

[p. 1]

Hoofdstuk I

Naar het isolement mei 1940 - september 1941

[p. 3]

Archief Philip Staal

Inleiding

Dit boek behelst de geschiedenis van een moord. Een moord, tevens massamoord, op nimmer gekende schaal, met voorbedachten rade en in koelen bloede gepleegd. De moordenaars waren Duitsers, de vermoorden Joden, in Nederland ongeveer honderdduizend, nog geen twee percent overigens van het totaal aantal slachtoffers, door deze Duitsers bij hun *Endlösung der Judenfrage* gemaakt. De hier te lande woonachtige Joden werden in een proces van ontrecting en isolering van vrijwel alles beroofd, weggevoerd en in wetenschappelijk-systematische, technisch welhaast onberispelijke stijl omgebracht. Stadsbewoners en plattelanders, orthodoxen en vrijzinnigen, gezonden en invaliden, ouden en jongen, gezinnen en enkelingen, Nederlanders en vreemdelingen: mannen, vrouwen en kinderen. Zonder overhaasting, weldoordacht, geregistreerd en gereglementeerd. De moordenaars waren niet zelden bruten en ongeletterden, maar dikwijls ook gestudeerden en intellectuelen met een onuitroeibare voorliefde voor literatuur, beeldende kunsten en muziek; velen hunner waren zorgzame huisvaders, geenszins verstoken van *Gemüt*, vrijwel allen vierden het Kerstfeest en hervatten daarna hun arbeid: de moord op ontelbare mannen, vrouwen en kinderen, weerloze mensen, medemensen.

Van de moord op die honderdduizend Joden in Nederland wil dit boek, als in de aanhef gezegd, de geschiedenis geven, niets meer, niets minder dan de geschiedenis, het bericht dus van de feiten in tijdsvolgorde en oorzakelijke samenhang, een bericht, berustend op documenten en op elk punt controleerbaar. De lezer zal van tijd tot tijd, evenals de schrijver zelf somtijds tijdens zijn werk, nauwelijks weerstand kunnen bieden aan de gedachte: dit kan niet gebeurd zijn. Een vernietiging van zo verpletterende zinloosheid kan niet hebben plaats gevonden; men is eenvoudig niet toegankelijk voor een beeld van zo monsterachtige absurditeit. En toch moest deze schrijver zich die weg banen en hoofd en hart van die lezer bereiken. Hoe? Men zou willen veronderstellen: in de eerste plaats door de inachtneming van een onvoorwaardelijke objectiviteit. Men zou het willen, maar het is niet altijd mogelijk zoiets te doen, het was dat zeker niet in dit boek. Door een uitvoerige en diepgaande weergeving dan van de door de moordenaars begane wreedheden? Het vereist niet veel psychologisch inzicht om de hachelijkheid daarvan te beseffen. Misschien is de enige goede manier, te pogen het zo ver te brengen, dat de lezer zich zoveel

[p. 4]

mogelijk met de slachtoffers vereenzelvigd, hetgeen in het menselijke vlak een sober verhaal, in het zakelijke een sober verslag vereist. Verhaal en verslag doorelkaar heengeweven, vrij van welke romantische opsmuk ook, óók zakelijk in het menselijke, óók menselijk in het zakelijke.

Hierboven staat de uitdrukking *Endlösung der Judenfrage*, welke term in het materiaal overigens niet altoos hetzelfde betekent; pas gaandeweg bedoelde men ermee de vernietiging van de Joden, de uiterste consequentie van het antisemitisme, dat centrale bestanddeel van de Nazi-ideologie. Meer en meer vulde deze term, zo bruikbaar voor de bij de Duitsers toegepaste methoden van *Tarnung*, zich met deze inhoud tijdens wat men zou willen beschouwen als een nieuwe *jüdische Krieg*. Maar was het wel een oorlog, deze *gebeime Reichssache*? Enige afwijkingen van een 'normale' oorlog treffen onmiddellijk: men voerde hem tegen een verspreid levende, vrijwel weerloze gemeenschap (of groep), nauwelijks beschermd door welke in het volkenrecht verankerde instantie ook. Een oorlog verder zonder gevechten, maar met 'maatregelen' gevoerd, uiteraard 'verdedigende', in hun geheel meer een politionele actie, zij 't dan op reusachtige schaal, dan een werkelijke strijd, een actie, beogend *jüdische Schädlinge aus dem Volkskörper auszumerzen*, van het Duitse volk en zodra het kon van andere volken. Geen strijd, maar een bestrijding - als van ongedierte, opgespoord en uitgeroeid. In dienst van een idee, van een ideaal.

Aangezien deze actie binnen Nederland en andere bezette gebieden in vrijwel alle opzichten van Duitsland uit geleid werd, dienen wij de lezer tot goed begrip eerst naar deze krachtcentrale te voeren, hierbij natuurlijk als bekend veronderstellend, dat in 1933 de Nazi's onder Hitler aan het bewind waren gekomen, een bewind van welks ideologische bagage de ongeremde Jodenhaat de kern vormde. Noch de structuur, noch de politiek van het Derde Rijk zijn te benaderen zonder het besef van deze daarachter levende demonische obsessie, bij een figuur als Hitler blijktens zijn op zijn sterfdag opgesteld testament voortwoedend tot het laatste ogenblik van zijn leven, ja, zelfs doorgegeven als een pseudo-eschatologische opdracht voor alle tijden - en waarlijk niet bij hem alleen. 'Voortwoedend', misschien niet het meest juiste woord, omdat het niet het element doet uitkomen van verscherping, van radicalisering binnen deze dynamiek. Op dit laatste kan nauwelijks voldoende de nadruk worden gelegd. Niet weinigen, in Duitsland en elders, hadden zich voorgesteld, dat de Nazi's, eenmaal

[p. 5]

aan de macht gekomen, na enig stoomafblazen de dreigementen, in hun voorafgaande propaganda geuit, niet, althans niet in volle omvang, zouden uitvoeren: *un jacobin ministre n'est pas un ministre jacobin*, leert de politieke geschiedenis. Nu ging dat al niet helemaal op voor de Jacobijn Robespierre, maar helemaal niet voor Hitler. Al vóór 1939 en zeker erna liet hij de buitenwereld weinig illusies - de korte pauze tijdens de Olympische spelen (1936) even daargelaten, een onderbreking van de vervolgingen met het oog op het verwachte bezoek van die buitenlanders, aan wier lichtgelovigheid en bereidheid, zich te laten misleiden de historicus nauwelijks zonder schaamte vermag terug te denken (al gebiedt de rechtvaardigheid eraan te herinneren, dat hier te lande, o.m. door het organiseren van een tentoonstelling, 'De

Olympiade onder Dictatuur', duidelijk gewaarschuwd is). Al vóór 1939, al vóór de oorlog, was de Jodenvervolging in Duitsland zozeer in vaart en hevigheid toegenomen, dat de toestand onhoudbaar mocht heten; wij herinneren alleen aan het verloop van de pogrom van de z.g.

'*Reichskristallnacht*' in november 1938, toen overal in Duitsland Joden werden mishandeld en opgepakt, synagogen in vlammen opgingen, roof en diefstal op ongehoorde schaal plaats vonden, dit alles gevolgd door een uitplundering en ontrechting zonder weerga. Het leek toen al niet erger te kunnen, maar het kon nog erger, het werd nog erger en véél erger.

Het heeft zin, op deze radicalisering nog even in te gaan, niet alleen omdat de Nederlandse Joden haar gevolgen van Duitsland uit maar al te zeer aan den lijve gevoeld hebben, maar ook, omdat het verschijnsel zich ook hier te lande, zij 't in aan de Nederlandse verhoudingen aangepaste vormen heeft voorgedaan. Men mag het dan zo stellen, dat de Nazi's bij de Joden vervolging in Duitsland in het groot twee methoden toepasten, de eerste die van hetzcampagnes en gewelddadigheden, de tweede de traditionele van de politie, men zou ook kunnen zeggen: de 'wilde' en de 'beheerste' (geenszins volkomen tegengesteld aan elkaar, want ook de 'wilde' was beheerst, de 'beheerste' wild). De laatste was of leek in den beginne de meest gereserveerde, de meest gematigde, anderzijds werkte zij met, bevorderde zij die bureaucratische 'apparaat'-mentaliteit, zo kenmerkend voor de uitvoerders van de afschuwelijkste maatregelen. De 'beheersten' traden op als de mannen van het vak, systematisch en benaderbaar in hun betrekkelijke 'redelijkheid'; de Joodse organisaties, die natuurlijk op de 'wilde' methode geen enkel vat hadden, onderhielden

[p. 6]

met hen juist wel een contact, dat deze Nazi's zelf ook wensten, teneinde hen te kunnen inschakelen in het proces van hun eigen bestrijding, later: vernietiging. Zo begrijpt men ook, dat het op 19 juli 1933 uitgevaardigde verbod van activiteiten van Joodse organisaties ingetrokken heeft kunnen worden, ten dele dan.

Wij gewaagden van de houding van de buitenlanders tijdens de Olympische spelen. Het is nauwelijks weerlegbaar, dat de Nazi's hieruit de conclusie hebben getrokken, dat zij wel hun gang konden gaan; van die buitenlanders, leek het, hadden zij op zijn ergst voorlopig een behoedzaam defensief te vrezen met of zonder papieren protesten. Zij gingen ook hun gang. Hierboven gewaagden wij ook al van de pogrom in november 1938, een actie, waarin 'wild' en 'beheerst' in samenhang duidelijk te onderkennen zijn; naar buiten immers moest het een 'spontane' actie lijken, maar deze werd van boven af gedirigeerd door die elementen in het bewind, Goebbels bijvoorbeeld, die de voorkeur gaven aan zulke middelen. Zo heeft men op goede gronden kunnen uitspreken, dat deze pogrom een nederlaag betekend heeft van de andere, de 'volledig'-'beheersten', dus van Goering en van de combinatie Himmler-Heydrich. Deze nederlaag bracht hen er toe, tegen de radicalen, tegen Goebbels - en eigenlijk min of meer tegen Hitler zelf, zij 't ook anderzijds weer helemaal in zijn geest - te gaan opbieden en meer en meer over te schakelen van de emigratie van Joden, tot dat ogenblik voor velen althans een '*Lösung*', naar de 'echte', de werkelijk doeltreffende *Lösung*, spoedig '*Endlösung*', de massale deportatie, uitlopend in de massale vernietiging.

Dit alles is de zeer vereenvoudigde weergave van een in wezen

hoogst gecompliceerd proces, waarvan echter één element goed zichtbaar blijft: waar en wanneer ook met elkaar rivaliserende partijinstanties tegenover problemen kwamen te staan, losten zij die moeilijkheden in de regel op in de richting van verscherping, vrijwel nimmer van matiging van de tegen de Joden gerichte maatregelen. Dat is het enige bestendige, het enige bij voortduring aanwezige element in een ontwikkeling, waar wij verder moeilijk vat op krijgen, een ontwikkeling die in haar geheel genomen veel meer planloos en geïmproviseerd geweest is dan men op grond van de later zo systematisch en doordacht uitgevoerde vernietiging heeft verondersteld.

Nu is het duidelijk, dat deze ontwikkeling helemaal vaart moest krijgen bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog en zeker bij de aanvang van de strijd tegen de Sowjet-Unie, voor Hitler het land van

[p. 7]

het bij uitstek Joodse geestesproduct, het bolsjewisme, het land ook, waarin door het aanvankelijke succes van zijn veldtocht vele honderdduizenden Joden (ook uit het oostelijke deel van Polen trouwens) in zijn macht kwamen, boven de ongeveer twee miljoen, die hij in het najaar 1939 aan zijn kant van de Poolse demarcatielijn naar binnen had gekregen. Bestond er nu nog enige mogelijkheid, dit Duitse machtsgebied van Joden te 'zuiveren' door emigratie? Uiteraard niet. Maar men wilde, men 'moest' van ze af. Dan schoot er maar één methode over: de massale slachting. Kan men met zekerheid bepalen, wanneer in Hitlers brein deze gedachte post gevat heeft? Natuurlijk niet, wij geloven te mogen uitspreken, dat zij in elke antisemiet latent, potentieel aanwezig is; van de vele miljoenen antisemieten rijpte in Hitler echter door allerlei oorzaken, zeggen wij: omstandigheden, deze gedachte en zette zich om in de daad. En ook die uitvoering moest a.h.w. door een proces van vervolmaking heen, door een stadium, waarin men enerzijds al groepen Joden verdrijft, anderzijds nog knutselt aan een enkele emigratie-opzet, zo in 1940 nog aan het z.g. Madagascar-plan, het plan, al eerder geconcipieerd, om op dat eiland de Joden te isoleren in een soort reservaat van vier miljoen onder Duits toezicht en ten Duitse bate werkende slaven - of deze 'oplossing' ten slotte van de systematische vernietiging in Polen veel zou hebben verschild, mag men betwijfelen. Na de aanvang van de Russische veldtocht is de '*Auswanderung*', de gedwongen emigratie, vrijwel van de baan; helemaal op de voorgrond staat sindsdien de '*territoriale Endlösung*', die als '*Aussiedlung*' of '*Umsiedlung*' in de acten voorkomt, termen 'voor intern gebruik', nuttig voor de zo gaarne nagestreefde '*Tarnung*', maar voor de meesten op verantwoordelijke posten natuurlijk spoedig slechts op één manier interpreteerbaar. In dit verloop was zeer belangrijk het machtigingsbevel, op 31 juli 1941 verstrekt aan Heydrich, van januari 1939 af chef van de *Reichszentrale für jüdische Auswanderung*, door Goering (eigenlijk door Himmler), een bevel, waarin dan niet het woord 'vernietiging' voorkomt, maar wel 'evacuatie', aan de toenmalige betekenis waarvan Eichmann tijdens zijn proces geen greintje twijfel liet bestaan: evacuering betekende vernietiging. En niets anders. Deze moest, al was ze reeds op gang, natuurlijk haar passende organisatie krijgen en ze werd met Duitse '*Gründlichkeit*' open uitgebouwd. In bijna alle geschiedenissen van de '*Endlösung*' krijgt de z.g. *Wannsee-Konferenz* veel reliëf - en terecht. Opgezet en voorbereid door de reeds genoemde beruchte Jodenmoordenaar en rechterhand

[p. 8]

van Himmler, Heydrich, vond zij plaats op 20 januari 1942, een groot aantal hoge functionarissen was aanwezig, vertegenwoordigend die instanties, die van dichtbij of veraf bij de uitroeiing betrokken waren; na afloop bleven Heydrich, Eichmann en diens onmiddellijke chef Müller nog een tijdje doorpraten in een *'Besprechung am Kamin'* en werkten keuvelend onder het genot van een glaasje dit-of-dat het program uit van een miljoenenvoudige moord op de Joden. In het protocol van deze conferentie ontbreken natuurlijk de *Tarn*-termen geenszins, maar het valt niet moeilijk, ze in rond Hollands te vertalen. Men mag zeggen dat van die 20ste januari af de officiële politiek van vernietiging tot het eind van de oorlog haar vorm gekregen heeft. Vernietiging van alle Joden: het over Eichmann gevelde vonnis wijst erop, dat er geen bevel werd gegeven om bijvoorbeeld de Duitse Joden, of de Franse, of de Hongaarse te vernietigen, ook niet om eerst een miljoen, dan weer een miljoen te vernietigen. Het was een algemeen, alomvattend bevel, waarmee de avondlandse beschaving als het ware weer teruggekeerd was tot het brengen van mensenoffers, maar dan op een in de geschiedenis tot nu toe ongekende schaal. Dit boek, dat alleen op Nederland betrekking heeft, behoeft de vraag naar het totaal aantal van die offers niet te behandelen. Eichmann sprak de ene maal van zes, de andere van vijf miljoen; het zijn die aantallen zelf, die ons ontheffen van de verplichting, ook maar enige aandacht te schenken aan de argumenten pro en contra. De uitvoering van deze *Endlösung* is in wezen dezelfde in alle landen, waar de Duitsers haar ter hand konden nemen; de verschillen moet men zoeken in het feit, dat de geschikte voorwaarden voor die uitvoering in het ene land gemakkelijker te scheppen waren dan in het andere en dat hing weer af van plaatselijke omstandigheden; welk een onderscheid valt al niet te constateren tussen bijvoorbeeld Nederland en België! De krachtcentrale echter zat in Berlijn en de van daaruit voorgeschreven maatregelen waren zo volstrekt doorslaggevend, dat men aan die verschillen wel enige, maar niet te veel betekenis moet toekennen, al is generaliseren ook juist op dit punt weer onjuist.

De krachtcentrale in Berlijn. Zij komt in de loop van dit werk uiteraard meer dan eens ter sprake en dan bedoelen wij die instantie die speciaal voor dit werk in het leven geroepen was, het *Referat IV B 4* van het *Reichssicherheitshauptamt (RSHA)*. Maar men moet hierbij goed in het oog houden, dat dit *'IV B 4'* a.h.w. de kerninstantie vormde, gericht op een activiteit, waar zeer veel andere bij betrokken waren.

[p. 9]

Eichmann heeft het waarlijk niet alleen gedaan, hoefde het niet alleen te doen; trouwens, wat had hij om te beginnen zonder Hitler kunnen doen, willen doen? Deze Hitler hoefde zich van zijn kant waarlijk niet alleen op Eichmann te verlaten. Ook zonder bronvermelding wil de lezer wel aannemen, dat verschillende Berlijnse ministeries het hunne hebben bijgedragen tot de verwezenlijking van *des Führers* voornemens: het ministerie van Binnenlandse Zaken, van Justitie, van Buitenlandse Zaken, van Financiën; verder de Rijksbank, de *Kanzlei des Führers*, het *Oberkommando der Wehrmacht*. 'Maar niet alleen deze, alle bureau's van het rijk en van de nationaal-socialistische partij, waarvan de bevoegdheden ook maar iets met Jodenkwesties te maken hadden, alle wedijverden met elkaar in de

medewerking aan het gemeenschappelijke doel, de Joden, als vijanden des rijks, volledig met alle middelen, zo grondig en snel als maar mogelijk, uit te roeien'. Aldus het vonnis over Eichmann; o.i. is hierin uit het oog verloren, dat op heel wat posten weer deze en gene probeerde te remmen, te redden wat er te redden was, hoe weinig ook vaak.

Wij menen goed te doen, wanneer wij ons onthouden van een uitvoerige behandeling van het ontstaan en de verdere ontwikkeling van het reeds genoemde *RSHA* (eigenlijk een soort ministerie) onder Heydrich en na diens dood onder Kaltenbrunner en van het *Amt IV*, belast met de *Gegnerbekämpfung*; in maart 1941 werd Eichmann leider van het *Referat IV B 4* dat zich meer in het bijzonder met de aangelegenheden van Joden ging bezighouden; als leider had Eichmann hier de reeds genoemde Müller als chef van het *Amt* boven zich, maar dank zij de centrale plaats, die de Jodenvervolgingen binnen het geheel der officiële activiteiten innamen, bezat hij een macht die ver uitging boven die welke zijn rang (*Obersturmbannführer*) en zijn positie, hoofd van 'een' *Referat*, hem leken te verlenen. De vervolging van de Joden in Nederland is ook van dit *IV B 4* uit gedirigeerd; meer dan eens is Eichmann in ons land verschenen voor besprekingen met het hier te lande werkende apparaat dat later in dit boek aan de orde komt.

Met welk resultaat zal nog blijken.

[p. 10]

De eerste maanden

In de nacht van 9 op 10 mei 1940 overschreed het Duitse leger de Nederlandse grens. Dit feit, een nieuwe periode in de geschiedenis van ons volk inluidend, betekende zeker ook een wending in de geschiedenis van de Nederlandse Joden.

Een wending ten kwade; daaraan zal, toen reeds, in die meidagen, wel geen enkele Jood hebben getwijfeld, al stond hij nog maar pas aan het begin van een reeks gebeurtenissen, die wij, overlevenden, thans in hun geheel kunnen overzien. Men kan aannemen, dat vrijwel allerwegen grote angst en verslagenheid hebben geheerst onder de Joden, hier en daar oplopend tot radeloosheid, ja, tot paniek. Deze bij het gehele Nederlandse volk optredende reacties deden zich bij hen eveneens voor, niet zelden in verhevigde mate - men vergelijkte daarvoor slechts aard en omvang van ontsnappingspogingen met die van het Nederlandse volk in zijn geheel, van hun vlucht op de twee opengebleven uitwegen, de uitweg in den vreemde, de uitweg in de dood.

In den vreemde, dat was de grenzen over. In de zuidelijke provincies hier en daar in evacuatie mee, waaruit men een paar dagen later meestal weer met de anderen terugkeerde, net als die anderen de ramen opengooide, de klok opwond, de straat opging. En precies als voor die anderen leek er niets veranderd:

‘En jullie nu?’ zei de buurman. Hij kwam wat dichterbij.

‘Wat doen jullie?’

‘Wij?’ zei mijn vader, ‘wij doen niets. Waarom zouden we?’ En wanneer diezelfde vader met zijn dochter de soldaten van het bezettingsleger op straat ziet passeren:

‘Zie je wel’, zei mijn vader, toen we al bijna thuis waren, ‘ze doen ons niets’. En terwijl we voorbij het hekje van de buurman liepen, mompelde hij nog eens: ‘Ze doen ons niets’.¹ (De lezer heeft opgemerkt: de eerste maal sprak deze vader, de tweede maal mompelde hij).

Niet allen echter keerden terug. Dat geldt zeker van een aantal Nederlandse Joden, in België woonachtig, die via Frankrijk, Spanje en Portugal uit Europa ontsnapten: enkelen hunner kwamen zelfs in Amerika en nog verder terecht en bouwden daar een nieuw bestaan op. Van hun lotgevallen, niet passend in het kader van dit boek, hebben wij geen verdere studie gemaakt.

¹ Marga Minco, *Het bittere kruid* (I

[p. 11]

Beter ingelicht hebben wij ons uiteraard over de vlucht naar de kust. De kust, dat was natuurlijk voor het merendeel der vluchtelingen IJmuiden, al worden er ook geslaagde - en mislukte - ontsnappingspogingen van elders vermeld, zo, en dat zeer suggestief, in ‘De Adem van Mars’ van Leo

Vroman, die de lezer doet meeleven in het gesjagger om de reddende boot en in de overvaart naar Engeland, van Scheveningen uit. Zo zal het ook wel elders zijn geweest; er waren Joden die, afgewezen in IJmuiden, in noordelijke richting in vrijwel elke kustplaats voortdurend nieuwe pogingen deden, en eindelijk, moe en murw, terugkeerden naar hun huis, waar zich, al beseften zij dat meestal vaag of nauwelijks, de val voorgoed achter hen sloot.

Men heeft wel eens gesproken van ‘het drama van IJmuiden’, een niet ontoepasselijke karakterisering van de tragedie van verwarring, onwil, misverstand, wanhoop en zelfopoffering, die zich daar afspeelde. Hoeveel Joden zich naar die havenplaats hebben begeven? Duizenden zeker, misschien vele duizenden. Dat betekende, dat duizenden, tienduizenden in Amsterdam zijn gebleven. Waardoor? Wie zal het zeggen? Waardoor handelt men wel, handelt men niet? Van verscheidenen, alweer: van tienduizenden, mag men zeggen: ook al hadden ze gewild, ze hadden niet gekund. Wie weet, van hoeveel men zeggen moet: zij konden niet willen. Of ook: zij wilden niet kunnen. Een journalist ¹ erkende later: ‘combinatie van traagheid, onwil, *Legalitätsdusel* en misschien overschatting van risico’s’. Een andere journalist ² : ‘vaderlandsliefde en avontuurlijkheid drongen mij in de richting van weggaan. Vaderlandsliefde en avontuurlijkheid drongen mij in de richting van blijven’. Deze lieden konden nog weifelen tenminste; de overgrote meerderheid, kortweg gezegd: de mensen zonder auto, hoefden dat niet eens, al hebben, heet het, toch nog velen de fiets genomen en gelopen (over de mogelijkheid van het gebruik van taxis bestaat in het materiaal geen eenstemmigheid).

En dan natuurlijk oppermachtig: het gerucht. De historicus kan ermee volstaan, het te vermelden; zijn waarheidsgehalte te onderzoeken lijkt ons weggegooid moeite. Het bekendste is wel, dat volgens een mededeling uit Den Haag in IJmuiden een schip gereed lag voor die Joden, die naar Engeland wilden; het Comité voor Bijzondere Joodsche Belangen, in Amsterdam sinds 1933 gevestigd en in een volgend

¹ Rapport van mr. S. Davids, juli 1
² H. Wielek, *De oorlog die Hitler w*
p. 11-12. Voortaan te citeren als: W

[p. 12]

hoofdstuk nog te noemen, verbreidde dit algemeen, voor zover dat in een stad zonder telefoon mogelijk was - zonder telefoon (in verband met de oorlogstoestand afgesneden) en met geregeld luchtalarm. Iets organiseren? Liever dan na te gaan, wat men had kunnen doen, vermeldt de geschiedschrijver het wakkere initiatief van de enkele, die wat gedaan heeft. Mevrouw G. Wijsmuller-Meijer die in vijf door haar ergens vandaan getoverde touring-cars een aantal Joodse kinderen uit Duitsland en Oostenrijk, in het Burgerweeshuis ondergebracht, naar IJmuiden wist te brengen, waar zij ze zowaar op de ‘Bodegraven’ kreeg, die om tien voor achten de haven verliet: ‘had ik maar méér touring-cars gehad, dan had ik die mensen die daar gestaan hebben, tenminste nog hun redding kunnen brengen’. ¹

Ach ja, meer touring-cars, maar ook meer permissies. Die laatste waren immers óók nodig, daar waar de vluchtelingen op eigen gelegenheid probeerden weg te komen. Het leek in Amsterdam niet zo moeilijk: als men maar naar IJmuiden ging. In de herinnering van velen overweegt echter, voor zover het de weg heen betreft, de hinderlijkheid, veelal als

meedogenloosheid gevoeld, van de door Nederlandse militairen en/of politie uitgeoefende controle. Voor vluchtende statenlozen was zij in vele gevallen helemaal noodlottig. Waardoor of waarom nu juist in die uren zoveel en zo diepgaande controle werd uitgeoefend? Dit in verband met Vijfde Colonne vrees? De barmhartigste verklaring vindt de geschiedschrijver in de wel eens geuite veronderstelling die in 'tegengestelde opdrachten' de oorzaak ziet van de verwarring; de regering zou een boot hebben verzorgd en de mensen mochten niet of nauwelijks naar die boot toe. Het gezicht op de 'J.P. Coen', die 'langzaam en statig, getrokken door enkele sleepboten door het Noordzeekanaal gleed', deed bij zeer velen een hoop opleven, die slechts plaats maakte voor des te groter verbittering, toen ook deze hoop ijdel bleek. Wie zal het loven en bieden kunnen schilderen van diegenen, die in elk geval nog de kans kregen, dat aan de haven te doen? Is het waar, dat mensen duizenden, tienduizenden hebben geofferd, dat zij met sieraden, met paarlen hebben betaald? En hoevelen dankten hun leven aan onbaatzuchtige hulp, zonder vergoeding, tegen geringe vergoeding? Hoevelen verloren het niet door het ook hier zo begrijpelijke en noodlottige tekort aan enige organisatie? Zeer velen werden naar Velzerbeek en elders gestuurd en kregen

1 Gesprek met de schrijver op 13 j

[p. 13]

de zee niet of nauwelijks te zien. Is het misschien (ook) zo te verklaren, dat zij in IJmuiden, waar de commandant de havenwerken moest laten springen, te veel in de weg liepen? Later op de dag lukte het vrij velen toch weer, het water te bereiken, Joden en niet-Joden (want die laatsten waren er ook). Niet iedereen vertrok toen tenslotte; dr. I.H.J. Vos (een bekende Joodse notabele en liberaal politicus) zette op 14 mei, '10 minuten voor 20 uur', zijn vrouw en twee zoons op de boot naar Engeland, waar de laatsten nog woonachtig zijn. Zelf bleef hij in Nederland achter, omdat hij dat als zijn plicht beschouwde.

Het drama van IJmuiden. Het is te begrijpen, dat na de oorlog met smart en verbittering hierover geschreven is, dat er onwil, tegenwerking en erger verondersteld is bij verantwoordelijke autoriteiten en hun minderen. De schrijver van dit boek beschikt niet over overtuigende bewijzen daarvoor.

Hoeveel kwamen in Engeland aan? Het heet: enige honderden. Men kan met zekerheid zeggen: verreweg de meeste ontsnapten, maar niet alle. De bekende Amsterdamse kunsthandelaar J. Goudstikker, die zelf zoveel voor de gevluchte Duitse Joden had gedaan, viel in het nachtelijk duister in het ruim van een boot, waar men zijn lijk pas na uren terugvond; op een snikhete dag in juli, enige maanden later, verscheen in zijn zaak op de Herengracht 'een zeer omvangrijk man, in een witte uniform en met een stafje in de hand' (naar het verhaal van een ooggetuige); het was de 'Reichsmarschall' Goering, en: 'Enige dagen later reden grote vrachtauto's bij Goudstikker voor, terwijl langs de gracht een paar zolderschuiten meerden. Werklieden droegen de kostbare schilderijen en de antieke meubelen in de auto's en op de schuiten. Goudstikker werd leeggehaald. Alles ging naar Duitsland'. Hierbij nu alvast de aantekening dat Goering's 'hofjuwelier', *Staatsrat* dr. Kurt Hermann al op 7 juni 1940 bij de firma

Asscher voor 368 000 gulden aan briljanten kocht, de eerste van een reeks welgeslaagde aankopen.

Een enkele Joodse familie dobberde in een bootje een week lang op de Noordzee rond. Gelukkig was het weer goed en in elk geval kwam ook zij aan de overkant. In tegenstelling tot de vele duizenden, die terugkeerden. Naar het inmiddels overweldigde strijdensmoede Nederland, naar Amsterdam, waar rookwolken zwaar boven de westkant van de stad hingen, naar Amsterdam, dat die éne avond in jaren, in dat donkerste uur zijner geschiedenis, niet verduisterde, dus helder

[p. 14]

verlicht was, alsof het illumineerde, naar Amsterdam, waar ze beschaamd hun achtergelaten betrekkingen ontmoetten, hun meewarige burens, waar velen, vooral in 'Oost' maar zeker ook elders, brandstapels aanrichtten van anti-Nazi kranten en dergelijke lectuur, tot Engelse woordenboeken toe. In Amsterdam tenslotte, waar velen, maar al te velen nu de andere vluchtweg opgingen, die in de dood. Maar ook van deze poging kwam de meerderheid terug zonder het doel bereikt te hebben.

De geschiedschrijver mag zich ook hier ontheven achten van de plicht, diep in te gaan op waardoor of waarom, in normale tijden en in individuele gevallen al zo dikwijls ondoenlijk. Het ene woord paniek vormt in de meidagen van 1940 wel een sleutel; men kan natuurlijk die paniek zelve weer in haar oorzaken analyseren en stuit dan uiteraard weer dadelijk op het gerucht, zo op dat van een dreigende pogrom, meteen al, in de Jodenbuurt; één zegsman had het, via een bevriende relatie, van een politie-agent vernomen, had zijn deur 'enigszins gebarricadeerd' en met zijn vrouw de hele nacht wakker gelegen, opschrikkend bij elke voetstap, in afwachting. Anderen wachtten niet. Overigens gingen niet allen tot de daad over in paniek; er zijn gevallen bekend van opperste sereniteit, van rust, van berusting. De psycholoog spreke hier het laatste woord. Als hij dit tenminste aandurft.

Datzelfde voorbehoud moet men maken op een veel prozaïscher vlak, dat der cijfers. Wij hebben hier nl. wel heel weinig houvast, doordat de statistiek alleen de mogelijkheid biedt, het aantal Joodse zelfmoorden te benaderen, d.w.z. de geslaagde; met een getal van 150 zal men wel niet al te ver van de waarheid zijn. De Monchy¹ vermeldt voor Den Haag ruim 30 zelfmoorden. Herzberg² verwijst naar de zerken op Joodse begraafplaatsen met de sterfdata van 15 en 16 mei en eveneens naar de 'brede grafzerken, waarop een man met zijn vrouw en kinderen zijn vermeld'. Inderdaad, er waren nogal wat gezins- of familiezelfmoorden. 'Hoe de familieverhouding was, is niet altijd na te gaan. Het waren slachtoffers, die in eenzelfde woning werden aangetroffen. Soms had men het vermoeden, dat zij bij elkaar waren gekomen om gezamenlijk de dood in te gaan'.³ Aldus een

¹ S.J.R. de Monchy, *Twee ambtsk* 251.

² A.J. Herzberg, *Kroniek der Jode Onderdrukking en Verzet*. (Amsterd 11-12. Voortaan te citeren als: Herz

³ Dr. F.S. Meyers, 'Sociaal-Psychi betreffende de Amsterdams Joodse de jaren 1940-1943 van de Duitse t van de Studieclub voor Sociale Psy

[p. 15]

onderzoeker, die ook even ingaat op de wijzen van zelfmoord ('veelal gecombineerd met moord, waar het om jeugdige kinderen ging'): 'in de meeste gevallen een dosis veronal, waarna men de gaskraan opende,

daarnaast: ophanging, revolvershot, doorsnijding van polsslagaders en doodspuiten met morphine'. Op vele plaatsen ontmoet men het woord zelfmoordepidemie. Die term blijkt op zijn plaats, wanneer men zich rekenschap geeft van de talrijke mislukte pogingen; de mensen van die dagen zelf hadden soms de indruk van 'tallose'. Toen enkele dagen na de capitulatie het gerucht ging, dat Joden alsnog Nederland zouden kunnen verlaten, merkte men aan de loketten van het Bevolkingsregister bij verschillende bezoekers sporen op van mislukte pogingen tot zelfmoord, zoals verbonden polsen en halzen. Dergelijke epidemieën hebben zich overal voorgedaan, waar de Duitsers binnenvielen of heersten. Drees¹ noemt de vrijzinnig-democratische politicus mr. J. Limburg, staatsraad, en de liberaal Joëls, een zeer actief gemeenteraadslid; de eerste volgens De Monchy² : 'Nederlander, wereldburger, voelde hij zich eer dan Jood. De gedachte van wellicht uitgestoten en vertrapt te zullen worden, heeft hij niet kunnen verdragen'. Diepe indruk maakte allerwegen het verscheiden van Joden, die in het openbare leven op de voorgrond waren getreden, zoals de Amsterdamse wethouder Boekman, de hoogleraren Van Gelderen en Polak Daniëls; op vele scholen verloor men kinderen; van sommige gezinnen bleef een enkel lid door toeval, onhandigheid of andere oorzaken alleen over. Er zouden veel meer getuigenissen van dit alles bestaan, indien de overlevenden van mei 1940 ook allen mei 1945 hadden beleefd. Maar dat zouden de meesten hunner niet.

Nu echter leefden zij voort. Ook het leven ging voort. Er was een nieuwe toestand ontstaan, die van het Nederlandse volk in zijn geheel en van de Joden binnen dat volk aanpassing vereiste. Welnu, men paste zich aan. Er gebeurde niets. Geen pogrom. Zelfs geen achteruitzetting. De doden werden begraven, er was smart, er was rouw; er waren zeker moeilijkheden en problemen met betrekking tot verdwenen familieleden en vrienden, wier bezittingen men, voor zover men dat kon, in veiligheid bracht, in wat toen veiligheid leek. Er waren weduwen, wezen, verlaten echtgenoten, verlaten kinderen, meer dan normaal althans. Men poogde dat alles te regelen, zo goed

¹ W. Drees, *Van mei tot mei* (Assen)
² De Monchy, *Twee ambtsketens*,

[p. 16]

en zo kwaad als het ging. En men toog weer aan de arbeid. In de steden en soms in de dorpen zag men de Duitsers. Met allerlei uniformen, ook van politie. Men wende enigszins aan het gezicht, enigszins. Nu de door velen gevreesde pogrom uitbleef, durfde men weer adem te halen. Niet-Joden kwamen met geruststellende berichten: De Monchy¹ vroeg 'aan de eerste Duitse officier die ik ontmoette', wat 'het Duitse standpunt' was t.a.v. de Joden in Nederland. Antwoord: er bestond geen Jodenvraagstuk in Nederland voor de Duitsers; Nederlandse Joden waren gelijkgerechtigde Nederlanders. Geheimhouding werd mr. De Monchy niet opgelegd. 'Alleen werd het bericht, ondanks mijn aandrang, niet gepubliceerd'. In dit licht zie men ook het optreden van de Amsterdamse burgemeester, dr. W. de Vlugt, die al spoedig een aantal Joodse autoriteiten, ten stadhuize uitgenodigd, mededeelde, dat de Duitse militaire bevelhebber hem verzekerd had, dat men de Joden in Nederland ongemoeid zou laten. Mag men het de aldus gerustgestelden achteraf aanrekenen, wanneer menigeen hunner zich niet al te zeer verdiepte in de vraag, wie wel die zo

welwillende ‘men’ was? Temeer, omdat de secretaris-generaal van Justitie te zelfder tijd in een telefoongesprek met prof. Cohen deze verzekering bevestigde? Maar het zou nog schoner worden; dezelfde hoogleraar vernam persoonlijk uit de mond van een Duits officier: ‘*Gegen die Synagoge in Holland haben wir nichts vor*’.

Toen was al echter naast het militaire gezag het politie-apparaat in Nederland neergestreken en had de nieuwe landvoogd zijn functie aanvaard: Seyss-Inquart. In een volgend hoofdstuk komen deze functie en ook de persoonlijkheid van deze dignitaris weer ter sprake; in de eerste redevoeringen en verordeningen van de nieuwe gezagsdrager bevindt zich het een en ander, dat nu alreeds de aandacht verdient. Men kon er nl. van alles uit halen. In het licht van de latere gebeurtenissen beluisteren wij thans in zijn intreerede van 29 mei 1940 in de Ridderzaal vooral de onheilspellende zinspelingen op het ‘bloed’ (bijvoorbeeld, waar hij het heeft over de ‘aan het bloed gebonden en door het bloed bepaalde waarden eens volks’); de Joden en hun vrienden konden - en wilden helaas zo graag! - de geruststellende accenten eruit horen, die men er ook in vinden kon, als men zocht, maar dan niet zo zeer in wat er wel, maar in wat er niet gezegd was. Zo sprak de man eigenlijk helemaal niet over de Joden, dus... In de derde verordening

1 A.v., p. 253.

[p. 17]

van diezelfde 29ste mei stond, dat het tot nu toe geldende Nederlandse recht van kracht bleef, dus... (maar even verderop kwam, veel minder duidelijk, een voorbehoud, dat eigenlijk deze hele belofte weer waardeloos maakte). Beide elementen, de geruststelling zowel als de armslag, vinden wij rijkelijk in zeer veel wat in de eerste tijd van de bezetting het Rijkscommissariaat verliet. Karakteristiek is de opmerking, gemaakt naar aanleiding van een rede van de landvoogd tijdens een z.g. *Dienstbesprechung* bij de *Generalkommissar z.b.V.* Schmidt (ook met hem maken wij nog wel nader kennis): het is goed, ‘*wenn viele Leute die Rede nur flüchtig lesen*’. Men mag aannemen dat dit inderdaad gebeurde. De eerste maal, dat Seyss-Inquart in een redevoering van de Joden inderdaad in het openbaar gewag maakte, was pas op 12 maart 1941 - en men mag aannemen, dat de emotie, door de Februaristaking bij de landvoogd teweeggebracht, hiertoe heeft bijgedragen. Even sterk moge het feit treffen, dat in het zeer uitvoerige rapport, door hem uitgebracht over de toestand en ontwikkeling hier te lande gedurende de periode van 29 mei tot 19 juli 1940 nergens van Joden wordt gesproken, hoewel de eerste maatregel van hogerhand tegen hen gericht en hieronder nog te behandelen, al genomen was. In het licht van latere gebeurtenissen mag men vaststellen: men werkte met de zachte pedaal. In welke mate was dat bewust, volgens program? Men zal wel niet ver mistasten met de veronderstelling, dat dit optreden paste in het geheel van de Nazi-politiek naar het westen toe, waar, anders dan in het oosten, stamverwante volken zo niet de kracht, dan toch wel het tempo van de aanpak temperden, waarmee de ‘afrekening’ met de Joden voorlopig vertraagd werd. In het materiaal bevindt zich de fotocopie van een stuk van de hand van een zekere Bohl, die voor de ‘*Holland-Aktion*’ was aangesteld in de dienst ‘*Volkstum und Archiv*’ en die op 19 juli 1940 zijn eerste rapport gereedmaakt. Daarin

constateert hij ‘*J. Frage vorsichtig, zurückhaltend behandelt*’. Maar... ‘*Hauptarbeit steht aber noch zuvor*’. En... ‘*Nächste Zeit Verfügungen zu erwarten. Dann Erfassung für uns*’. Dat ‘*Erfassen*’ geldt wel de archieven (en bibliotheken), maar men weet, dat men ook mensen ‘*erfasst*’ heeft; als men daar eenmaal mee begint... Trouwens, die beginarbeid alleen al vraagt meer dan één man; hij heeft spoedig nog iemand erbij nodig, ‘*der leistungsfähig sein muss, der Anstrengungen gewachsen ist*’. Er zouden nog vele ‘*Anstrengungen*’ van het Duitse ambtelijke apparaat worden gevergd, wanneer men minder ‘*zurückhaltend*’ zou worden.

[p. 18]

De eerste openlijke discriminatie, die tot de Joden doordrong, vond plaats bij de luchtbescherming. Eerst maken wij melding van een andere, die zich ongeveer te zelfder tijd afspeelde, maar waarvan zij toen niet veel en misschien zelfs vrijwel niets hebben gemerkt. Op 2 juli 1940 maakte Verwey, de directeur van de Rijksdienst der Werkloosheidsverzekering en Arbeidsbemiddeling, in een circulaire bekend, welke personen voor plaatsing in Duitsland ‘wegens hun fysieke en psychische gesteldheid’ niet geschikt waren. In overeenstemming met ‘de heer President dr. Jakob’ (de *Leiter der Geschäftsgruppe Soziale Verwaltung*, ressorterend onder de later nog te noemen Fischböck) deelde Verwey mede, dat niet geschikt geacht moesten worden: ‘a-socialen, b.v. zij, die een ernstige gevangenisstraf ondergaan hebben; personen met een uitgesproken communistisch verleden, en joden’.

Dit behoeft geen commentaar. En dan nu de luchtbescherming.

Het antwoord op de vraag, wanneer en waarom de Joden deze luchtbeschermingsdienst uit moesten, heeft wel iets te maken met de betekenis, die men aan dat ‘moesten’ hecht. Het is wel het eerste geval maar zeker niet het enige, waarin dat schijnbaar mono-interpretabele, onschuldige werkwoord aan een scherpomlijnde uitlegging bleek te ontsnappen, doorgaans uitvloeisel van de onzekerheid op wiens gezag men ‘moest’. In het ‘logboek’ van een Eindhovense functionaris bij de luchtbeschermingsdienst vindt men al op 14 mei 1940 de aantekening: ‘Op hoog bevel moeten alle personen van Joodse afkomst uit de luchtbescherming worden verwijderd’. Men ziet: ‘moeten’ en ‘op hoog bevel’. Van wie? Van een Duitse instantie? Op 14 mei 1940 al? Of van een Nederlandse, bezielde van een voortvarendheid die, zoals nog blijken zal, juist in Eindhoven rijke vruchten zou afwerpen? Ook Herzberg¹ spreekt van het consigne ‘thuis te blijven: “men” zei op een goede dag, dat de Joden niet meer hoefden te komen’. Ook hier de onzekerheid, wie ‘men’ was en hoe ‘men’ eraan kwam. Men zou, hierop terugziend, kunnen veronderstellen, dat deze maatregel in de lucht hing en dan ook kwam. Niet geheel onjuist, maar toch ook weer niet helemaal juist. Het bewaard gebleven materiaal veroorlooft, hier iets meer te onderscheiden en ook wel wat, al is het niet veel, duidelijker. Er is nl. de copie over van een brief, gedateerd 1 juli 1940 en afkomstig van het bureau van de *Höhere SS- und Polizeiführer beim Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete - Befehlshaber*

¹ Herzberg, p. 43.

[p. 19]

der Ordnungspolizei, ondertekend door de *Generalmajor der Ordnungspolizei* Schumann en per bode bezorgd aan de Rijksinspecteur voor de burgerlijke luchtbescherming, kapitein Van Batenburg, Herengracht 23, Den Haag. Als onderwerp vermeldt dit stuk: ‘*Bereinigung der niederländischen Luftschutzorganisation von nicht geeigneten Elementen*’. Wat blijkt? Naar de briefschrijver van betrouwbare zijde vele malen vernomen heeft, hadden leden van de luchtbescherming op Anjerdag (29 juni 1940) actief deelgenomen aan politieke demonstraties, ja zelfs in Den Haag huis aan huis erop aangedrongen die dag ‘*die weisse Blume anzulegen*’. Welnu, men gaat ‘*beroinigen*’. Bevel:

Uit de burgerlijke luchtbescherming moeten meteen verdwijnen

a. alle Joden;

b. alle onderdanen van staten, met Duitsland in oorlog;

c. alle anti-Duits gezinde (*deutschfeindliche*) Nederlanders.

Uit het vervolg blijkt dat deze verwijdering op 15 juli zijn beslag moest hebben gekregen onder de persoonlijke verantwoordelijkheid van de Rijksinspecteur aan Rauter. Tenslotte spreekt de schrijver als zijn verwachting uit, dat de Nederlandse luchtbeschermingsorganisatie zo gauw mogelijk een onpolitiek instrument wordt en dreigt in de bekende trant met ‘*weitere Massnahmen*’.

De secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken, mr. K.J. Frederiks, wendde zich met een copie van deze brief op 5 juli 1940 tot de *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz* Wimmer, stelde deze de vraag of verwijdering van de Joden ‘*mit Ihrer Mitteilung mir gegenüber in Einklang zu bringen ist, dass für die deutschen Behörden das jüdische Problem in unserm Land nicht existiere*’ en verzocht daarover zo spoedig mogelijk om uitsluitsel. Een vraag, gevolgd door een verzoek. Dat laatste is begrijpelijker dan het eerste. Had mr. Frederiks gevraagd, *hoe* de Duitsers dit rijmden met de door hen gegeven geruststellende verzekering t.a.v. de Joden, dan ware het wat anders geweest; nu vroeg hij slechts ‘*of*’. En daarop kon - en kan - slechts één antwoord komen: neen. Het viel niet ‘te rijmen’, onmogelijk. Weten wij iets van het Duitse antwoord, zoals het inderdaad gegeven is? In het materiaal bevindt zich de kopie van een briefje van Wimmer aan Rauter, waarop de eerste met okergeel potlood en in de gotische letters, tijdens Hitler bijzonder geliefd, eigenhandig heeft aangetekend: ‘*Ich habe Frederiks persönlich zum Gegenstand gesprochen. Erledigt. Einlegen. W.*’. Over de inhoud van dit gesprek zijn wij verder niet ingelicht, al zal men uit het vervolg kwalijk anders kunnen opmaken, dan dat de secretaris-generaal

[p. 20]

hier een, misschien wel het eerste, ‘achterhoede-gevecht, waarbij meestal te snel werd teruggetrokken’ heeft geleverd. In zijn boekje, ¹ dat de apologie voor zijn gestie als tegenspeler van de Duitsers bevat, zegt mr. Frederiks, dat bij Wimmer ‘practisch nimmer iets te bereiken was; steeds meer traden zijn onbetrouwbaarheid en zijn zwakheid aan het licht’, vooral in die aangelegenheden waarbij Rauter betrokken was, zoals deze luchtbeschermingsaffaire; dan bleek zijn ‘volslagen onmacht’. Uit de datering zou men met grote waarschijnlijkheid kunnen opmaken, dat het door Frederiks op blz. 72 van zijn boekje vermelde gesprek de echo bevat van het onderhoud in de aanvang van juli; Wimmer zou dan op het verwijt

van de secretaris-generaal hebben geantwoord: ‘*Die Umstände haben sich geändert*’. Voor het probleem, waar het hier om gaat, nauwelijks relevant, ook voor wie aan Wimmer's woorden enige betekenis zou willen toekennen. Minstens even belangwekkend, zo niet belangwekkender is natuurlijk het antwoord op de vraag, hoe het Duitse bevel werd opgevolgd.

Het behoeft geen betoog, dat het maximum, waartoe Nederlandse gezagsdragers zich verplicht hoefden te achten, was, dat zij het opvolgden, m.a.w. dat zij de Duitse order doorgaven. Het is niet mogelijk, een indruk te krijgen van de Nederlandse reactie in haar geheel, omdat daarvoor het materiaal ontbreekt; een duidelijk beeld bezitten wij, behalve van een enkele kleine, waar men niet méér dan correct handelde, van twee grote gemeenten, Amsterdam en Eindhoven. In de laatste stad, hiervoor al in dit verband genoemd, is de Duitse opdracht ‘aangekleed’ door het hoofd van de luchtbeschermingsdienst. Rechtsboven staat, onderstreept en met hoofdletters: ‘Zeer veel spoed!’ Links boven: ‘betr. verwijdering van ongewenste elementen uit de Lb. dienst’. In de aanhef wordt nog eens het woord ‘onmiddellijk’ onderstreept. De voorlaatste alinea verdient eveneens aan de vergetelheid te worden onttrokken:

‘Het is mogelijk dat er wellicht sommige personen zijn die hierin een middel menen te kunnen vinden, om zich aan de Lb.-dienst te kunnen onttrekken. Ik behoeft er niet op te wijzen dat zulks geen aan te bevelen geste is’² .

In het Amsterdamse materiaal bevinden zich, behalve de ‘Verklaring’, door de betrokkenen in te vullen, een vijftal stukken, in originali of in fotocopy en alle ondertekend door het Hoofd van de Gemeentelijke

1 Mr. K.J. Frederiks, *Op de bres* (I)
2 Circulaire No. 28, 10 juli 1940, v.
Luchtbeschermingsdienst Eindhove

[p. 21]

Luchtbeschermingsdienst. In die verklaring, gedateerd 10 juli 1940, bevestigde men, niet te behoren tot een van de drie groepen, in de hiervoor genoemde brief van generaal Schumann genoemd. Bij de Joden treft een merkwaardige afwijking van de Duitse tekst, die gesproken had van ‘*sämtliche Juden*’. In Eindhoven had men consequent vertaald ‘alle Joden’. In Amsterdam moest men verklaren, niet tot ‘het Joodse ras’ te behoren. Dit woord ‘ras’ komt in een stuk van 18 juli nog eens onderstreept voor; aangezien gebleken was, dat ook enkele personen, behorend tot dat ras, haar hadden getekend, laat het voornoemde Hoofd volgen: ¹

‘Ik teken hierbij aan, dat tot het Joodse ras worden gerekend te behoren personen, van wie één of beide ouders Jood zijn, onverschillig, welke godsdienst zij belijden’.

In het licht van wat volgen zal, wordt het wel duidelijk, hoe voorbarig (om het zacht te zeggen) dit alles geweest is. Er was echter nog meer voorbarigheid. De toelichting van 9 juli eindigt met de opmerking:

‘Loyale medewerking is voor het behouden van een goede luchtbescherming noodzakelijk’.

Dit liet natuurlijk nog een interpretatie toe, welke de uitgestotenen niet behoefde te kwetsen; inderdaad was ‘loyale medewerking’ voor een goede functionering onmisbaar. Maar in een ‘nadere’ toelichting van 9 juli

1940 wordt de bedoeling van de Duitsers uitgelegd als het streven naar de medewerking van ‘loyale personen’.

Het is duidelijk, dat in de sfeer, waarin deze dingen speelden, alle categorieën van weggejaagden zich voor ‘deloyaal’ uitgemaakt voelden en dat speciaal de Joden, toch al - en dat niet ten onrechte - gevoelig op dat punt, het geheel interpreteerden als een ‘Ariërverklaring’, wat het trouwens ook gebleken is te zijn. Hiervoor immers beschikken wij over twee aanwijzingen: een stuk van 19 oktober 1940, uit het bureau van Rauter afkomstig en door Schumann ondertekend, waarin de vaststelling, dat de luchtbescherming gezuiverd is van Joden (en niet van de andere ongewenste elementen), alsook een terloopse aantekening in de *Meldungen aus den Niederlanden* van 19 november, eigenlijk een bevestiging van het eerste: die andere categorieën zijn eenvoudig in de luchtbescherming gebleven, de Joden niet. Een duidelijke, doorgewone discriminatie van deze laatsten.

1 Circulaires van de Luchtbescherming
Gemeente Amsterdam No. 666, 9 j.

[p. 22]

En het publiek? Het volk? Wielek¹ deelt mede dat in Amsterdam in vele wijken de dienst ontwricht was, niet alleen doordat de Joden moesten verdwijnen, maar ook doordat vele anderen uit protest hun voorbeeld volgden. Luisteren wij naar wat van dr. Eykman verteld wordt, ² directeur van de A.M.V.J., ‘Eykman tekende niet. Hij verscheurde het papier en deed niet meer mee. Beter dan de meesten onzer heeft hij gezien, op dat moment reeds, dat dáár het verzet moest beginnen. En hij is het begonnen. Als een der eersten’. Op verzoek van de burgemeester werd toegestaan, dat in specifiek Joodse wijken de Joden toch aanbleven; een tijd later zou de aanstelling van beroepsluchtbeschermers aan de werkzaamheid van deze - en andere - ‘deloyalen’ een eind maken.

En de Joden zelf tenslotte? Hier is geen aanvaardbare formule op te stellen. Ontsteltenis, ergernis, minachting, berusting, onverschilligheid, bagatellisering? ‘Voor de eerste maal waren we officieel en ambtelijk gediskwalificeerd’ zegt Herzberg.³ Inderdaad - en dat nog vóórdát de stroom van ‘verordeningen’ begon, welke die diskwalificatie zouden verergeren, tot er niets meer te diskwalificeren viel. De eerste daarvan hing in die julidagen de Joden al boven het hoofd.

In de *Dienstbesprechung*, welke op 16 juli 1940 bij de reeds genoemde *Generalkommissar* Schmidt plaats vond, treft men de vroegste aankondiging in het materiaal van een maatregel, die al langer moet zijn overwogen. In de notulen staat immers sub 10:

‘Schächtverbot wird eingeführt werden, Propaganda lenkt allmählich darauf hin’.

Enigszins in tegenspraak hiermee is toch wel de zeer onopvallende wijze, waarop de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* op 4 augustus het bericht brengt van de inmiddels uitgevaardigde verordening. Moet men aannemen, dat de periode van de ‘Zurückhaltung’ nog niet helemaal voorbij was? Het is mogelijk. Van die propaganda zijn in het materiaal niet veel sporen overgebleven. Natuurlijk hing het verbod van ritueel slachten, van het ‘Schächten’, in de lucht. In Duitsland was het een van de eerste wetten geweest, door het Nazi-bewind uitgevaardigd; in de chronologische lijst van Blau⁴ van de 400 nummer 5 en 6 (21/22 april 1933). Waardoor en

1 Wielek, p. 13.
2 N.G.J. van Schouwenburg, *Dwir Dr. J. Eykman* (Amsterdam, 1946),
3 Herzberg, p. 44.
4 B. Blau, *Das Ausnahmerecht für*

[p. 23]

daar en elders zozeer de toorn van bewuste of minder bewuste antisemieten placht of pleegt op te wekken, zij de psychologen overgelaten, die tevens het antwoord kunnen geven op de door Herzberg impliciet gestelde vraag, wat de betekenis is van het motief van de dierenbescherming, niet zelden opgegeven door lieden, die op jacht niet terugdeinzen voor de afschuwelijkste wreedheid tegen deze schepselen. Als gezegd: het verbod hing in de lucht en men vindt het ook nog vóór de uitvaardiging enige malen in de notulen van de vergaderingen van de secretarissen-generaal. De eerste keer op 22 juli, waarbij wordt vastgesteld, dat de aangelegenheid onder Economische Zaken valt en dat 'de Heer Scholtens (van Sociale Zaken, J.P.) zal trachten om terzake tot een regeling te komen'. De slotzin is in het licht van later waard aan de vergetelheid te worden ontrukkt: 'Het ware zaak te vermijden dat hierdoor de Jodenkwestie naar voren gebracht wordt'. Op 25 juli deelt de heer Scholtens mede, dat er in overleg met 'de rabbijnen hier te lande' een regeling was getroffen nopens de rituele slachting; de notulen van 31 juli verraden, dat men weet, dat er een Duitse verordening komt en dan volgt een tweede zin, hier letterlijk weer te geven:

'Hoewel het wellicht wenselijk ware geweest zulks van Nederlandse zijde te bepalen, schijnt hierin geen verandering gebracht te kunnen worden'.

Men zou hieruit willen afleiden, dat men een Nederlandse verordening heeft overwogen, die de dreigende maatregel op voor Joden zo gunstig mogelijke wijze zou opvangen en dat dit niet gelukt is. Hoe dan ook, de verordening kwam en wanneer men zich in de zomer van 1940 terugverplaatst, is het niet onmogelijk, aan te nemen, dat ze zowel het college van secretarissen-generaal als ook anderen, de Joden zelfs, nog is meegevallen. Als dat het ergste was...

Want gáát zij eigenlijk wel tegen de Joden? Het opschrift spreekt alleen van '*Vermeidung von Tierquälerei beim Viehschlachten*' en de vier artikelen, die ze telt, gewagen nergens van hen; deze verordening nr. 80 van 31 juli 1940 staat in een gewoon rijtje met nr. 81 ('*zur Bekämpfung der widernatürlichen Unzucht*') en 82 ('*über Typhusschutz-impfung*'). Ze schrijft verdoving voor van warmbloedige dieren vóór het vloeien van het bloed, stelt de straffen vast bij overtreding en geeft als datum van inwerkingtreding aan: 5 augustus. Geen kwaad aan boord, zou men kunnen zeggen. En hebben misschien ook wel velen gezegd. In een stuk van veel latere datum (30 september 1942) komt

[p. 24]

men van Duitse zijde hierop nog even terug; men had '*aus Entgegenkommen gegenüber der bekannten Einstellung der Bevölkerung zur Judenfrage*' geen ritueel slachtverbod uitvaardigd, alleen maar het doden van dieren zonder voorafgaande verdoving verboden. Het merkwaardige is, dat deze verordening, als zovele Duitse maatregelen die er op zouden volgen, een aantal, hier zelfs het overgrote deel van de Joden, de illusie kon schenken:

dit raakt ons niet zo erg, dit raakt anderen. De anderen waren hier de orthodoxe Joden, de enigen, die getroffen leken. Men wilde, zegt Berkley, hen òf tot overtreding dwingen, òf hun het eten van vlees onmogelijk maken. Wat men 'wilde', zij nog even in het midden gelaten, maar dit is in elk geval in die zomer van 1940 de interpretatie geweest van serieuze, geenszins lichtvaardige Nederlanders, Joden en niet-Joden - en, zoals men ziet, ook na 1945. Of toen al bij de Duitsers de bedoeling voorgezeten heeft, de Joden te verdelen en daardoor beter te beheersen, zoals dat later inderdaad door hen bewust moet zijn gedaan? Het is mogelijk, maar wij durven niet méér hiervan zeggen.

Dat was dus 31 juli 1940: de steen in de vijver, de korte rimpeling en de terugkerende kalmte. Verder was er in juli 1940 niets gebeurd? Helemaal niets? Op 20 juli was Simon de la Bella, de ondervoorzitter van het NVV, gearresteerd; hij had bijtijds vijf miljoen uit de kas naar Engeland in veiligheid gebracht en toen de Duitsers de socialistische arbeidersbeweging hier te lande aantastten, was hij het eerste slachtoffer. De secretaris-generaal van het departement van Sociale Zaken, mr. A.L. Scholtens, protesteerde tegen deze *Schutzhaft*, maar vergeefs natuurlijk (de Duitsers stelden vast, dat de heer Scholtens 'er niets van begreep' en dat er iets ontbrak aan zijn 'innere Gesinnung'; enige weken later moest hij, ook om andere redenen, als 'untragbar' verdwijnen)¹. Een tijdlang, van 26 juli tot 4 september, deelde De la Bella de cel van dr. Henri Polak; aanvankelijk was hij er lichamelijk slecht aan toe, daar hij bij zijn arrestatie vergif had ingenomen. Op de laatstgenoemde datum werd De la Bella weggevoerd naar Duitsland, 'plaats van bestemming onbekend'. Onbekend, maar niet voor ons; op 11 juli 1942 overleed De la Bella in het concentratiekamp Dachau. Zijn aanhouding had hier en daar wat ontsteltenis gewekt, naar men mag aannemen ook bij Joden - en zeker in Joodse vakbondskringen. Men mag echter al evenzeer veronderstellen, dat menigeen zich geruststelde

¹ *Onderdrukking en Verzet*, III, p. :

[p. 25]

met de overweging, dat de arrestatie niet de Jood, maar de vakbondsbestuurder De la Bella had getroffen. Dat was nog waar ook; waarom echter juist van verschillende vakbondsbestuurders precies de Jood hiervoor was uitgezocht? Om die vijf miljoen? Ook dat kon men geloven - als men wou. En men wou nog zo graag, zo verschrikkelijk graag. Neen, er was niets gebeurd. Het was natuurlijk heel onaangenaam. Maar als dat het ergste was.

Er gebeurde weken lang weer niets, helemaal niets. De hele maand augustus en de eerste weken van september leken alle *Meeresstille und glückliche Fahrt*; men behoefde zich helemaal niets, maar dan ook niets aan te trekken van de in de verordening van 20 augustus (Vo. 108/1940) verscholen bepaling, die de Rijkscommissaris het recht gaf, ambtenaren te ontslaan, als hij dat nodig oordeelde. Ging dat tegen Joden? Ze werden er volstrekt niet in genoemd; er stond alleen: 'gegebenenfalls', dus 'in bepaalde gevallen'. Men hóéfde er niets in te zien. Voor zover men die zomer van 1940 werkelijk partij moest kiezen, gold dat - en dat slechts voor een geïnteresseerde minderheid - alleen de Nederlandse Unie, toen juist opgericht. Pas maanden, eigenlijk vele maanden, later zou hieruit een

probleem rijzen, zowel voor de Unie als voor zijn Joodse leden, maar dat leek nog niet aanwezig; het scheen zich althans zo weinig op te dringen, dat men het in die windstille weken kon bagatelliseren, zelfs negéren. Men werd lid of geen lid, zoals andere Nederlanders dat wel of niet werden; men mag veilig aannemen, dat de motieven tot toetreding of reserve bij de Joden iets anders waren geschakeerd, al is er ons in het materiaal uit die tijd zelf nauwelijks iets van overgeleverd. En als gezegd: verder was er niets. De Duitse Joden moesten uit Den Haag en het kustgebied weg: wat dan nog? De vreemdelingendienst riep de tijdens het Hitlerbewind uit Duitsland gevluchte Joden een keer op: wat dan nog? Het waren geen Nederlandse Joden - en men dééd hun niets; men viel ze even lastig, even maar.

[p. 26]

Ariërverklaring en ontslag uit overheidsdienst

De Duitse instanties in Nederland zaten inmiddels geenszins stil. Zij arbeidden immers naarstig aan de voorbereiding van een veel ingrijpender maatregel: aan die van de ambtsontheffing van Joodse ambtenaren, dit als overgang tot hun ontslag en dan weer de overgang tot verder. Verwachtte men het, verwachtte men het niet? Wanneer voor het eerst hebben Joodse ambtenaren met elkaar gesproken over een mogelijk komend ontslag? Schrijver dezes, met nog enkele Joodse collega's verbonden aan het Amsterdamse Vossiusgymnasium, meent, dat dit op zijn vroegst in of kort na de zomervacantie van 1940 gebeurd zal zijn. Maar weten deed men niets. Er liepen geruchten, natuurlijk. Maar men voelde zich a.h.w. verplicht, zulke geruchten maar niet voetstoots te geloven, geen zwartkijker te zijn. Voor zichzelf niet, voor anderen niet. Ach ja, de kracht van de Duitsers was, dat men nimmer wist wanneer ze iets zouden doen, ook niet wat en hoe, zeker niet in dat stadium, toen men ook te goeder trouw geloven kon, dat het nog wel los zou lopen en dat men desgewenst met improvisaties kon volstaan.

Uit de notulen van de vergaderingen, door het college van secretarissen-generaal gehouden, hoort men al weken vóór het afkondigen van de desbetreffende maatregelen verdachte signalen. Er is bijvoorbeeld al op 12 augustus sprake van een bij het loodswezen aan te stellen persoon, die door de Duitsers wordt afgewezen, aangezien diens vrouw 'niet arisch' zou zijn. Men besluit dit 'nader te onderzoeken'; professor De Quay, die als regeringscommissaris voor de arbeidsbemiddeling de vergaderingen bijwoonde, acht het 'een bedenkelijk verschijnsel'. Maar: 'hoewel de vergadering het hiermede eens is, is men van oordeel, dat hiertegen weinig te doen is'. Er blijken 'op dit gebied' nog andere moeilijkheden te zijn voorgekomen; wanneer echter sommige leden van de vergadering de wens uitspreken, 'dat hiertegen vanwege het College stelling zal worden genomen', acht de voorzitter, jhr. mr. A.M. Snouck Hurgronje, 'het niet wenselijk terzake officieel stappen te ondernemen'. Maar: 'wel zal van de Duitse autoriteiten geëist moeten worden, dat zulks hunnerzijds bij verordening geschiedt'.

Of deze eis inderdaad gesteld is? Reeds op 28 augustus zendt dr Wimmer, als *Generalkommissar für Verwaltung und Justiz*, aan het college een brief, waarbij hij de heren beveelt (*'ich weise Sie an'*), ervoor

[p. 27]

te zorgen, dat in de toekomst geen enkele persoon van Joodsen bloede als ambtenaar waar ook wordt benoemd of bevorderd; dit geldt ook voor ere-ambten. Wie maar één Joodse grootvader bezit, valt daar in elk geval nog onder.

Het is niet van belang ontbloot, de reactie van de secretarissen-generaal te kennen. Men vindt ze in de notulen van hun bijeenkomst van 30 augustus. Men meent: 'Dat zal op velerlei gebied moeilijkheden veroorzaken' en dat 'een en ander limitatief ware te interpreteren'. De

voorzitter dient dr. Wimmer te antwoorden, ‘dat men zich dezerzijds bij de beslissing zal moeten neerleggen, doch dat zulks ongaarne zal geschieden, waar reeds bij herhaling werd betoogd, dat in Nederland geen Jodenvraagstuk bestaat’. En: ‘Voorts zal er op worden gewezen, dat hoewel men op wens van de Duitse autoriteiten publicatie van deze maatregel zal nalaten, bij de uitvoering ervan echter een zo grote kring zal betrokken moeten worden, dat hieraan ongetwijfeld algemene bekendheid zal worden gegeven, hetgeen niet zal nalaten de stemming van de bevolking te prikkelen’.

Nu was Wimmer ‘een gemoedelijke Oostenrijker, met wie men nog wel eens praten kon’.¹ Edoch: ‘hij kon echter maar niet begrijpen, dat wij de Joden als gewone mensen behandelden’. De geschiedschrijver zou hier in 't voorbijgaan even willen opmerken: als een gemoedelijke Oostenrijker dit al niet kon opbrengen, wat ware dan te verwachten van minder gemoedelijke, als daar waren Rauter, Seyss-Inquart en... Hitler? Het kan het college toch nauwelijks onbekend geweest zijn, dat tegenover de beide laatstgenoemden (en eigenlijk ook tegen de eerste) met Wimmer niets te bereiken was, ook in het onwaarschijnlijke geval, dat hij tot enige stap bereid ware geweest. Uit de notulen van 2 september blijkt dat de voorzitter inderdaad dr. Wimmer heeft geschreven, maar op 4 september doet het college een merkwaardige ontdekking: men heeft, bemerkt men, ‘verzuimd om in de allereerste plaats aan te voeren, dat deze instructie ten enenmale in strijd is met art. 5 van de Grondwet’: ‘Iedere Nederlander is tot elke landsbediening benoembaar’. Het college discussieert nog even over de interpretatie van de term ‘landsbediening’ en ‘de vergadering is, in tegenstelling tot de heer Frederiks, van oordeel, dat zulks in de ruimste zin ware op te vatten’ en daardoor is het haar onmogelijk ‘aan

¹ Staten-Generaal, Tweede Kamer, Regeringsbeleid 1940-1945, *Vereniging van het onderzoek*, (1955), p. 589. Voortaan te citeren Enquêtecommissie.

[p. 28]

bovengenoemde instructie hare medewerking te verlenen’: ‘in deze vorm’. Dan doet een der heren een tweede ontdekking in deze Grondwet en wel art. 176, waarin immers ‘de belijders der onderscheidene godsdiensten alle dezelfde burgerlijke en burgerschapsrechten [genieten] en... “gelijke aanspraak [hebben] op het bekleden van waardigheden, ambten en bedieningen”. Dit laat niet de minste twijfel over, oordeelt men, nogal naïef, zou men kunnen opmerken, omdat de Duitsers, naar algemeen bekend, alleen het ras als criterium hanteerden en niet de godsdienst. In elk geval besluit de vergadering tot een tweede stap bij de gemoedelijke Oostenrijker voornoemd, ‘om dit nieuwe standpunt uiteen te zetten’.

Van dit gesprek bevat het materiaal geen directe echo; men vindt er echter wel een curiosum in, dat vermelding verdient, nl. een op 10 september 1940 op papier van het Ministerie van Binnenlandse Zaken aan dr. Carl Stüler, een hoge Duitse ambtenaar, gerichte brief, ondertekend door de betrokken afdelingschef. Daarin staat:

‘Anlässlich der Vorbereitung der Verordnung über die Ernennung von Juden meinte ich gut zu handeln die sog. Neurenberger (sic, J.P.) Gesetzen zu konsultieren, weil es doch die Absicht ist Anschluss mit diesen Gesetzen zu suchen. Ich habe mich danach die Frage gestellt ob es nicht richtig wäre in der an zu fertigen Verordnungen mit der Definition des Begriffes Juden und “Mischlinge” so viel möglich sich dem Text (sic, J.P.) des Neurenberger Gesetzes an zu schliessen’. Enz. enz.

De geschiedschrijver kan zich thans zelfs bij de gunstigste interpretatie van dit aanbod nauwelijks los maken van de wetenschap, dat juist in die dagen het hoogtepunt naderde van de luchtslag boven Engeland, waarin het Britse volk, onder de bezielende leiding van Winston Churchill, ook meende goed te handelen, maar dan in die geest, dat het de ondergang boven de slavernij, de dood boven de vernedering verkoos. Die *Neurenberger* wetten schijnen op het Ministerie van Binnenlandse Zaken nogal wat aantrekkingskracht te hebben uitgeoefend, getuige een stuk van acht dagen later, 18 september dus, tot Wimmer gericht, waarin Frederiks deze doet weten, dat bij de ministeries behoefte bestaat aan enkele richtlijnen met betrekking tot de vraag, of een bepaalde persoon van Joodsen bloede is aan de hand van deze wetten; hij sluit een circulaire in, door hem gericht aan de andere secretarissen-generaal; daarin vindt men die richtlijnen. Hoe kwam Frederiks daaraan? Welnu, het staat er: zij zijn ontleend aan een nota, die opgesteld is door de *Beauftragte der deutschen Verwaltung*

[p. 29]

bij het Ministerie van... Waterstaat. Wat het lot geweest is van dit stuk, is uit het aanwezige materiaal niet meer op te maken; in het licht van de ontwikkeling der feiten heeft deze vraag ook geen betekenis meer.

Intussen immers was er weer iets gebeurd. Er was nl. een verordening verschenen (137/1940), eigenlijk al weer een doodonschuldige, waarin men al evenmin als in de voorafgaande het woord 'Jood' aantreft. Ook hier zij het eerste artikel, waar het vooral op aankomt, in de officiële tekst aangehaald:

'Die rechtlichen und finanziellen Verhältnisse der Beamten, Angestellten und Arbeiter im Staatsdienst, insbesondere die Voraussetzungen, unter denen sie angestellt und entlassen werden können, werden nötigenfalls unter Abweichung von dem bisher geltenden Recht geregelt'. Zoals de lezer ziet, een aanvulling van de hierboven reeds vermelde bepaling uit de verordening nr. 108; men zal wel jurist moeten zijn, om ten volle te begrijpen waarom de Rijkscommissaris haar nodig oordeelde; de leek moge maximale correctheid tegenover de weg te jagen Joden veronderstellen. Misschien is artikel 2 toch nog belangwekkender:

'Die zur Durchführung der Bestimmungen des § 1 erforderlichen Vorschriften werden durch Verwaltungsanordnungen erlassen' (in de Nederlandse vertaling 'instructies'). *'Sie können im "Niederlandsche Staatscourant" verkündet werden'*.

Ze 'konden' dat - wèl passen aanhalingstekens om dat werkwoord. Ze konden dat - ze konden het ook wel eens niet. Dat zou men moeten afwachten. Men mag aannemen, dat deze nieuwe verordening de vage ongerustheid, die ook op de bodem van de ziel van de meest krampachtig optimistische Jood moet hebben getrild, niet heeft bedaard. Tenslotte is het ondenkbaar, dat er van wat in Den Haag gebrouwen werd, niet het een en ander daarbuiten is doorgedrongen in die septembermaand. Nog voordat ze om was, had men de volgende stap gedaan.

Wat het eerste treft is, dat de circulaire nr. 47176 (Afd. Ambtenarenzaken) van 30 september en gericht tot 'de Colleges van Gedeputeerde Staten der onderscheidene provinciën', een uitvloeisel is, niet van de verordening nr. 137 van 13 september, maar van nr. 108 van 20 augustus, die nog 'doorwerkt'. Het is overigens voor het goede begrip van wat volgen zou, nauwelijks de moeite waard, dit nader te onderzoeken. De hoofdzaak is nog altoos de inhoud, waarin de benoeming, aanstelling en bevordering van personen wordt verboden,

[p. 30]

die geheel of gedeeltelijk van Joodsen bloede zijn; dit geldt ook voor ere-ambten. Maar wie zijn dat nu? Wel, zij, van wie een hunner grootouders naar hun weten lid of tijdelijk lid is geweest van 'de Joodse gemeente'. Wie het ongeluk heeft, met een zodanige persoon gehuwd te zijn, valt ook al onder dat ostracisme. De secretaris-generaal zendt op 3 oktober de circulaire nr. 47177 (afd. A.Z.) achter deze aan, waarin de mededeling dat de Commissaris-Generaal voor Bestuur en Justitie zo spoedig mogelijk een opgave verwacht van al deze lieden (in verschillende, hierin aangegeven, groepen onderscheiden) - uiterlijk 1 november; afschrift van dit, alweer aan Gedeputeerde Staten gerichte, stuk gaat op dezelfde datum aan B. en W. der onderscheidene gemeenten, ook hier: spoed en ook hier: 1 november. Onder beide circulaire's tenslotte: 'Eventuele nihilopgaven worden eveneens ingewacht'.

Een dag later, 4 oktober, kwam het eerste krantenbericht van Duitse zijde ¹ met 'Joden' erin, een klein bericht van acht regels met twee merkwaardige, althans niet helemaal elkaar dekkende koppen. Bovenaan staat: '*Keine Juden und Mischlinge als Beamte*', daaronder: '*In Zukunft von Anstellung und Beförderung ausgeschlossen*'; het laatste opschrift bevatte de waarheid van dat ogenblik, het eerste die der toekomst, der naaste toekomst zelfs.

Niet aanstellen, niet bevorderen. Van ontslag geen sprake - dat kòn het lijken, toch, ondanks alles. Het had erger gekund; er kwamen alleen geen nieuwe Joodse ambtenaren en men kon ook niet hoger klimmen. Nu ja, als dat het ergste was... Wielek ² herinnert eraan, dat menig een zich in Amsterdam of Den Haag nog veiliger achtte, omdat de verder doorgegeven afschriften aldaar de handtekeningen droegen van de gemeente-secretarissen mr. S.J. van Lier en mr. dr. J.J. Boasson, beiden Jood.

Daarmee is ons verhaal toegekomen aan de z.g. Ariërverklaring. De lezer herinnert zich wel, dat het eigenlijk niet de eerste was - die was immers voorgelegd ten tijde van de zuivering van de luchtbescherming. Maar toen waren de Duitsers nog maar kort hier en had men nog maar in geringe mate idee van het gevaar, bij een onjuiste houding verder af te glijden; het leek niet eens te gaan tegen de Joden. Deze maal was het ernst; daar behoefde geen twijfel aan te bestaan. Op 18 oktober zonden B. en W. van Amsterdam aan de Hoofden der

¹ *Deutsche Zeitung in den Nie-*
1940.

² Wielek, p. 15.

[p. 31]

Openbare Onderwijsinstellingen een afschrift van de circulaire nr. 47176 van Binnenlandse Zaken en voegden daar de nodige formulieren aan toe: A voor de Ariërs, B voor de niet-Ariërs, het laatste in duplo. Uiterlijk 26 oktober moesten deze verklaringen ingeleverd zijn. In de circulaire komen nogal wat termen voor als 'nadrukkelijk', 'nauwkeurig', 'met de meeste spoed', 'uiterlijk', 'met klem'; men zou, hoe ongrammaticaal dit ook klinkt, misschien maar het best van 'bijwoordelijke bepalingen van angst' kunnen spreken.

Dit nu was, als gezegd, het sjibboleth, de test voor de Nederlandse ambtenaarswereld van hoog tot laag, tot in zijn hiërarchisch diepste uitlopers

als volontairs en onbezoldigde kwekelingen. Ieder van hen, Jood of niet-Jood, ontving één formulier A en twee formulieren B. Het lijkt geen twijfel: dit heeft menigeen voor een conflict gesteld. Hoe zou het anders hebben gekund onder een volk, waarin toch nog velen leefden in

... ‘het geloof, dat wij verbonden zijn
door lange eeuwen vroomheid met de pijn
en de triomf van 't volk van Israël’? ¹

Voor een conflict; veel verder dan deze, toch nog altoos vage, uitspraak, durft de historicus niet te gaan; in elk geval bevat het materiaal voldoende echo's hiervan, om haar te wettigen. Echo's van weifeling, van onbehagen, van zelfverwijt, vóór het tekenen dikwijls, erna haast altoos. ‘Men riep zijn grootouders in de herinnering op, men tekende, en wist toen nog niet wat men deed’, aldus Herzberg, ² die daarop onmiddellijk laat volgen: ‘Elk voor zich tekende het doodvonnis over de eigen beschaving’. Dat laatste weten wij nu, maar niet weinigen hebben er toen al iets van voorvoeld. Op enkele plaatsen van het verslag van de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 komt dat bijvoorbeeld tot uiting. Reeds toen voorspelde een hoge ambtenaar bij Financiën in een brief aan de thesaurier-generaal: ‘Er zal een tijd komen - daar ben ik zeker van -, dat wij ons over ons gedrag en aangenomen houding diep zullen schamen’.

En, nog treffender in het licht van latere feiten: ‘Zeer zeker zal dit het geval zijn, wanneer wij ons niet bezinnen en onze houding niet principieel gaan bepalen voor het geval nu nog verklaringen of beloften werden geëist’. ³

- ¹ J.W. Schulte Nordholt in *Van* p. 212.
- ² Herzberg, p. 46.
- ³ Enquêtecommissie, VII C, p.

[p. 32]

En een secretaris-generaal belicht een andere kant: ‘Als Nederlandse autoriteiten hadden wij toch eigenlijk wel kunnen voorzien, wat er op komst was: wij hadden immers de ontwikkeling van de Hitlertijd vóór de oorlog meegemaakt’. En, iets verderop: ‘Ik heb er spijt van, dat ik de z.g. Ariërverklaring heb ondertekend. Het lag echter eigenlijk een beetje in de toenmalige sfeer, dat het wel gebeurde’.

De geschiedschrijver kan dit laatste beamen, zij het onder het voor de hand liggende voorbehoud. Het lag ‘eigenlijk’ in de toenmalige sfeer - ‘een beetje’. In een notitie uit die tijd bevindt zich de opmerking: ‘Een doelbewuste leiding, die het parool uitgaf “niet tekenen”, ontbrak’. Toen alle formulieren waren ingeleverd realiseerden velen zich pas wat er gebeurd was. Nu, in de wetenschap van wat er allemaal geschied is, kan men met Cleveringa ¹ uitspreken, welk een zegen het geweest zou zijn, wanneer de Hoge Raad bijvoorbeeld gevolg had gegeven aan het dringende appèl van Telders, ‘het vraagstuk in ernstige overweging te nemen en daarbij het groote principiele belang van de zaak niet bij overwegingen van opportuniteit of formalisme achter te stellen. Het is natuurlijk’ (aldus nog steeds Telders) ‘gemakkelijker in dezen tijd alles te slikken, doch het is zeer de vraag of men daarmee zijn plicht als Nederlander naar behooren vervult’. Het zou een zegen geweest zijn als deze Hoge Raad ‘den bezetter... zijn onwaarachtig paperas oningevuld teruggezonden had met de boodschap, dat noch hij zelf noch zijn leden er voor waren om een stuk te tekenen, dat enkel kon worden

beschouwd als een instrument van onrecht'. De hierboven aangehaalde hoge ambtenaar maakt melding van een Joodse collega, die bij hem erop aandrong, 'die verklaring toch asjeblijft te tekenen'. Want: 'De toestand wordt toch voor ons veel zwaarder, wanneer u het niet doet'.

De 'Ariërs' tekenden formulier A zonder te weten; de Joden formulier B - en ze wisten evenmin. Touw, die het verzet der Hervormde Kerk heeft beschreven, vermeldt niet zonder uitroep teken, dat een christelijke onderwijs-organisatie op een vraag om advies zelfs antwoordde: dat men toch ook bij de tienjaarlijkse volkstelling zonder bezwaar zijn godsdienst invulde. Op het Haags Christelijk Gymnasium heeft men, na diepe aarzeling, 'contre coeur' getekend, maar later 'hebben velen aan hun ondertekening teruggedacht'.² Er waren gelukkig

1 R.P. Cleveringa, 'Telders' ge volkenrecht', *De Gids* (1949), p.

2 Dr. J.C.H. de Pater, *Gedenkl Gravenhaags Christelijk Gymna Gravenhage, 1958*, p. 63-64.

[p. *1]

ZOWEL VOOR- ALS ACHTERZIJDE VOLLEDIG IN BLOKSCHEFF EN TE VULLEN		ARIËRVERKLARING	
Naam en voornamen	_____		
Naam en voornamen der ouders:	_____		
Naam en voornamen der grootouders:	_____		
Naam en voornamen van de(n) echtgenoot(e):	_____		
Naam en voornamen der ouders van de(n) echtgenoot(e):	_____		
Naam en voornamen der grootouders van de(n) echtgenoot(e):	_____		

[p. *2]

De ondergeteekende (naam en voorletters): _____

beroep/betrekking: _____

geboren (datum): _____ plaats: _____ (gemeente): _____

wonende (straat): _____ (gemeente): _____

verklaart niet te zijn jood of joodsch-vermaagschapte persoon in den zin van artikel 11 der Verordening No. 211/1941.

Het is ondergeteekende bekend bij onjuiste invulling dezer verklaring aan vervolging te zijn bloot gesteld.

_____ 19____

(Handteekening)

Artikel 11 Verordening 211/1941 luidt:

- 1.) Jood in den zin dezer Verordening zijn
 - 1e. degenen die van meer dan één voljoodschen grootouder stammen;
 - 2e. andere dan de onder 1 aangeduide personen, die hetzij op 9 Mei 1940 tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap hebben behoord of na dien datum daarin zijn opgenomen.
- 2.) Als joodsch-vermaagschapte persoon in den zin van dese Verordening wordt beschouwd degene, die met een persoon, als bedoeld in lid 1, is gehuwd of daarmee in concubinaat leeft.
- 3.) Een grootouder wordt zonder meer als voljoodsch aangemerkt, wanneer deze tot de joodsch-kerkelijke gemeenschap heeft behoord.

K 1187 202

[p. 33]

ook heel andere christelijke onderwijzers; zo vermeldt Ad Goede een christelijke school in Den Haag, waar de onderwijzers *en bloc* geweigerd hadden de Jodenverklaring te tekenen. Door het Amsterdams Lyceum is de Ariërverklaring nimmer ingeleverd; de Joodse docenten werden niettemin ontheven van hun ambt.

Dit is echter wel de plaats, om melding te maken van wat zich in die weken aan de universiteiten afspeelde. Het verhaal daarvan is niet zo gemakkelijk te doen echter. Men zou twee acties willen onderscheiden, welke min of meer samenhangen, in elkaar overgingen, gevoerd werden door deels dezelfde personen, hoogleraren, studenten, die zich in ongeveer dezelfde tijd meer en meer bewust werden van de gevaren, die dreigden en van de verplichting, hun houding daartegenover te bepalen.

Twee acties, zo niet ontketend, dan toch bevorderd door de twee hierboven vermelde maatregelen: de eerste door het reeds aangegeven verbod van benoeming en bevordering van Joden, de tweede door de

toezending van de Ariërverklaring.

De eerste actie zou ontstaan zijn in Amsterdam, alwaar de bekende jurist, professor mr. Paul Scholten, kort na de bevrijding overleden, al reeds eind september 1940 van het op handen zijnde anti-Joodse besluit had gehoord en een verzoekschrift opgesteld, dat aan Seyss-Inquart zou worden toegezonden. Wij kennen de tekst van dit adres, alsook die van de brief, waarmee het concept ervan aan (de) hoogleraren in Nederland is rondgestuurd; in deze brief heet het, dat uit mondeling contact reeds gebleken was 'dat er aan de Universiteiten instemming met de strekking van dit adres in ruime mate [bestond]'. Maar: 'Wij stellen ons voor het adres alleen dan in te dienen, wanneer - wat wij overigens met stelligheid verwachten - een groot aantal Nederlandsche hoogleeraren hun instemming zal hebben betuigd'. En ook: 'Het wettig en geoorloofd karakter van dit ons verzoek zal U - dit ten overvloede - duidelijk zijn'. Het adres zal iedere lezer thans nog moeten treffen om zijn scherpe formulering en nobele inhoud. Het constateert onder meer 'het algemene of ene feit, dat er in Nederland geen Jodenvraagstuk is'. Het spreekt uit, dat de vraag, of beoefenaren der wetenschap Joden zijn, 'voor ons... van geen belang [is]'; 'naar Nederlandse opvatting betekent beoefening der wetenschap dienst aan ene, universele, voor alle mensen geldende waarheid', aan welke dienst deze wetenschap 'haar zedelijke waarde en maatschappelijke betekenis' ontleent. De invoering van discriminerende maatregelen zou 'niet een

[p. 34]

probleem oplossen, maar er een scheppen, alsook lijnrecht indruisen tegen de traditie en vrijheden, waarvan ons de handhaving door Uwe Excellentie is toegezegd'. Op 13 oktober werd het adres, met een mede door prof. Telders ondertekende brief aan deze Excellentie toegestuurd, 'zonder veel hoop nochtans op baat'. Het verluidt, dat het stuk door circa de helft (elders: minder dan de helft) van de Nederlandse hoogleraren was ondertekend. De *Meldungen aus den Niederlanden* van 22 oktober 1940 signaleren een actie van Leidse studenten voor de indiening van een adres, dat op 19 oktober de Rijkscommissaris zou worden overhandigd, als het meer dan 2000 handtekeningen droeg. Ondanks dat men niet hoger kwam dan 1700, verzond men het adres toch, aldus een andere bron; de *Meldungen* bevatten ook een vaag bericht omtrent acties, aan andere universiteiten ingeleid of voorbereid.

Zoals hierboven al is aangeduid, zette zich dit alles a.h.w. voort in de reactie op de tweede Duitse maatregel: de toezending van de Ariërverklaring, die veel meer dan de eerste noopte tot kleur bekennen: hier werd van iedereen een handeling geëist, iedereen gesteld voor het uitspreken van een ja of neen. Niemand kon hier te goeder trouw doen, alsof het hem niet aanging. Cleveringa¹ schrijft aan 'het aarzelend stilzwijgen' van de Hoge Raad toe, dat zich al dadelijk na de ontvangst van de Jodenformulieren onzekerheid meester maakte van de Leidse hoogleraren; het oordeel van Telders, de hoogleraar in het volkenrecht, woog echter in voldoende mate zwaar, om de stemming te versterken, maar meer en meer drong zich de gedachte op, dat tekenen onder protest de voorkeur verdiende boven weigering (daaronder, schrijft Cleveringa, 'van de allerbesten uit de latere oorlogsgeschiedenis der universiteit'). De 'weigeraars', waaronder Telders, besloten echter, te volharden als er 25 overbleven; zouden er minder overblijven, dan zouden zij het voorbeeld der 'protestanten' volgen 'uit (achteraf moet men zeggen: de

¹ Cleveringa, 'Telders' geschied Gids, p. 14-15.

naïeve) overweging, dat een gesloten front wellicht nog enige indruk zou maken en een verbrokkeld vermoedelijk geen enkele'. Cleveringa erkent niet alleen de argeloosheid, maar ook - en dit onbewimpeld - de verkeerdheid van deze redenering. Er bleven geen 25, maar 18 over die toch tekenden; 60 in totaal tekenden tenslotte een door Telders opgesteld protest. Van elders in den lande weten wij niet veel; de Groningse hoogleraar

[p. 35]

Van Meurs heet als laatste van de Nederlandse professoren de Ariërverklaring te hebben getekend - en 'ik weet van nabij, wat het hem heeft gekost', aldus een biograaf.¹ Het is diezelfde tijd, dat het op 4 oktober 1940 voor de eerste maal verschenen illegale blad *De Geus onder Studenten*, opgericht door de gebroeders Drion, in zijn tweede nummer (oktober 1940 gedateerd), vaststelde, dat 'de koude pogrom' in Nederland was begonnen, in weerwil van de door de Duitse overheid gegeven belofte ('wij verwonderen ons slechts, dat zij haar nog zo lang heeft gehouden') en daartegenover kort en krachtig uitsprak:

'Het Jodenprobleem bestaat niet... Het zogenaamde Jodenprobleem van de anti-semiet ligt in hem, is een antisemieten-probleem'. Hierbij verder de vermelding van de brochure van het Zeister gemeenteraadslid J.H. Scheps,² die op de leden der gemeenteraden een beroep deed, weerstand te bieden tegen het door hem als gevolg van de Ariërverklaring voorziene ontslag.

En de kerken, zou de lezer kunnen vragen, de lezer, die in de naoorlogse tijd meer dan eens haar stem heeft kunnen vernemen, wanneer grote scharen gelovigen in het Nederlandse volk een uitspraak verwachtten. Inderdaad, in die dagen klonk hun woord voor de eerste maal, van een aantal hunner, niet van alle. Niet ineens ging dat, merkt Herzberg³ op, 'maar veelal schoorvoetend en naar Nederlandse trant, bedachtzaam'. De verscherping van de antisemietische politiek leidde echter ook hier tot bewustwording en daad. De aartsbisschop mgr. dr. Johannes de Jong, principieel volstrekt tegenstander van het nationaal-socialisme, 'had al terstond willen protesteren bij Seyss-Inquart en tegelijk in een herderlijk schrijven'. Aldus zijn biograaf Aukes, die tevens gewag maakt van toen nog bestaande 'sterke weerstanden' en onzekerheid over het ogenblik waarop men inderdaad diende te gaan protesteren. Onder leiding van de oud-minister prof. Slotemaker de Bruïne was sinds eind juni het onderling beraad bij de protestantse kerken op gang gekomen. Begin oktober deed ds. J.J. Buskes in hun convent het voorstel, een getuigenis tegen de Joden-discriminatie op te stellen, hierin o.m.: 'De strekking van de genomen maatregelen, waarbij gewichtige geestelijke belangen ten nauwste zijn betrokken, achten zij (de Kerken) in strijd met de Christelijke barmhartigheid' en ook het beroep op de belofte, door Seyss-Inquart op

¹ *Jaarboek der Rijksuniversiteit* (Groningen, 1945), p. 50.

² J.H. Scheps, *Een ernstig wo* Gemeenteraden in Nederland (L

³ Herzberg, p. 45.

[p. 36]

29 mei in de Ridderzaal afgelegd, 'aan ons land geen ideologie op te dringen, die ons vreemd is'. Dit en heel veel meer werd op zondag 27 oktober aan vele tienduizenden voorgelezen in de kerken. In de Gereformeerde en

Christelijk-Gereformeerde bleef dit door verschillende oorzaken achterwege. ‘Dit moest wel tot verwarring leiden’, aldus Delleman,¹ die erkent, dat evenals van het Nederlandse volk in het algemeen het oog van de kerken ‘nog niet voldoende gescherpt was’, om ‘tegenover de duivelse geleidelijkheid van Duitse zijde het “principiis obsta” te betrachten’. Zo ontbrak trouwens de handtekening van de beide Lutherse kerkgenootschappen nog onder dit eerste getuigenis,² hieraan heten ‘vooral meer kerk-politieke kanten verbonden’, al had een enkele daartegenover toen al een daad willen zien. Van het op 24 oktober aan het Rijkscommissariaat afgegeven protest en van zijn afkondiging op de kansel mocht in de kranten geen enkele mededeling worden gedaan, een verbod, alleen overtreden door het antisemitische blaadje *De Mistboorn*, dat in een artikel, getiteld ‘Eén in Juda’, de afkondiging woordelijk afdruckte... De Rijkscommissaris liet het getuigenis onbeantwoord, maar in elk geval hadden zeer, zeer velen in den lande met haar afkondiging een ‘blijde boodschap’ ontvangen en een stukje bevrijding uit veel onzekerheid; een predikant heeft er later van getuigd, dat hij het gevoel gehad had, dat hem toen een ‘marsorder’ verstrekt was. ‘Zelfs niet ál te trouwe kerkgangers kwamen 's middags weer omdat ze het wéér wilden horen’.³

Dit zijn wel de collectieve protesten, waarvan in het materiaal en in de reeds opgestelde historiën dier dagen het spoor is overgebleven, in het licht van later, dit zij uitdrukkelijk vooropgesteld, noch kwantitatief noch kwalitatief zeer indrukwekkend. In het licht van toen mag men er niet de lof aan onthouden, dat er in elk geval enig gezamenlijk initiatief was genomen, dat er gesproken was. Bedenkt men dat, dan wordt men van des te groter eerbied vervuld voor hen, die, buiten elk collectief verband om de inspraak van hun geweten volgend, hun stem hebben verheven. Hoeveel dat gedaan hebben? Wij durven er zelfs niet naar te gissen, omdat er van menig individueel of geïsoleerd protest mogelijk niets naar buiten is doorgedrongen.

Wij volstaan daarom met het vermelden van enkele zulke protesten. Overste Pierre Versteegh, in 1942 als een van de leiders van de illegale

1 Th. Delleman, *Opdat wij niet* (1950), p. 79.

2 W.F. Jense, *De lof der liefde* 19-20. *Onderdrukking en Verzet*.

3 L. de Jong, *De Bezetting*, I (1942), p. 137.

[p. 37]

‘Ordedienst’ gefusilleerd, nam ontslag uit de militaire dienst. De heer N.H. de Graaf, ambtenaar op het departement van Sociale Zaken, leider van de Sociale Jeugdendienst, had reeds op 12 september zijn ontslag genomen, toen voor de benoeming van nieuwe ambtenaren een afstammingsonderzoek geëist werd. Vier dagen later sprak hij zijn ambtenaren toe; in een gestencild briefje deed zijn tekst de ronde en maakte hier en daar ongetwijfeld diepe indruk. Dat kan in nog sterkere mate gezegd worden van de in enkele tienduizenden exemplaren verspreide brochure van de hand van dr. J. Koopmans, *Bijna te laat!* Men vindt haar in haar geheel afgedrukt bij Delleman;¹ in het werk van Touw² is de levensbeschrijving van deze jong gestorven theoloog opgenomen, wiens onverzwakte en zelfverloochenende bemoeienis ten bate van de vervolgte Joden hem een ereplaats verzekert in dit boek. Ook hij toont zich verontrust over een aantal symptomen, vooral over het feit, dat de kerken in haar protest ‘zo ontzettend correct’ waren gebleven en bovenal ook, dat de Nederlandse Christengelovige van die zijde geen duidelijke vingerwijzing ontving: tekenen of niet tekenen. ‘Daarvoor is het te laat’, zegt dr. Koopmans. Verreweg de meesten hebben onnadenkend

de formulieren ingevuld en 'zijn daardoor tot op zekere hoogte medeplichtig komen te staan aan maatregelen tegen de Joden'. Die enkelingen, die bij besturen, organisaties en verenigingen voorlichting vroegen, 'hebben daarvan weinig genoeg beleefd. Men vond hen lastig en vervelend; men zeide, dat zij zich bemoeiden met dingen, die hun niet aangingen'. Enz. enz. Enfin, het is gebeurd. Maar straks volgt natuurlijk het ontslag van de Joden. En daarop laat dr. Koopmans enige woorden volgen, die om hun profetisch karakter zeker aanhaling verdienen in dit boek: 'Zij gaan eruit - daaromtrent moeten wij ons niet de flauwste illusies maken. *Zij gaan eruit en zij gaan eraan*' (cursivering van ons, J.P.).

De tweede helft van dit geschrift doet een hartstochtelijk beroep op de secretarissen-generaal, op de burgemeesters, op de ambtenaren, op de bestuurders van Christelijke scholen, die 'natuurlijk' voorlopig niemand van Joodsen bloede hadden aangesteld, omdat dit 'provocerend zou werken', op de bestuurders van de Christelijke omroepverenigingen, die, de censuur van de vijand aanvaardend, meenden 'dat een half Evangelie beter was dan helemaal geen Evangelie'; op het Episcopaat,

1 Delleman, *Opdat wij niet ver*
2 H.C. Touw, *Het verzet der Hi*
Gravenhage, 1946), dl. I, p. 606

[p. 38]

opdat het zich zou uitspreken over 'de goddeloosheden van onze vijand, de gruwelen, die dit land verontreinigen, de verbijstering, welke hier wordt aangericht'.

Een buitengewone geladenheid spreekt uit dit stuk, een bewogenheid, wortelend in het besef, dat hier een ontzettende catastrofe was aangevangen. Het is alsof dr. Koopmans één ogenblik de martelgang naar de crematoria als in een flits heeft aanschouwd, de apocalyptische neerstorting in ondergang en dood heeft gezien. En sprak, spreken moest. Als een profeet? Als Cassandra? Voor de Nederlandse Nazi's was dr. Koopmans dat natuurlijk niet. Voor hen gold hij blijkens een hoofdartikel in het SS-blad *Storm* van 14 november 1941 - naar aanleiding van een ander geschrift van zijn hand in dezelfde geest - als een 'gevaarlijk saboteur' (dit met vette letters in een kop), als een 'aankomend preekrijger', die het opnam voor 'het jodentuig', ja, 'deze voor ons Germaans bloed zo gevaarlijke kanker' ook nu nog bleef 'verheerlijken en beschermen', een figuur, die evenmin als zijn uitgever, de Uitgeversmaatschappij Holland, zijn gerechte straf ontlopen moest: 'Hoe bestaat het dat dergelijke vieze zaakjes nog papier kunnen bevullen met dergelijk giftig gerel? Er kome hier eindelijk eens klaarheid'.

Dat een ambtelijk stuk Koopmans' bewogenheid niet verraadt, behoeft ons niet te verwonderen; men behoeft haar zeker niet te zoeken in het rondschrijven van 19 oktober 1940, waarin Frederiks de daarin genoemde autoriteiten om opgave verzoekt van het aantal personen, dat die Ariërverklaringen heeft ondertekend, tot in de besturen van veenpolders toe. Op deze cijfers, die wel ongeveer overeenkomen met die van de spoedig daarop ontslagenen, komen wij hieronder nog terug.

De zaak van de Ariërverklaring, van de 'verklaring van onbevleete ariëteit' (inderdaad ergens zo genoemd!), men weet het, vormde de overgang tot de maatregel, waarvoor zij de onmisbare voorwaarde was. Pas toen men onderscheid had gemaakt tussen Joden en niet-Joden, kon men deze eersten ontslaan. Een stuk van 4 november 1940 spreekt duidelijke taal. Met een beroep op paragraaf 2 van de Verordening 137 (van 13 september 1940)

zendt Wimmer aan de secretarissen-generaal een ‘*Anordnung*’ (hier het best te vertalen met de term van de verordening zelf, dus: instructie), behelzend het onmiddellijke (‘*unverzäglich*’) ontslag van Joodse ambtenaren, met behoud van salaris, ja, ‘onder voorbehoud van een latere, definitieve regeling’. Men

[p. 39]

kan niet zeggen, dat deze secretarissen-generaal de zaak *en bagatelle* hebben behandeld; in elk geval hebben zij zich ernstig beraden over de formulering, waarbij zij zich op 15 november verenigen op de formule, dat de Joden ‘voorlopig worden ontheven van de waarneming hunner functie’; bovendien zou men tot uiting brengen, dat dit geschiedde ‘in opdracht van de Rijkscommissaris’. Dit staat als punt 2 in de notulen van die 15e november; als punt 1 in die van 18 november, dat dat woordje ‘voorlopig’ vervalt. Niettemin zijn de Duitsers niet tevreden, hetgeen blijkt uit een door Frederiks ontvangen brief met o.m. het verwijt, dat de Nederlandse autoriteiten maar niet begrijpen, dat de Duitsers zich geenszins interesseren voor de godsdienst, maar alleen voor het bloed, voor het ras. De secretarissen-generaal blijven hardleers en formuleren een protest. Zij herinneren aan hun al eerder tegenover dr. Wimmer geuite bedenkingen van allerlei aard en wijzen erop, dat het hierboven genoemde bevel van 4 november het college voor een ernstig gewetensconflict heeft gesteld. Na ‘rijp beraad’ hebben de secretarissen-generaal niettemin besloten, de opdracht uit te voeren, waarbij de doorslag gaf de overweging, dat het hier ‘een tijdelijke maatregel gold, die blijkens de toelichting er een was tot handhaving van de openbare orde en veiligheid’. Hierna herhalen de heren nog eens de uitdrukking van hun bezorgdheid en wijzen weer op de door hen geziene bezwaren, zowel ‘gegrond op ons eigen geweten als op de terugslag van de maatregel op de gevoelens van het volk jegens de bezettende overheid’.

Iedere lezer zal na het voorafgaande bij alle waardering voor het feit alsook de inhoud van het protest wel de meeste aandacht schenken aan de reden, die het college tegenover de Rijkscommissaris voor zijn overstag gaan opgeeft: het beschouwt het ontslag als een voorlopige maatregel. Hier hebben negen hoge ambtenaren hun naam onder gezet, terwijl, zoals hierboven aangegeven, enige twijfel aan die voorlopigheid toch wel bij hen aanwezig was. Of het aangevoerde diepe indruk op de Rijkscommissaris gemaakt heeft? Het blijkt in elk geval niet uit het korte briefje van 2 december, niet meer dan een ontvangst-bericht. Hebben de secretarissen-generaal meer verwacht? Het kost moeite, dit te veronderstellen, zelfs wanneer men zich losmaakt van de wetenschap wat er alles nadien is gebeurd.

Het ontslag hebben zij in elk geval er niet mee tegengehouden. Het ontslag? Welneen, tóch de ‘ambtsontheffing’, die zich in de tweede helft van november voltrok. Hier heerste blijkbaar een zeer pijnlijke

[p. 40]

verwarring, want het allereerste woord in de kop van de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* van 28 november 1940 luidde vetgedrukt, ‘*Entlassung*’ en werd gevolgd door de afkondiging dat de Joden ‘*aus-zuscheiden haben*’. Het ANP zelf had voedsel gegeven aan deze verwarring, door het onjuiste woord

‘ontslag’ te gebruiken en herriep het gelukkig weer: ‘ambtsontheffing’ dus. Ook had het ANP gesproken van ‘wegens de tegen de bezettingsmogendheid gerichte actie’; dat was eveneens een misverstand, misschien zelfs een smartelijk. Het was: ‘wegens de tegen de bezettingsmogendheid gerichte praktijken’. Praktijken, geen actie. Het valt de geschiedschrijver moeilijk, hier niet te honen. Maar het zou nog fraaier worden. De Duitsers vonden blijkbaar een persconferentie nodig, om een eind te maken aan ‘een gruwelijk misverstand’, zoals ter conferentie gezegd. En waaruit bestond dit in 's hemelsnaam? De lezer spitse zijn oren: aan de gedachte dat ‘men hier een blijvend gedachte toestand wilde vestigen. Daarmee zouden de grenzen van het bezettingsrecht inderdaad overschreden zijn geworden, ook in hun allerbreedste interpretatie. Allerlei boze geruchten komen daarbij in omloop, waarbij men thans gelukkig verklaren kan, dat ze vals waren, maar die in de eenmaal geschapen atmosfeer maar al te gemakkelijk geloof vonden’. Men komt ook op dat woord ‘actie’ terug; dat is ‘te veel omvattend, te scherp’. Men had bedoeld ‘*Machenschaften*’. In het woordenboek had men gevonden ‘kuiperij’. Dat echter was nog minder de bedoeling. Praktijken, dat was het woord. Gewoon: praktijken.

Er zijn niet veel stukken uit de bezettingstijd, die het bovenstaande evenaren in cynisme en schijnheiligheid, ook niet in het materiaal, dat de grondslag voor dit boek vormt. De Duitsers hebben trouwens vrij spoedig hun masker afgeworpen, weliswaar nimmer geheel en al, maar dan toch in voldoende mate, om zo iets nooit meer te kunnen verkondigen. Men tast wel niet mis met de veronderstelling, dat de betuiging, dat men met deze ‘ambtsontheffing’ ‘geen blijvend gedachte toestand wilde scheppen’ ook gericht was aan het college van secretarissen-generaal. Die hadden zich geschikt in de voor hen pijnlijke maatregel in de veronderstelling, dat hij voorlopig was, welnu: hij wàs voorlopig. En dan volgt iets, dat zeker in het licht van latere beoordelingen het belangwekkendst mag heten van alles: zou men de Joden hebben ontslagen, dan had men de grenzen van het bezettingsrecht, ook in hun allerbreedste interpretatie, overschreden. Wij weten, dat men de Joden wel degelijk ontslagen heeft en men zou zijn ogen

[p. *3]

Dr. J. Koopmans, schrijver van 'Bijna te laat!'

[p. *4]

pen, dat wij een unie vormen, die praat (en dan nog zoodikwijls onzin praat), als wij niet die dingen doen, die voor ons allemaal zonder meer vanzelfsprekend zijn, en die dingen weigeren, waarvan wij allemaal zonder discussie het gevoel hebben, dat zij ongeoorloofd zijn. Wij hadden dezen slag niet behoeven te verliezen. Als wij maar, in vertrouwen op God en rekenend op elkaar, hadden gedaan, wat wij schuldig waren te doen.

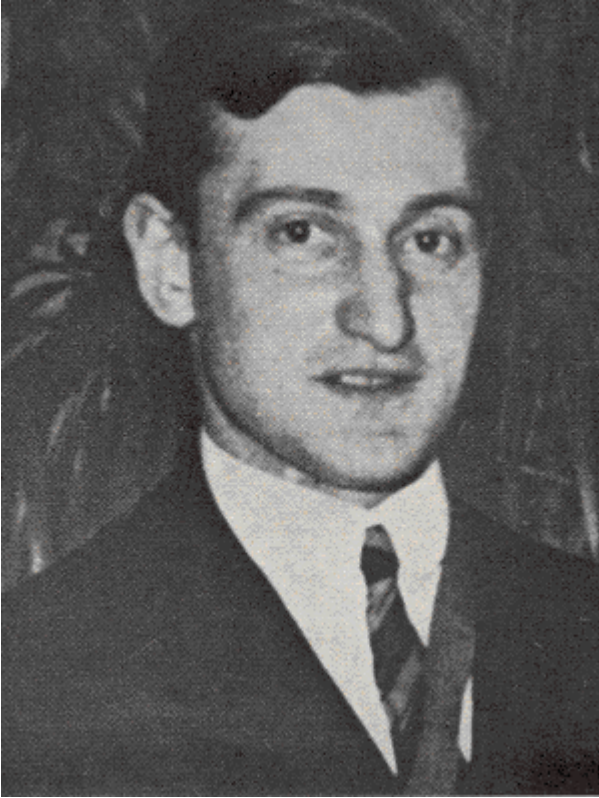
De volgende slag wordt moeilijker. Nu komt natuurlijk het ontslag aan personen „van Joodschen bloede”. Of zij in hun ambt of betrekking misschien uitmuntende dingen hebben gepresteerd, zal niet worden gevraagd. Of zij met God en met eere hun werk hebben waargenomen, doet niet ter zake. Of er ook maar iemand van onbesproken arische herkomst gevonden kon worden, die hen goed kan vervangen, is van geen beteekenis. Zij gaan eruit! Zij nemen immers volgens de „nieuwe orde” een geheel verkeerde plaats in „de geschiedenis” in. En Dr. v.d. Vaart Smit, die jaren geleden wel eens op een preekstoel heeft gestaan, heeft geschreven, dat de Joden met Gods hulp van die verkeerde plaats verdreven moeten worden. Zij gaan eruit — daaromtrent moeten wij ons niet de flauwste illusies maken. Zij gaan eruit en zij gaan eraan.

Dat wordt moeilijker dan de onderteekening van de verklaring. Want nu is een algemeen verzet bijna onmogelijk geworden. Er zijn namelijk slechts weinig personen van Joodschen bloede in openbare betrekkingen. Het aantal instanties en besturen, dat zich tegen het wederrechtelijk ontslag van deze menschen moet verzetten, is niet zoo groot. Het is een kwestie van hier en daar. Een algemeene weigering van een algemeen maatregel kan effect hebben. Men kan niet ineens alle menschen door andere menschen vervangen. Maar als het slechts om enkele gevallen gaat, worden eenvoudig de menschen, die zich menschelijk en christelijk gedragen, opzij gezet, broodeloos gemaakt, en wellicht opgepakt en opgeborgen. Men kan niet alle schoolbesturen naar huis sturen; maar men kan zeer wel twintig scholen sluiten. Men kan niet alle burgemeesters tegelijk af-

9

Pagina 9 uit 'Bijna te laat!'

[p. *5]

Frans van Hasselt

Prof. mr. R.P. Cleveringa

[p. *6]

20 NOVEMBER 1940 JAARGANG LIII N° 11

PROPRIA CURES

AMSTERDAMSCH STUDENTEN WEEKBLAD SINDS 1890

ONDER REDACTIE VAN
J. A. P. BRÜGGEN
J. GEBRANDY

Mr. A. G. HOOFMEYER
P. C. INGEN-ROUSE

Druk en uitgave van
J. CLAUSEN
WT. JANSSTRAAT 40 - AMSTERDAM

Bidragen, die te laat voor beoordeling zijn ingekomen, worden eerst de volgende week behandeld, tenzij de Redactie een afwijking maakt. Schrijvers van opengezonden stukken hebben recht op 3 exemplaren. Artikelen zijn uitsluitend „redactioneel“, als zij met „de Redactie“ zijn onderschreven. DE REDACTIE. De abonnementsprijs bedraagt f 5.00 per jaar. Bij vooruitbetaling te voldoen. Zie, die vóór 15 Sept. van ieder jaar van het Adm. adres St. Jansstraat 40 nri. redakt. hebben, worden beschouwd als abonneés van den volgende jaargang. Bij bestelling volgt met binnen drie dagen bericht van ontvangst door maatschappij: wanneer men dus deze kaart niet krijgt, is dit 't bewijs van niet-ontkregen van bestelling.

INHOUD: Bij het vertrek, door Red. — Prof. Dr. N. A. Donkerslot over Nederlandsche Poëzie. — Literaire Kroniek. Collectief of Wedstrijd, door de Rétrécie. — Over de Oordening van de Wereld, door b. l. — Novemberavond, door Put. — Avondsnonnet, door H. F. — Muziek. Propaganda-Kamerconcertavond 25 Nov. 1940, door J. Wieberdink. — Tooneel. Familie-Fest, door Kr. — Universiteit van Amsterdam. Genesende. — Eoon. Faculteit. — Tentamen Parasitologie. — Mensa Academica. — Meezingen in het koor der Mij te Bevordering der Toonkunst. Berichten. — Amat. Stud. Corps. A. V. S. V. Berichten. — Gevelschappen. J. Pr. Swerclink. — A. V. S. H. C. Schiet. Berichten. — Dispaatschappen. B. E. E. T. S. — V. I. A. T. O. K. — D. I. S. Berichten. — Studentenvereenigingen. Cercle Français. Bericht. — Correspondentie. — Agenda. — Veranderingen. — Advertenties.

BIJ HET VERTREK.

Mijne Heren Hoogleraren, Lectoren, Privaat-Doenten en Gij allen, die aan onze Universiteit verbonden waart en die in deze moeilijke dagen van Uw post zijn omlaaten, het is ons een behoefte des herten en een persoonlijk afscheidswoord tot U te richten.

Dat de maatregelen alleen ten aanzien van Joden zijn genomen, heeft verslagenheid gewekt bij alle studenten aan onze Amsterdamsche Universiteit; en wij achten het ons een plicht in foro publico onze gevoelens hierover kenbaar te maken. Wat Gij geweest zijt voor onze Universiteit behoeven wij niet nader uiteen te zetten; slechts staan wij er op om te verklaren, dat met Uw heengaan aan onze Universiteit een ernstige slag is toegebracht.

Onze dank gaat naar U uit, naar U als getrouwe vaderlanders, die van hetzelfde ideaal bezield zijt als wij, naar U als oprechte Nederlanders, die tot in de moeilijkste tijd Uw plicht hebt vervuld, naar U als waarachtige wetenschapsmensen, die ons zijt voorgegaan in het streven naar het Universitair wetenschappelijk ideaal. Gij zijt verwijderd van Uw plaats op hoog bevel, welks macht wij niet kunnen weerstaan. Het is ons slechts mogelijk om onze droefheid te uiten over de ramp, die U en ons heeft getroffen.

De overwegingen, die tot Uw ontslag hebben geleid, hebben ons met ontsteltenis vervuld, en wij vragen ons af, of het streven naar ons wetenschappelijk ideaal nog mogelijk is, na dergelijke maatregelen reeds zijn doorgedrongen binnen de poorten van onze Universiteit.

U meent wellicht onder een smaad gebukt te gaan, maar wellicht schenkt U verlichting onze overtuiging, dat het een eer is te behoren tot mensen, die voor ons land zoveel hebben betekend. Met trots durven wij erwa te gewagen, dat wij mensen van alle ras steeds gastvrij in ons land hebben opgenomen; en met dankbaarheid gedanken wij de goede gevolgen, die dit voor Uw rasgenoten in het bijzonder en voor ons volk in het algemeen heeft gehad. Wij zijn er trots op, U als onze docenten en medewerkers te hebben gehad; en onze hoop is het, dat Gij Uw plaats aan onze Universiteit eerlang weer moogt innemen.

Al zijn wij op het oogenblik niet in staat het te verwezenlijken, ons streven blijft het waarachtige Nederlandse streven, nl. vrijheid van geloof en geweten, geen onderscheid naar ras of stand, maar siken gelijkelijk bezield van een oprecht nationaal ideaal en wij allen als studenten onbelemmerd werkzaam aan onze Universiteit.

Gij zijt nu niet meer officieel verbonden met onze Universiteit, gij hebt afscheid moeten nemen van een werking, die U lief was, maar houdt U zich er van overtuigd, dat Gij steeds met ons verbonden zijt en blijft in den geest, en dat, zólang Gij verwijderd blijft van Uw zetel, de herinnering aan U op de meest overtuigende wijze bij ons levend zal blijven.

In deze voor U zo zware beproeving smeken wij voor U af de steun van den Almachtige, in Wiens hande Uw en ons lot ligt, en Wiens raadslagen de loop van ons aller bestaan regelt.

REDACTIE.

Het protest van het Amsterdams studentenweekblad

[p. 41]

willen uitwrijven bij het lezen, niet van deze Duitse uitspraak, maar van de, overigens hoog aangeschreven, Nederlandse rechtsgeleerde, prof. François, de adviseur van het college van secretarissen-generaal in zaken als deze, prof. François, die in een door hem samengesteld *Handboek van het Volkenrecht* kon betogen, dat het ontslag aan Joodse ambtenaren niet onrechtmatig was ‘bij de pathologische afkeer, die het nationaal-socialisme van de Joden had, en die elke samenwerking met hen in de weg stond’. Wij komen hier nog op

terug.

En zo gingen de Joden eruit, voordat ze eraan gingen. Niet allemaal tegelijk. De ietwat hachelijke vraag, wie Jood was, had men inmiddels ook opgelost en wel met de uitermate belangrijke verordening 189/1940 van 22 oktober, welke nog uitvoerig ter sprake komt. Ontheffing van ambt, ereambt of dienst ook geldend voor leden van vertegenwoordigende publiekrechtelijke lichamen, enzovoorts enzovoorts. Een enkele maal probeert de secretaris-generaal Frederiks te remmen. Wanneer de *Beaufragte* voor de stad Amsterdam, dr. Böhmcker, de burgemeester de volledige uitvoering van de Duitse ontslags-, neen, ontheffingsbevelen opdraagt, schrijft hij erbij *'unabhängig davon, ob Sie von dem Generalsekretär im Ministerium des Inneren eine entsprechende Anweisung erhalten oder nicht'*: de leden van publiekrechtelijke lichamen moeten heus eruit. Frederiks protesteert op 3 december in een uitvoerige brief; gemeenteraadsleden bijvoorbeeld vielen niet onder het Duitse bevel van 4 november. Volgens hem dan. Hij krijgt al de volgende dag antwoord; de lezer begrijpt in welke geest. Het mooiste argument in dit antwoord is wel: talrijke burgemeesters hebben dat bevel van 4 november al in de Duitse, dus ruime zin uitgelegd: wat wilde mr. Frederiks toch?

Uitzonderingen? Daar hebben de secretarissen-generaal over gesproken, beter nog: zij hebben ze bepleit, ten bate van leden van de rechterlijke macht en van 'bepaalde professoren'. Afgewezen. Enkele gevallen zouden nog door dr. Wimmer worden beslist; op 20 december stuurt Frederiks hem het concept toe van een brief, die hij aan de verschillende provinciale besturen wil doen toekomen, de vraag stellend, of er ook een uitzondering gemaakt mag worden voor die ambtenaren, die tijdens de oorlog in het leger gediend hebben. *'Selbstverständlich'* is dat dienstdoen op zichzelf geen reden voor het maken van zulke uitzonderingen, het staat echter anders, aldus de argeloze schrijver, ten aanzien van hen, die zich in de oorlog door moedige daden op bijzondere wijze hebben onderscheiden. Daarvan wil Frederiks

[p. 42]

opgave - met bewijsstukken uiteraard, die Frederiks wil aanvullen met nadere informatie. Is dat voldoende? Neen: blijkt dan, dat de belanghebbende voor een onderscheiding op grond van dapper gedrag is voorgedragen, dan zal Frederiks 'in overweging nemen' of hij bij de Duitse autoriteiten een voorstel kan indienen, om hem, bij wijze van uitzondering 'weer in zijn ambt te herstellen of te laten'. Dit alles 'zeer vertrouwelijk'.

En zo gingen de Joden eruit. Op een ochtend klonk de bel, aan de trap stond een nog nooit geziene postbode en men wist het. Het aangetekende stuk droeg een handtekening, men las de naam van degene, die als Nederlander in de zin van formulier A een andere Nederlander van de B-groep zijn ontslag mededeelde. In het geval van schrijver dezes een hoogstaand man, zonder twijfel, ook na de oorlog nog een figuur in het openbare leven. Hier en daar zond een chef 's ochtends vroeg zijn Joodse ambtenaren naar huis; op het Amsterdamse telefoonkantoor mochten dezen niet eens meer op de zaal komen om van de andere, niet-Joodse collega's afscheid te nemen. Leprozen: onrein, onrein! Min of meer kon zich die middeleeuwse alarmroep zelfs de hoogst getroffen in den lande aantrekken, mr. L.E. Visser, de president van de Hoge Raad. Dit is niet de plaats en de schrijver mist de bevoegdheid, om hier veel méér te doen dan het feit vast te

¹ N.C.M.A. van den Dries, *De Nederlanden tijdens de bezetting* (R.D. Kolléwijn), *De Hoge Raad* N.C.M.A. van den Dries (Amster

stellen: ook mr. Visser ging eruit. En deze Hoge Raad heeft 'zijn Joodse President door de bezetter als een minderwaardig Nederlander ter zijde laten schuiven zonder openlijk protest tegen deze inbreuk op een der allerfundamenteelste beginselen onzer Nederlandse rechtsorde en zonder daaraan voor eigen verdere houding consequenties te verbinden'. Alleen zij hier nog één opmerking ingelast, gemaakt naar aanleiding van de door mr. Van den Dries vermelde bezorgdheid bij zijn leden, dat 'protesteren het gevaar van verdere maatregelen tegen de persoon van mr. Visser (kon) vergroten': prof. mr. R.D. Kollewijn stelt hiertegenover: 'men kleurt als men het leest. Gelukkig dat deze woorden mr. Visser niet meer onder de ogen kunnen komen, want hoe zou hij, de onverschrokken, principiële jurist, zich geërgerd hebben als hem te verstaan was gegeven, dat de Hoge Raad mede om hem nagelaten had te doen hetgeen het Nederlandse volk uit zijn verslagenheid kon oprichten'.¹

[p. 43]

Er is gelukkig ook wel wat van meer opbeurende aard te berichten uit die tijd; het is wat zich aan enkele universiteiten en scholen heeft afgespeeld, positieve reacties, waarvan sommige terecht een grote plaats innemen in de gehele geschiedenis van de bezettingstijd. Zo groot, dat wij in dit werk ermee kunnen volstaan, slechts een enkel feit aan te stippen. Zo de gebeurtenissen in Delft, waar het ontslag van de hoogleraren Van Dantzig, Waterman en Josephus Jitta tot spontane demonstraties aanleiding gaf van de studenten, culminerend in een staking; hiertegen stak de houding van de meeste hoogleraren wel sterk af, het zij herhaald: de meeste. Vooral het dappere optreden van de voorzitter van de civiele studenten, Frans van Hasselt, zij hier met ere vermeld; voor zijn mede-studenten is voor immer onvergetelijk gebleven de wijze, waarop hij hun toesprak, toen de collegezaal van professor Jitta gesloten bleef en '... er verscheen een professor, die zei dat wij uiteen moesten gaan. Niemand luisterde naar hem. Frans van Hasselt begon toen op het bordes boven aan de trap te spreken, je kon een speld horen vallen'.¹ De jonge man, die daar durfde getuigen, is in de zomer van 1941 gearresteerd en in 1942 in Buchenwald overleden.

Meer bekendheid nog heeft het verzet in Leiden gekregen, alwaar de hoogleraren Meijers en David, evenals de lector Gans de universiteit moesten verlaten: in het officiële verslag staat vlak daarbij het ontslag vermeld van de hoogleraren Cleveringa, Telders en Boeke, de benoeming van de nationaal-socialistische hoogleraren Van Genechten, Goedewaagen en Krekel... In Leiden gaven hoogleraren het goede voorbeeld; hiervan is vooral de herinnering bewaard gebleven aan de redevoering door professor Cleveringa, decaan van de Juridische Faculteit, op 26 november voor de studenten gehouden en aan zijn Joodse collega, de beroemde rechtsgeleerde Meijers gewijd, een welhaast klassiek getuigenis, met zinnen, als die, waarmee hij de bezetters striemde:

'Hun daad qualificeert zichzelf afdoende. Het enige wat ik thans begeer is: hen uit het gezicht en beneden ons te laten, en Uw blik te richten naar de hoogte, waarop de lichtende figuur staat van hem, wien onze aanwezigheid hier geldt'. En tegenover '... een macht, die op niets dan enkel zichzelf kan steunen' stelt hij dan 'deze nobele en

¹ *Gedenkboek van het verzet (en docenten gedurende de jaren 1947)*, p. 9-12. L. de Jong, *De E*

[p. 44]

ware zoon van ons volk, deze mens, deze studentenvader, deze geleerde, dien de vreemdeling, welke ons thans vijandelijk overheerst, “ontheft van zijn functie”... een persoonlijkheid van wien wij niet zullen aflaten te geloven, dat hij hiër behoort te staan en, zo God het wil, weer zal keren’. De woordelijke tekst van deze redevoering werd diezelfde nacht vermenigvuldigd,¹ de eerst klaargekomen achtenveertig exemplaren, meteen op de post gedaan, werden door sommige ontvangers gestencild en zo lazen duizenden Nederlanders binnen enkele dagen het volledige getuigenis. Professor Cleveringa werd een dag na zijn toespraak gearresteerd en acht maanden gevangen gehouden.

Delft en Leiden werden door de bezetter gesloten. Over de andere universiteiten nog korter. In Amsterdam gaf de rector, prof. dr. B. Brouwer, met het oogmerk demonstraties te verhinderen vroegtijdig vacatie, daar verdwenen de hoogleraren Palache, Van den Bergh, Bregstein, Laqueur, Van Creveld, Cohen, Frijda en Kohnstamm, de lectoren Leefmans, Van Zanten en Van Praag. Niet onvermeld blijve het hoofdartikel in het studentenweekblad *Propria Cures*, waarin deze Amsterdamse redactie onder meer te kennen gaf: ‘Wij zijn er trots op, U als onze docenten en medewerkers te hebben gehad, en onze hoop is het, dat Gij Uw plaats aan onze Universiteit eerlang weer moogt innemen’. Prof. Donkersloot betuigde van zijn kathedra op 26 november zijn eerbied aan de ‘mannen, die ik acht als mijn gelijken in ambt, en mijn meerderen in ervaring, kennis en wijsheid’, aan wie ‘door vreemden’ het recht ontzegd was, voortaan tot hun studenten te spreken; hij gewaagde van zijn ‘droefheid en verontwaardiging over de schending van de rechten van het rijk en de rechten van de geest, die ons heilig zijn’ en tenslotte van de hoop ‘dat dit voor ons Nederlanders grievend onrecht door de rede zal worden hersteld’.

In Utrecht gingen de hoogleraren Ornstein, Wolff en Roos ‘eruit’. Daar werd een staking ernstig overwogen, maar achterwege gelaten op grond van weer andere overwegingen; men schrijft veel invloed op dat laatste besluit toe aan een proclamatie van de rector-magnificus prof. dr. H.R. Kruyt, met o.m. de woorden: ‘Ook al voelt men zich gewond, daarom slaat men nog niet de hand aan zichzelf’. De studenten besloten voorlopig te berusten, vertrouwend op de belofte, dat prof. Kruyt en de hoogleraren, in overleg met hen, het ogenblik

1 A.v., p. 108.

[p. 45]

voor het algemeen verzet zouden bepalen. Hiertoe kwam het niet. Ook hier vond de hoogleraar Koningsberger woorden, die ‘een ontroerd en geestdriftig reagerend auditorium’ doordrongen van de ‘diepe smart en teleurstelling’, die de Duitse maatregel had gewekt. Hij liet na afloop zijn rede in getypte vorm op de lessenaar liggen met de woorden: ‘Wie mij bij de Duitsers of NSB wil aangeven, vindt hier de tekst’. In de leegstromende zaal (het college verviel) liep een der studenten naar de lessenaar en verscheurde het papier met de tekst.¹

In Wageningen kwam het tot de gedeeltelijke uitvoering van een proteststaking onder de studenten na het ontslag, verleend aan de lector

Polak, de docent Schweizer en de scheikundige Berger; in Groningen trof dit lot de hoogleraar Polak, de conservator Kahn, de privaat-docent Van Praag en de conservator Lifschitz; in Nijmegen de lector Vidos, in Rotterdam de hoogleraar Polak, de lector Blazer, en (van 20 februari 1941 af) de hoogleraar Stibbe.

Een aparte vermelding verdienen de reacties van enkele middelbare scholen op het vertrek hunner Joodse docenten. Men zal het de schrijver wel niet euvel duiden dat hij een bijzonder licht laat vallen op de staking, die spontaan uitbrak onder de leerlingen van zijn eigen school, het Amsterdamse Vossiusgymnasium. Hiertoe hadden twee leerlingen van de vijfde klas het initiatief genomen, Lucas van der Land en Bart Joost Romein; als pikante bijzonderheid volgde hierop, dat de eerstgenoemde zelfs de school de rug toekeerde, maar, met privaat-lessen van ontslagen Joodse leraren klaargemaakt voor het staatsexamen, zijn eindexamen een jaar eerder haalde dan zijn minder opstandige klasgenoten. Wij beschikken over enige gegevens, betrekking hebbend op een schoolstaking aan het Gemeentelijk Lyceum in Doe-tinchem; er was enige actie op de Rijks-HBS in Tiel, waar men handtekeningen wilde verzamelen tot ondersteuning van een verzoek, om twee ontslagen leraren in hun functie te laten - hoe argeloos doet ons dit sympathieke gebaar aan in het licht van wat volgen zou! - en zo is er wat meer, wat, niet veel. Wij zouden aan het slot hiervan nog even een berichtje uit de *Meldungen aus den Niederlanden* willen plaatsen betrekking hebbend op Drachten. Daar hadden na het ontslag ener Joodse 'Lehrerin' acht harer 'Arische' collega's, allen aangesloten bij de Nederlandse Unie, hun volle naam gezet onder een advertentie, waarin aangekondigd werd, dat de ontslagene naailessen zou geven; de

1 Brief, 6 mei 1963, van mr. A..

[p. 46]

dominee had zich in de kerk '*dieser Propaganda angeschlossen*'. Het gevolg is, aldus de *Meldungen*, dat een groot deel der bevolking de kinderen voor deze naailessen had opgegeven en dat de Joodse lerares voor een lange tijd '*mit Nahaufträgen zugedeckt ist*'.

Wij laten het verder aan de lezer over, te bedenken, wat dit alles alom in den lande voor vele kinderen geweest moet zijn, zeker voor de kleinere, die hun vertrouwde onderwijzer of onderwijzeres opeens, van de ene dag op de andere, kwijt raakten - en wel gemerkt zullen hebben, dat dit geen gewoon afscheid was.

En zo lagen, nog eens, de Joden eruit, een aantal Joden dan, de voorhoede van de ontrechten. De meesten hunner zijn er niet meer; uit de vele gesprekken, door de schrijver met overlevenden gevoerd en brieven met hen gewisseld, is geen klaar beeld meer ontstaan - er lagen zoveel jaren tussen en er was zoveel ergers gebeurd. Dat ergere konden zij najaar 1940 niet voorzien en menigeen moet toen wel weer gedacht hebben: als dat het ergste is. Daarin werden zij niet zelden versterkt door de houding van de niet-Joden in hun omgeving: de Joden hadden immers hun salaris behouden, ze konden prinsheerlijk gaan wandelen: zò wilde men ook wel ontslagen worden, heette het hier en daar. De Joodse ambtenaren werden vervangen; vele ere-ambten (bijvoorbeeld in Provinciale Staten en Gemeenteraden) bleven onvervuld; het maatschappelijke leven ging verder. Niet zelden gaven de plaatsvervangers openlijk uiting aan hun verwachting, dat het maar voor

kort zou zijn, voorlopig. Een groot aantal Joden, vooral de intellectuelen onder hen, ging aan de slag, in allerlei werkzaamheden. Deze zette in het hem in de schoot geworpen *sabbatical year* zijn hele wetenschap weer eens op de helling, gene voerde de langgekoesterde wens uit tot het schrijven van een lang ontworpen boek, weer anderen namen een nieuwe studie ter hand. Vijf dagen later precies stond voor de deur van de schrijver van dit werk de directeur van de uitgeverij Elsevier met de opdracht tot het schrijven van een Geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog; de opdracht werd onmiddellijk en gretig aanvaard en het werk kwam gereed in een tempo, dat alleen te verklaren is uit de sfeer van toen. Niet allen werd dit echter geschonken. Vooral zij, die men zonder woord van bemoediging na jarenlang samenwerken had laten gaan, waren terneergeslagen en verbitterd: ‘Nooit had ik gedacht dat er zo weinig medeleven mogelijk was, temeer daar de omgang vóór de oorlog goed genoemd mocht worden. Menige nacht lag ik te piekeren wat daar de oorzaak van kon zijn.

[p. 47]

Een school die alles voor me was en waaraan ik mijn beste krachten gaf...’ (uit een brief). Er waren meer ontgoochelden, ongetwijfeld. Maar wat in allen wel moet hebben geleefd is de ongerustheid, soms heel ver uit het bewustzijn weggedrukt, maar nimmer helemaal afwezig en wakker gehouden door andere ervaringen uit diezelfde tijd, hierna te vermelden. Men was ontheven, ja, o ja. Het ANP zelf had beklemtoond: geen sprake van ontslag, geen sprake van; ontheven, ontheven. Men had het gelezen, eindeloos met familie en vrienden besproken: geen ontslag, geen ontslag. De weken gingen voorbij, men begroette het nieuwe jaar, er was nog niets gebeurd. Zo scheen het, maar men wist niet, wat wij thans weten, wat wij, zoveel jaren later, in de stukken vinden.

In de hierboven kort aangeduide persconferentie had de Duitse overheid zich eigenlijk vastgelegd op ambtsontheffing en niet verder; elke andere interpretatie doet hun woorden geweld aan. Wat wij thans weten, is dat deze overheid met vrijwel mathematische zekerheid elke aan de Joden gedane belofte geschonden heeft. Nog geen maand na deze ambtsontheffing was het ontslag al het onderwerp van behandeling tussen de Duitsers en de secretarissen-generaal. Uit het materiaal valt wel het een en ander voor de geschiedschrijver te putten.

In de notulen van dit laatste college, voor zover aanwezig, komt dit ontslag voor de eerste maal ter sprake op 23 december 1940. Van Duitse zijde was mr. Frederiks in een onderhoud erop gewezen, dat de *Anordnung* betreffende de Joden ‘verkeerd was begrepen’. De Joden hadden moeten worden ontslagen en niet alleen van de waarneming van hun functie ontheven. Hiertegenover had mr. Frederiks niet minder dan een viertal argumenten aangevoerd, nl.

- a. Ontslag zou strijdig zijn met de terminologie van de *Anordnung*.
- b. Het door de Joden genoten jaargeld was blijven bestaan.
- c. Van Duitse zijde had men zelf in de pers erop gewezen, dat de maatregel juist géén ontslag betekende.
- d. Ontslag zou in strijd zijn met de bedoeling van de *Anordnung*, die beoogd had alleen ‘*deutschfeindliche Elemente*’, als hoedanig men ook de Joden beschouwde, te ecarteren.

En de notulen eindigen op dit punt met de hier volledig en woordelijk aangehaalde zin: ‘Meergenoemde secretaris-generaal heeft kortom

te kennen gegeven, dat een nadere ontslagbrief aan de Joden niet dragelijk zou zijn?.

Twee woorden onder de hier geciteerde zouden cursivering hebben

[p. 48]

verdiend: 'kortom' en 'dragelijk'. Het eerste suggereert een zekere beslistheid, een houding van 'geen sprake van'. Het tweede: 'tot hier toe en niet verder'.

Enig verder licht op deze zaak werpt een stuk, door Frederiks gericht tot Wimmer op 28 december. Hier herinnert hij deze *General-kommissar für Verwaltung und Justiz* aan een gesprek, dat hij, Frederiks, met hem enige weken geleden had gevoerd en schrijft: '*Als Sie ja von "Entlassung" sprachen und ich mir erlaubte, Sie zu berichten indem ich von "Enthebung" sprach, akzeptierten Sie diese Berichtigung*'.

Ook zonder Freud weet de geschiedschrijver wel raad met Wimmer's verspreking; men ziet het al voor zich: de gemoedelijke Oostenrijker, die natuurlijk best weet, dat dit ontslag komt, maar die 'onthefing' alsnog 'accepteert'. Vervolgens begrijpen wij dank zij dit stuk het hierboven onder *d.* aangevoerde argument iets beter. Herhaaldelijk (let wel: herhaaldelijk) hadden de Duitsers hem te kennen gegeven, dat men volstaan kon met alleen schorsing van Joden, die als '*deutschfeindliche Personen*' anders hun positie zouden hebben misbruikt '*um ihre persönlichen Gefühle durchzusetzen*'. Tenslotte raadt Frederiks de Duitsers dringend af, tot ontslag over te gaan, tot driemaal toe. Van 'kortom' geen spoor hier, evenmin als van 'niet dragelijk'. Uit de notulen van 20 januari 1941 blijkt, dat Frederiks nog eens met Wimmer gesproken heeft, 'waarbij in het licht werd gesteld, dat het moment thans ongunstig is te achten om nadere maatregelen te nemen'. Uit een later stuk blijkt hoe de Duitsers dit spel hebben gespeeld: geen ontslag, dan geen geldelijke uitkeringen aan Joden; wel ontslag, dan wel uitkering, maar een zeer geringe. Stellen de secretarissen-generaal hiertegenover nu de 'ondragelijkheid'? Zij besluiten met een verwijzing naar hun brief van 25 november, een van hun vele protesten bij Seyss-Inquart, dat zijzelf geen verder strekkende maatregelen tegen de Joden kunnen nemen: 'zulks zou overigens op zo korte termijn onmogelijk zijn'. De Rijkscommissaris moet het maar zelf opknappen. En verder zal men over die uitkering spreken, met Wimmer natuurlijk.

Deze bleek echter niet te bereiken, maar wel Althaus, een zijner hoogste ambtenaren, die met de op dezelfde dag (21 februari 1941) gedateerde brief van het Rijkscommissariaat, hier n.b. 'tegenvoorstel' genoemd, te voorschijn kwam. Hij bevatte het ontslag alsmede de financiële regeling; de taak van de secretaris-generaal zou zijn, 'deze brief zonder meer aan de in aanmerking komende Joden toe te zenden'.

[p. 49]

In een rondschrjven van weer dezelfde dag meldt Frederiks zijn collega's, dat het hem gelukt is, 'een in financieel opzicht belangrijk gunstiger regeling te krijgen'; de geschiedschrijver moet er nog eens op wijzen, hoe knap de Duitsers de Nederlandse autoriteiten hebben weten te vervullen van het gevoel, iets bereikt te hebben: zij stellen iets ongunstigs in het vooruitzicht, laten zich schijnbaar overhalen tot het minder ongunstige en wanneer de tegenpartij zich daarbij heeft neergelegd, voeren zij enige tijd later toch hun

oorspronkelijke voornemen uit: precies wat zij later herhaaldelijk met de leiders van de Joodse Raad zouden doen. In deze brief nr. 678 raadt Frederiks zijn collega's dan ook aan, dat 'het nodige door de secretarissen-generaal' zal worden gedaan. Dat besluiten zij ook, maar zij gaan de Rijkscommissaris wel een brief schrijven, waarin zij de desbetreffende regeling 'geheel in strijd met hun inzichten' noemen en ook verklaren 'dat zij met tegenzin de functie van doorzendbureau van deze regeling vervullen'.

Alvorens dit protest, dat zich ook in het materiaal bevindt, te behandelen, zij hier, louter curiositeitshalve, de voor de Joden geldende financiële regeling vermeld.

	<i>Kostwinners</i>	<i>Niet-kostwinners</i>
Eerste drie maanden	85%	75%
Volgende vijf jaar	70%	60%
Volgende vijf jaar	60%	50%
Tenslotte	50%	40%

Dit alles van het laatst genoten salaris.

Maar, zou de lezer kunnen vragen, als nu eens dit pensioen onvoldoende zou zijn? De Rijkscommissaris toonde zich ook hier niet onredelijk en verklaarde zich bereid, in individuele gevallen dan, gegronde voorstellen tot aanvulling in overweging te nemen. In individuele gevallen natuurlijk. Er was immers al een algemene salaris-verhoging van 6% geweest en sommige diensten (Posterijen, Belastingen) hadden deze n.b. ook aan de geschorste Joden toegekend 'tengevolge van een misverstand, heet het'. Dat mocht nu weer niet; een klein wolkje aan een overigens wel zéér blauwe hemel. Voor tien jaar en nog langer waren de Joden verder op een redelijk peil uitgezorgd - dankzij de, veelal zeer miskende, bezetters. Een gelukkig toeval heeft voor ons een belangrijk stuk gered, niet alleen het hierboven al genoemde protest van 24 februari 1941 in originali, maar ook de door

[p. 50]

Seyss-Inquart eigenhandig daarop gestelde reacties en tenslotte de neerslag van deze reacties in het antwoord, namens de Rijkscommissaris gegeven.

Het protest van 24 februari deelt mede, dat het college de *Anordnung* met het Joodse ontslag inderdaad heeft doorgegeven en wijst voor de inhoud van deze *Anordnung* de verantwoordelijkheid af. Maar, zegt het college: het Nederlandse volk zal, zij het ook ten onrechte, de opvatting koesteren dat secretarissen-generaal 'durch die blasse Weiter-leitung schon daran beteiligt sind'. Zij willen nog eens wijzen op de 'teleurstellende' ('*enttäuschende*') indruk welke dit ontslag maken moet, na de verzekering, dat men alléén ambtsontheffing en geen ontslag had bedoeld. Er zou op deze wijze 'een minder goede verstand-houding tussen de bezettingsoverheid en het Nederlandse volk kunnen ontstaan'.

Achter deze brief heeft Seyss-Inquart een korte aantekening gezet, bestemd voor dr. Wimmer, die de opvatting van de landvoogd aan het college moet doorgeven. Het hele woord 'Jood' staat er niet in; de Rijkscommissaris spreekt alleen uit, dat er z.i. geen college ('*Gremium*') van secretarissen-generaal bestaat en gaat daar even op door. Aan het slot zegt hij echter: '*Wenn ein Sekretär der Meinung ist, dass er die Durchführung irgendwelcher*

Anordnungen trotz Vorstellung nicht verant-worten kann, kann er jederzeit zurücktreten.

Hoogst interessant nu is, wat Wimmer hiervan gemaakt heeft; wij bezitten hiervan zijn concept van 12 maart met door Seyss-Inquart eigenhandig aangebrachte wijzigingen en een afschrift van het op diezelfde dag verzonden stuk. Men drukt van Duitse zijde de zachte pedaal zo diep mogelijk in; wanneer Wimmer in zijn concept schrijft '*Generalsekretäre*' zet de beleefde landvoogd hier '*Herren*' voor en ook in andere zinsneden poetst hij er de ongemoedelijkheid van zijn Oostenrijkse medewerker een beetje af. Het sterkst echter treft, dat de laatste zin van de vorige alinea ontbreekt; het slot bevat alleen het verzoek, af te zien in de toekomst van '*Kollektiveingaben*' bij de Rijkscommissaris. Vreesde men van Duitse zijde, dat de heren er inderdaad het bijltje bij neer zouden leggen? Met zekerheid zal dit wel niet licht meer vast te stellen zijn, maar hieronder komt nog een stuk ter sprake, dat als een aanwijzing in deze richting kan worden uitgelegd. Op deze plaats zij erop gewezen, dat de actie van het college a.h.w. verzonken is in de nu nog vrij lang doorgaande discussie met de Duitsers over de vraag college of geen college, over iets dat tenslotte

[p. 51]

naast de zaak lag, waar het om ging. Niets meer over de Joden. En zo gingen de Joden. Eruit, voorlopig.

Wie en hoeveel? Mr. Herzberg¹ heeft terecht uitgesproken, dat het quantitatieve hier zo weinig betekent (het was op een kleine 200 000 ambtenaren nauwelijks één percent). Zegt de lezer het aantal van dat kleine groepje ontslagen academische docenten inderdaad iets? Heeft het zin, de officiële staten te bestuderen, zoals die zich in het Rijks-instituut voor Oorlogsdocumentatie bevinden? Wat al Joden in het ambtelijke apparaat, wat al Joden! Een verjoodsing, welke gelukkig het inspectoraat van de Bevolkingsregisters nog niet had aangetast (alle 14 Arisch) evenmin als het secretariaat van het Armenwezen (alle 21); evenmin - men moet er niet aan denken - het bureau van de Grenskommissaris van Rijkspolitie te Nieuweschans (alle 2). Laat nu echter bij de Rijkspostspaarbank n.b. één ambtenaar (op de 481) wezen met een vrouw met twee Joodse grootouders (de rest even daargelaten). Bij vele van die staten zal de oningewijde leek wel in de eerste plaats opkijken van de verhouding tussen de afmetingen dezer bescheiden (42 × 34 cm) en dat, wat erop te voorschijn komt. Wie bijvoorbeeld in angstige spanning opzoekt, hoe het wel gesteld was met de door en door '*jüdisch verseuchte*' waterschappen, veenschappen en veenpolders, ontmoet daar op de 7838 'in het onderzoek begrepen' personen twee die niet deugen, waarvan één met 'meer dan twee grootouders' (bedoeld zal wel zijn *Joodse* grootouders) en één die een echtgenote heeft, aan hetzelfde euvel mank gaande. Staat III, in dezelfde map opgeborgen, onthult de onvoorstelbare toestanden in 'privaatrechtelijke lichamen, waaraan een publiekrechtelijk lichaam deelneemt'; daarin wordt een in Zutphen geboren twintigjarige kwekeling aan de Nutsbewaarschool in die stad even deskundig ontmaskerd als de in Bedum geboren, maar in Groningen binnengeslopen vijftigjarige secretaresse-zwakzinnigenzorg. Op een derde staat (IV) heeft men Joodse gemeenteraadsleden tot in Eenrum en Schiebroek achterhaald.

Waren er geen vergissingen? Een stuk van Althaus, in afschrift aanwezig, en op 22 maart 1943 tot Frederiks gericht, doet het vrezen.

Wanneer een ontslagene, staat er, minder Joodse grootouders had dan de in november 1940 gestelde norm, dan mocht deze ‘*jüdisch Versippte*’ toch niet in zijn ambt terugkeren. Een onbekende hand heeft

1 Herzberg, p. 47.

[p. 52]

hier met blauw potlood boven gezet: ‘*Wichtig!*’ Mèt het uitroepteken.

Er konden ook andere vergissingen voorkomen. Reeds op 30 januari 1941 beklagt de Rijkscommissaris zich er bij de secretarissen-generaal over, dat ‘de van de waarneming van hun functie ontheven Joden opnieuw in het ambtelijk leven opduiken’; het college besluit ‘een nieuwe circulaire te doen uitgaan, om te bevorderen, dat zulks voorkomen wordt’. Dit Joodse *luctor et emergo* blijkt nog even voort te gaan, want op 7 april ligt er alweer een stuk op tafel, nu een ‘waarschuwing’ van dr. Wimmer: men moet er ‘nauwlettend op toezien, dat vooral geen Joodse ambtenaren aan Departementen van Algemeen Bestuur, of in openbare diensten werkzaam blijven’. Hoe beantwoordt het college deze Duitse vermaning? Er staat alleen: ‘In verband daarmee wordt het niet wenselijk geacht Joden op declaratie betaalde werkzaamheden (vertaalwerk) voor openbare diensten te doen verrichten, aangezien zulks misschien niet in strijd met de letter, doch wel met de geest van de Duitse aanschrijvingen in dit opzicht is’. Nog op 6 december 1941 ontvangt Frederiks een klacht, nu over de Raad van Arbeid in Rotterdam: deze van een zekere dr. Zunft, die eraan toevoegt, dat de voorzitter van deze Raad van Arbeid, de heer M.J. Harts, hem verklaard had, dat een stuk van 17 november 1940, betrekking hebbend op dit ontslag, hem niet bekend was.

Er bevinden zich in het materiaal tenslotte nog enkele sporen van wat men een tragikomische vergissing zou willen noemen. Op 26 mei 1942 ontvangt Rost van Tonningen bericht van dr. Wimmer, dat een hier met name aangeduide persoonlijkheid, in deze samenhang N.N. te noemen, nog altijd op de Nederlandse Bank werkt, hoewel hij van Joodse afstamming is. Een dag later heeft Rost als president van deze instelling al een onderhoud met de betrokkene, die daar op 30 mei (‘30 Bloeiemaand’) op terugkomt in een bewaard gebleven brief, waarboven het veelzeggende woord ‘Kameraad’ staat. In deze brief verklaart N.N. niet aan ‘het bittere gevoel’ te kunnen ontkomen, dat met het (blijkbaar) verleende ontslag ‘geen nationaal-socialistische belangen worden gediend’. Hoe is het? N.N. had ‘van de aanvang af ten opzichte van deze aangelegenheid een standpunt ingenomen, waarbij m'n hart een grotere rol heeft gespeeld dan m'n verstand’. ‘Maar’, vervolgt hij, ‘zou het nationaal-socialisme, dat toch waarlijk een geloof is, ooit zoveel mannen en vrouwen van karakter hebben gegrepen, als zij bij het zich inschakelen meer hun verstand dan hun hart hadden laten spreken?’

[p. 53]

In elk geval had deze man van karakter - en van hart - indertijd de verordening aan zijn laars gelapt. Bovendien: ‘ik zelf heb nimmer iets in m'n karakter kunnen ontdekken van Joodse invloed en voor m'n beide kinderen geldt hetzelfde’. Trouwens, wat wil men? De ‘halfjood’ dr. H.M. Hirschfeld, geen nationaal-socialist n.b., zit nog op zijn plaats! En moet dan ‘een eerlijke medestrijder’ worden ‘terug-geduwd?’ Terwijl, let wel, ‘de ironie van het

noodlot' wil, dat hij juist het 'standpunt' van Rost van Tonningen ten aanzien van de Joden, altijd 'geestdriftig volgde?' Hij hoopt, dat 'de Leider' hem nochtans 'in zijn gelederen zal handhaven'.

Men mag aannemen, dat Rost van Tonningen door deze bede vertederd was, want hij doet niets. Maar op 10 juli bereikt hem een tweede brief, waarin dr. Wimmer aan moet dringen op '*baldgefällige Erledigung*' van de brief van 26 mei. Dan komt hij even in actie; op 15 juli reeds onthult de Centrale Dienst voor Sibbekunde het bestaan van 'een voljoodse grootvader', wiens vader - o, gruwel! - de geboorte-aangifte in het Hebreeuws had ondertekend. Erger nog: N.N. had tegenover Rost van Tonningen verklaard, dat die ondeugdelijke grootvader 'met de Joodse kerkelijke gemeenschap nimmer iets te maken (had) gehad' ('voor zover mij bekend', stond er weliswaar bij) en nu komt ook uit, dat hij wel degelijk ergens 'tot het Ned.-Israëlische Kerkgenootschap' had behoord. Moest Rost van Tonningen dit even verwerken? Misschien, want hij doet weer niets. Dr. Wimmer laat echter niet af, telefoneert hem en schrijft hem weer op 13 augustus. Op dat stuk zet de president een notitie in potlood, waarin duidelijk leesbaar staat: 'ogenbl(ikkelijk) bij mij laten komen'. Op 20 augustus sluit hij de zaak af met een brief aan dr. Wimmer, waarin hij moet opbiechten, dat men verzuimd had, de afstamming van N.N. na te gaan, omdat men zich op de aanbevelingen van twee hooggeplaatste, hier met name genoemde kameraden had verlaten. Ook had N.N. destijds een valse Ariërverklaring ondertekend. N.N. is natuurlijk ontslagen; het einde kroonde toch het werk.

En dan, tenslotte, nog één tekenend stuk, waarop hiervoor reeds is gedoeld. Op 15 september 1942 richt Althaus een brief aan de *Beauftragte* van de Rijkscommissaris in Amsterdam en wel over de uitbetaling van de aan de ontslagen Joden toegestane uitkeringen, waar men blijkbaar aan wil tornen. Althaus vindt dat duidelijk bedenkelijk en schrijft: '*Ich darf darauf hinweisen, dass, als die Anordnung vom 4. November 1940 herausgekommen war, die Generalsekretäre grosse Schwierigkeiten*

[p. 54]

machten und ernstlich daran dachten, ihre Ämter niederzulegen. Es gelang mir erst nach sehr mühseligen Verhandlungen, sie bei der Stange zu halten...' (men herleze die laatste zin, J.P.)

Hier geeft de winnende schaker even een kijkje op de wijze, waarop hij zijn spel gespeeld heeft. Zijn tegenstander, het college van secretarissen-generaal, had met een gevaarlijke combinatie bedreigd. Het had moeite gekost, die te weerleggen, maar de heren waren tenslotte '*bei der Stange gehalten*' d.w.z. hadden de partij toch verloren. De Joden waren geslagen.

Registratie van ondernemingen en personen

Onmiddellijk aan het voorafgaande dienen wij thans de behandeling van een andere Duitse verordening vast te knopen, die het lot der in Nederland wonende Joden bijzonder sterk heeft beïnvloed. Het is de terecht berucht geworden verordening van 22 oktober 1940, waarvan hier de voornaamste bijzonderheden dienen te volgen, vooral ook, omdat enkele elementen tot grondslag voor later genomen maatregelen hebben gediend. Zij heeft betrekking op de aanmelding van ondernemingen. Wat daaronder te verstaan is, zegt artikel 1:

‘1. zaken, die op grond van de Handelsregisterwet 1918 voor de inschrijving in het Handelsregister moeten worden opgegeven;
2. ondernemingen, die toebehoren aan andere verenigingen van personen, alsmede die toebehoren aan instellingen, stichtingen en andere doelvermogens, voor zover haar doelstellingen van economische aard zijn;
3. land- en bosbouwbedrijven, alsmede tuinbouw- en visserijbedrijven, wanneer met dezelve enig bedrijf, dat met het oogmerk om winst te maken wordt uitgeoefend, is verbonden;
4. ondernemingen, toebehorende aan ambachtslieden en straatventers, voor zover zij niet onder 1 vallen.’

Ook de juridisch ongeschoolde lezer zal wel de indruk gekregen hebben, dat hier niet veel is overgeslagen. En toch vallen lang niet alle

[p. 55]

Nederlandse ondernemingen onder deze verordening. Alleen die zijn bedoeld, die geheel of enigermate Joods zijn. Hoeveer die maat ging, zal blijken.

Artikel 2 immers behelst de verplichting tot aangifte. En hier nu komen voor de eerste maal in een Duitse verordening de Joden voor, openlijk zo aangewezen en genoemd. Er worden verschillende soorten ondernemingen omschreven; de uitgangsdatum is 9 mei 1940. Geen enkel probleem levert de onderneming op, waarvan een Jood de eigenaar is, of waarin ten minste één van de hoofdelijk aansprakelijke vennoten Jood is. Maar daar zijn ook de ondernemingen, die door een privaatrechtelijk rechtspersoon of door een vennootschap bij wijze van geldschieting op aandelen worden gedreven. Daar geldt de verplichting tot aangifte ‘indien ten minste één der tot wettige vertegenwoordiging der onderneming bevoegde personen of ten minste één van de leden van de Raad van Commissarissen Jood is’, hetgeen natuurlijk ‘een zeer groot aantal bedrijven en ondernemingen’ raakte, zelfs een zo eerbiedwaardig instituut als de Nederlandse Bank, die één Joodse commissaris had. Maar de mazen van het net werden nog iets fijner genomen; ook als Joden in beslissende mate deel hebben in het kapitaal of stemrecht, geldt de verplichting tot aangifte. Wat is nu ‘in beslissende mate’? Wanneer meer dan één vierde deel van het kapitaal aan Joden toebehoort, of wanneer zij als aandeelhouders de helft van het totale aantal stemmen uitbrengen. Maar voor het geval, dat er toch hier en daar enkelen zouden doorslippen, rest dan nog altijd de laatste aanduiding: de onderneming, die ‘in feite onder overwegend joodse invloed staat’. Waar moet dat uit blijken? Hierover zwijgt de verordening uiteraard. En als nu eens een onderneming reeds

aangemeld was op grond van de Verordening nr. 26/1940 betreffende de behandeling van vijandelijk vermogen? Ook hiervoor was aangifte verplicht; deze verordening kon dus ook buitenlandse Joden raken. Filialen dient men eveneens aan te geven, ook al maken zij deel uit van een niet aan te geven onderneming; voldoende is, wanneer één bestuurder van het filiaal Jood is.

En hiermede zijn wij gekomen tot artikel 4, dat misschien wel een van de gewichtigste uitspraken bevatte, door de bezettende macht gedaan ten aanzien van de Nederlandse Joden. Deze werden, als reeds opgemerkt, door de Duitse overheid inderdaad genoemd. Maar dat verplichtte haar uiteraard ertoe, nu eens uit te spreken, wie men met de Joden bedoelde.

[p. 56]

Het heeft zin, hier de volledige tekst weer te geven:

Artikel 4

Begrip 'Jood'

1. Jood is een ieder, die uit ten minste drie naar ras voljoodse grootouders stamt.
2. Als Jood wordt ook aangemerkt hij die uit twee voljoodse grootouders stamt en
 - 1) hetzij zelf op de negende mei 1940 tot de joodskerkelijke gemeente heeft behoord of na die datum daarin wordt opgenomen,
 - 2) hetzij op de negende mei 1940 met een Jood was gehuwd of na dat ogenblik met een Jood in het huwelijk treedt.
3. Een grootouder wordt als voljoods aangemerkt, wanneer deze tot de joods-kerkelijke gemeenschap heeft behoord.

Er zal later voldoende aanleiding wezen, op dit artikel terug te komen; in enkele van de belangrijkste besluiten van de Duitse overheid verwijst zij er immers naar. De lezer die zich de hierboven door het hoofd van de Amsterdamse luchtbescherming bedachte definitie wil herinneren, kan zich nu reeds rekenschap geven van de rijkere genuanceerdheid van de Duitse *Begriffsbestimmung*. Meer geschakeerd, maar niet heel veel duidelijker en, ondanks gedane pogingen, als begripsbepaling toch nog niet geheel waterdicht. Maar dat was niet de voornaamste vraag; belangrijker was die, of men er mee werken kon. Welnu, voor het Duitse kat-en-muis-spel was ze buitengewoon geschikt, juist door haar onvolkomenheid, juist door wat ze openliet. Men mag aannemen, dat de Duitsers deze leemten niet opzettelijk hebben aangebracht, maar het is karakteristiek voor het hele verloop van deze geschiedenis dat zij wel altijd hun spel konden spelen, zowel door wat zij deden als door wat zij nalieten: hun spel van kat en muis. Ook hierop komen wij terug - er zal voldoende aanleiding voor bestaan.

De tweede afdeling van de verordening, art. 5-8 omvattend, regelt de aangifte. In artikel 6 sub 3 maakt zij voor het eerst melding van de *Wirtschaftsprüfstelle* ('Bureau voor Economisch Onderzoek', in de Nederlandse tekst), een bureau, dat de lezer in deze bladzijden ook al vaker zal tegenkomen. De derde afdeling bevat de gebruikelijke strafbepalingen voor eventueel niet nakomen van het Duitse bevel: dit

[p. 57]

geldt als misdrijf (*Verbrechen*). In het licht van later treft nog even artikel 10, waarin men dreigt met 'verbeurdverklaring van de waarden, waarop het strafbaar feit betrekking heeft'. De vierde afdeling bevat de slotbepaling, waaronder één toen al enigszins onheilspellend moet hebben geklonken: 'De Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied neemt de voor de uitvoering van deze verordening noodzakelijke maatregelen en geeft de voor haar uitvoering of aanvulling noodzakelijke voorschriften'.

De Joden lazen de verordening, zij spelden haar uit. Zij vroegen de vereiste formulieren aan, zij bestudeerden de door de *Wirtschaftsprüfstelle* verstrekte, niet overbodige 'leidraad' (prijs van het formulier incl. bijlagen en couvert: 50 cent). Bovenaan dit formulier staan sub 1 vetgedrukt de zeven rubrieken: *Bank, Industrie, Versicherung, Verkehr, Handel, Einzelhandel, Handwerk*.

Bij dat verkeer moet men bijv. opgeven: zeescheepvaart, binnenscheepvaart, motorvoertuigenbedrijf, expeditiebedrijf, hotel-, pension-, restaurant- en cafébedrijf; bij het ambacht staat: op te geven, of het betreft kleermakerij, schoenmakerij enz. Het formulier is in vijven, in vijf kleuren: wit, blauw, paars, donker- en lichtgroen; carbonpapier ertussen. Het is allemaal erg keurig - niet eens duur voor vijftig cent.

Wat kwam hiervan nu in de openbaarheid; De verordening natuurlijk; men vindt de Duitse tekst in de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* van 28 oktober. De dag ervoor had een kort bericht haar al aangekondigd: als een (kop) '*Bedeutsame Verordnung des Reichskommissars*'. Waar zit dit '*bedeutsame*' in? Welnu: '*(in) der weitgehenden jüdischen Verfüzung vieler niederländischen Unternehmen*'. '*Verfüzung*', samenvlechting, zou men zeggen. Al wordt het niet met zoveel woorden uitgesproken, de Rijkscommissaris heeft daar niet erg mee op; er zal dus enige ontvlechting moeten volgen en een nieuwe samenvlechting, van alle Joodse waarden, stoffelijke dan, met de Duitse economie. Ook daar spreekt de *Deutsche Zeitung* nog niet van. Dit was dus het bericht op de eerste bladzijde van het nummer van 27 oktober, op de laatste van 26 had ook iets gestaan van '*bedeutsame Massnahmen*', in Hongarije en Roemenië, waar het Joodse landbezit werd onteigend. Daar was de kat met zijn spel al iets verder - het eind zou overal hetzelfde zijn. Maar dit wisten de Nederlandse Joden toen nog niet - nog niet.

Natuurlijk komen wij op deze zaken in ander verband terug.

[p. 58]

Nog net vóór het einde van het jaar, op 19 december 1940, verscheen een verordening, die in Joodse huishoudingen de arbeid verbood van 'personen van Duitse nationaliteit, van Duitsen of stamverwanten bloede', ook dit verbod krijgt in het perspectief van latere maatregelen meer reliëf. Daarmee zijn wij door 1940 heen. Meteen in het nieuwe jaar stond de Joden echter weer wat te wachten: de zeer belangrijke verordening nr. 6 van 10 januari 1941, voorschrijvend aanmelding en registratie van alle Joden, allemaal, heel, half, kwart, orthodox of vrijzinnig, allen. Het doel vindt men het duidelijkst aangegeven in een stuk, door de Amsterdamse *Beauftragte* Böhmcker veel later, op 2 oktober 1941, aan Seyss-Inquart gezonden. De eerste zin zegt: '*Die Juden in den Niederlanden sind durch die Verordnung 6/41 des Reichskommissars erfasst*'.

Dat woord ‘*erfassen*’ moet de Duitsers na aan het hart gelegen hebben, want het komt op de eerste bladzijde van dit stuk welgeteld liefst zevenmaal voor; eenmaal staat er zelfs ‘*besonders erfassst*’. Men vindt het bijna steeds aan het eind van een zin, zodat alleen het uitroepteken lijkt te mankeren. De kat had de muis *erfasst*.

Natuurlijk was dat slechts voor de ingewijden. De *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* van 14 januari 1941 geeft alleen als reden op, dat de Joodse invloed op het Nederlandse leven in zijn geheel ondraaglijk was geworden. Deze verordening zou de nodige verlichting brengen.

Uit het materiaal blijkt, dat de Duitsers niet over één nacht ijs zijn gegaan; de voorgeschiedenis is dan niet in haar geheel te reconstrueren, maar toch in voldoende mate om op te merken, hoe grondig de voorbereiding is geweest en hoe ernstig bepaalde details zijn overwogen.

De oudste in het materiaal aanwezige redactie is die van 30 augustus 1940 - van dan al: het is de tweede. In de begeleidende brief van de opsteller, dr. dr. Rabl, vindt men reeds het woord ‘*Erfassung*’ met tussen haakjes de verduidelijking ‘*Konskription*’. Verder blijkt dit vroege ontwerp nog een ander doel na te streven: de *Wohnungstrennung* van Joden en niet-Joden, vooruitlopend op de vorming van een ghetto. Hier verschijnt iets van een Duitse opzet, waar wij nog op terug moeten komen. Dit laatste laat men dan nog spoedig vallen; de ingenieuze ontwerper had echter wel een enkele inval, die om zijn oorspronkelijkheid verdient aan de vergetelheid te worden ontrukkt, zo zijn artikel 7:

‘Jeder Meldepflichtige hat binnen 24 Stunden nach Erfüllung seiner Meldepflicht im geometrischen Mittelpunkt der Aussenseite der Eingangstür zu seiner

[p. 59]

Wohnung (seinem Wohnhaus) ein Kennplakat nach beiliegendem Muster anzubringen’. Dat ‘*Kennplakat*’, na eenmaal met passer en lineaal in het meetkundige centrum van de deur, neen, van de buitenkant van de deur, te zijn aangebracht, moet zich ‘*jederzeit in unbeschädigtem, sauberem und leserlichem Zustand befinden*’ anders moet men een nieuw aanbrengen. Enz. enz.

Op 3 september krijgt dr. dr. Rabl al antwoord namens Wimmer; het hierboven staande idee heet er ‘*zweifellos zweckmässig und angebracht*’, maar, zegt de schrijver: ‘*Ich halte es für erforderlich, bei den niederländischen Juden nicht über das Mass hinauszugehen, das bei den in Deutschland ansässigen Juden zur Anwendung kommt*’. En dr. dr. Rabl's idee, de aanmelding haast-je rep-je te doen geschieden? Men luistere:

‘In Amsterdam sollen über 100 000 Juden wohnen. Selbst, wenn diese Zahl zu hoch sein sollte, muss vermieden werden, dass alle diese Juden auf einmal zu vielen Tausenden sich vor dem Rathaus ansammeln, um ihrer Meldepflicht zu genügen, sodann wieder weggeschickt werden, weil noch nichts vorbereitet ist, oder weil sie nicht an der Reihe kommen können’. Enz. enz.

Het zou te ver voeren, hier al de redacties op deze wijze te analyseren, tot en met de negende van 22 november 1940, de laatste, in het materiaal aanwezig. Interessant is, dat de derde redactie aan Frederiks is voorgelegd. In een brief van 21 oktober 1940 herinnert hij aan de principiële bedenkingen, door het hele college tegen dergelijke maatregelen gekoesterd en wijst erop, dat zijn eigen ministerie een heel eind op weg is met een verordening over de invoering van persoonsbewijzen; die zouden de Duitsers voor hun doel kunnen gebruiken. Natuurlijk vallen Joden beneden 15 jaar daar niet onder, ‘*für Juden unter diesem Alter scheint mir eine*

Meldepflicht jedenfalls von viel geringerer Bedeutung'. Of Frederiks in ernst geloofd heeft, dat de Duitsers dit zouden aanvaarden? In elk geval schrijft hij: *'Indessen könnte, wenn solches für erwünscht erachtet wird, in einfacher Weise eine Regelung für Juden unter 15 Jahren getroffen werden'*. Ach, ja. Verder raadt Frederiks ernstig af, de Joden op te leggen, dat ze zich persoonlijk melden; dat zou zeer pijnlijk zijn voor de betrokkenen en voor het hele Nederlandse volk. Enz. enz. Aan het eind spreekt de secretaris-generaal de hoop uit, dat de Duitsers de hele verordening laten vallen. Zo niet, dan is hij *'selbstverständlich'* gaarne bereid, zo nodig in concreto aan te geven, hoe de door hem aangeduide praktische moeilijkheden waren op te lossen.

Op 6 november zendt de betrokken afdelingschef zijn opmerkingen

[p. 60]

over de vijfde redactie blijkbaar namens Frederiks. De principiële bezwaren blijven; alweer dringt men aan op een schriftelijke aanmelding, al is het maar voor personen boven 60 of 65. En waarom een aparte *'Judenmeldeliste'* in de gemeentelijke bureau's op te stellen? Men kan toch in het bevolkingsregister werken met speciale ruiters op de kaarten, dan ziet men *'auf den ersten Blick'* wie Joden zijn. En aan het eind nog eens: schriftelijke aanmelding liefst.

En dan ziet op 9 november 1940 de bedoelde afdelingschef *'mit Genugtuung'* (sic), dat de Duitsers met deze bezwaren rekening hebben gehouden. Het is duidelijk hetzelfde spel; zij doen kleine concessies, die de tegenspeler de voldoening schenken, in elk geval iets bereikt te hebben, maar die de kern van de zaak niet raken. Erger nog: uit een Duits stuk van die dagen blijkt, dat zijzelf ook aan schriftelijke aanmelding de voorkeur geven, omdat dit het werk van de betrokken bureau's alleen maar verlicht. Die kern overigens vindt men nog eens heel duidelijk in de reactie van Rauter zelf op ontwerp nr. 47 wanneer hij schrijft: *'Es ist nicht nur aus sicherheitspolizeilichen, sondern auch aus wirtschaftlichen, kulturellen und politischen Gründen dringend erwünscht, wenn eine Erfassung aller Personen jüdisches Blutes bis zu den Vierteljuden einschliesslich durchgeführt wird'*. Met verderop het onheilspellende: *'Ob und welche Massnahmen aufgrund der so gewonnenen Erkenntnisse getroffen werden, ist eine zweite Frage, der zu gegebener Zeit näher getreten werden kann'*.

Wij kennen thans het perspectief achter die *Erfassung* en het is ons duidelijk, dat het Rauter c.s. wel héél erg onverschillig gelaten moet hebben, of dat mondeling of schriftelijk geschiedt - en waar de kaartenbakken komen te staan, doet er dan niet zo veel meer toe; zeker, wanneer men met kleine vriendelijkheden Nederlandse ambtenaren tegemoetkomt, zo, dat ze alleen maar 'principiële' bezwaren maken. En niet méér.

En nu de verordening, zoals ze verschenen is 'betreffende de aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodsen bloede'. Men is dat, zegt artikel 2, indien men 'van ten minste één naar ras voljoodse grootouder stamt'. Maar wanneer is nu een grootouder voljoods? Men luistere:

'Een grootouder wordt zonder meer (*"ohne weiteres"*) als voljoods aangemerkt, wanneer deze tot de joods-kerkelijke gemeenschap behoord heeft of behoort', dit is ongeveer dezelfde tekst als in de hierboven behandelde verordening nr. 189 van 1940 (art. 4, 1 sub 3). Hoe

[p. 61]

men het keert of wendt, men is in Duitse ogen 'naar ras' voljoods als men lid is of geweest is van een joods-kerkelijke gemeenschap, dus het niet 'naar ras' is of geweest is. Het is duidelijk, dat hier iets scheef zit en zowel voor de uitvaardiging van deze verordening als erna hebben de Duitsers veel denkwerk in deze puzzle moeten beleggen; het was gemakkelijker te bepalen, dat Joden minderwaardig zijn dan aan te geven, wie Joden waren. Artikel 3 houdt met die twijfel rekening door de bepaling dat op gedaan verzoek de Rijkscommissaris (of een door hem aangewezen instantie) in twijfelgevallen beslissen zou: het zouden er heel wat blijken en daaronder veel, die een Salomo's oordeel zouden vereisen, indien men tegenover Seyss-Inquart dat beeld zou mogen gebruiken. Veiligheidshalve is hieraan toegevoegd, dat men geen hoger beroep tegen dat oordeel zou kunnen aantekenen. Artikel 4 voorziet in de aanmelding van handelingsonbekwamen; tot in de vergadering van secretarissen-generaal van eind maart 1941 behandelt men nog bezwaren die ten aanzien van de *Meldeplicht* van geestelijk minderwaardige Joodse kinderen gerezen waren bij de Centrale Bond van Inwendige Zending en van Christelijk-filantropische inrichtingen. Men zal 'nog even nagaan', of deze bond 'wellicht subsidie vanwege het Departement van Justitie geniet'. En 'in het bevestigend geval zal wellicht nog enige invloed op de Bond kunnen worden uitgeoefend'.

De aanmeldingstermijn: binnen vier, in Amsterdam binnen tien weken, de aanmelding bij de burgemeester of bij de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters (art. 5 en 6). Zij geschiedt (art. 7) inderdaad schriftelijk en laat weinig onvermeld: het is een complete persoonsbeschrijving, waar alleen (nog) vingerafdruk en portret aan ontbreekt. De burgemeester geeft dat alles door aan het Bevolkingsregister (art. 8). Aanmeldingsbewijs: de z.g. 'gele kaart', niet toevallig, zegt Herzberg, geel; in het *Joodse Weekblad* van 13 juni 1941 vindt men de data voor het afhaken. Prijs ('leges') één gulden, bij vooruitbetaling; bij onvermogen moet de 'plaatselijk in aanmerking komende Israëlitisch-kerkelijke gemeente' betalen, als de onvermogende daar lid van is, zo niet, dan kan het ook gratis. Van elke gulden krijgt het Bevolkingsregister twee kwartjes. Nalatigheid geldt als '*Verbreken*', een misdrijf, dat op vijf jaar en/of verbeurdverklaring van vermogen kan komen te staan. De voor de uitvoering van deze verordening nodige voorschriften geeft de secretaris-generaal van het Departement van Binnenlandse Zaken.

[p. 62]

Deze bleef niet in gebreke: op 24 januari trad de verordening in werking en op 3 februari kon men in de *Nederlandsche Staatscourant* zijn op 1 februari gedateerd besluit lezen; dit 'Besluit Aanmeldingsplicht II' blijkt in werking getreden op 27 januari 1941 (tussen 24 en 27 januari liggen een zaterdag en een zondag; dit moge de vertraging verklaren). In het Bevolkingsregister, stelt dit stuk, wordt het finzinnige onderscheid gemaakt tussen Jood = J en Bastaardjood = B. Voor die J neemt Frederiks de definitie over uit art. 4 van de verordening nr. 189 van 1940; die B echter vergt weer een onderscheiding in B I (twee voljoodse grootouders) en B II (één voljoodse grootouder). Daarop volgen dan voorschriften voor de burgemeester, bij

wie deze aanmelding plaats vindt; deze is o.m. gehouden, de gegevens zoveel mogelijk te controleren en te corrigeren aan de hand van de persoonskaart van de belanghebbende of in het verblijfsregister, dan die aanduidingen J, B I of B II aan te brengen, daarna: 'signaleren van de persoonskaart uitsluitend door middel van een door het Hoofd der Rijksinspectie van de bevolkingsregisters goed te keuren edelruiter, voorzien van een zwarte tab, bevattende in wit: hetzij J, hetzij B I, hetzij B II' enz.

De aanmeldingsformulieren gaan 'vóór de zestiende van elke maand' naar dat Hoofd, dat verder 'belast is met het toezicht op de juiste uitvoering van dit besluit'.

Dit is, in zijn hoofdzaken dan, het begin van de uitvoering van een maatregel, die buitengewoon diep zou ingrijpen in het lot van de Nederlandse Joden. Wilde zij slagen, dan was de medewerking nodig zowel van henzelf als van de Nederlandse ambtelijke instanties. Zo ergens, dan doet de historicus goed, eraan te herinneren, dat hij de activiteit of nalatigheid van de erbij betrokkenen moet schilderen in de tijd zelf: men wist toen niet, wat hij thans weet. Of deze overweging tot een algehele of gedeeltelijke verontschuldiging dient te leiden, make de lezer voor zichzelf uit.

De Joden eerst. Bij degenen die over deze materie geschreven hebben alsook bij hen die de schrijver erover geraadpleegd heeft, bestaat de eensluidende mening: zij hebben zich gemeld, met weinig, met heel weinig uitzonderingen, die de schrijver trouwens nog nergens heeft kunnen opsporen, al zegt dat laatste natuurlijk niet alles; ze zullen er ongetwijfeld wel geweest zijn. Voor deze vrijwel volledige opkomst bestaan allerlei verklaringen, misschien hier en daar toch wel gekleurd door weten achteraf: wie zal het zeggen? Aannemelijk klinkt in elk geval de onbewustheid van het dreigende gevaar. Motieven van

[p. 63]

trots? Herzberg's ¹ mededeling, dat sommigen, geen lid van een Joods kerkgenootschap, uit principiële overwegingen alsnog toetraden, is een sterke indicatie. Angst? Ach ja, ook die, ongetwijfeld. Nog eens: onwetendheid, trots, angst; wie weet, hoe zelden onvermengd. Bovendien: men had altijd geleefd in een correcte, welbestuurde wereld, waarin men toch al op allerlei kaarten stond, in registers voorkwam, die niet waren vernietigd, die, intact als ze waren, elk verzet leken te verlammen. Professor Posthumus had dadelijk na de capitulatie aangeboden het registratiesysteem van de Amsterdamse Joodse Gemeente te laten verdwijnen (men sprak niet van vernietiging); dat was zonder bedenking afgewezen. Men gooide nog geen kaartenbakken in de gracht, zoals een, de schrijver bekende, jongedochter-in-het-verzet een paar jaar later zonder enige bedenking zou doen. Men volgde de Duitse bevelen op, men volgde ze zelfs prompt op.

Dat geldt zeker in niet mindere mate van de niet-Joden, bij deze aangelegenheid betrokken. Reeds op 12 november 1940 brengt het Hoofd van de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters de eis van de 'Duitse Heren' over, dat het register van Joodse inwoners in het centrum van de stad moet zijn gevestigd en 'dag en nacht toegankelijk moet zijn'. Van 15 januari 1941 een stuk, waarin dit Hoofd zijn voldoening erover uitspreekt dat door een namens hem bij de Duitsers bepleite maatregel 'een ontzaglijke vereenvoudiging voor de gemeente en een besparing van

tienduizenden voor het Rijk' ontstaan is.

In het materiaal bevinden zich een aantal overzichten van de stand van aanmelding op bepaalde data; zij hebben vaak wat weg van overwinningbulletins; er zijn maar weinige, waarin de Duitsers lof onthouden aan de Bevolkingsregisters, waarvan reeds op 24 maart 1941, als de zaak nog nauwelijks op gang is, de organisatie '*mustergültig*' heet. Twee dingen blijken de Duitsers zorg te baren: er doen zich vertragingen voor en het aantal aanmeldingen blijft onder de raming. Op 9 april geeft J.L. Lentz, hoofd van de bovengenoemde Rijksinspectie hun een aantal oorzaken van deze vertraging op; zo blijkt, dat verscheidene burgemeesters de *Staatscourant* niet lezen. Een stuk van 30 april 1941 vermeldt echter dat zich van de 1050 gemeenten reeds 1019 van hun plicht hebben gekweten; ontbreken dus slechts 31, waaronder echter Amsterdam. Ook Apeldoorn trouwens, in dit geval, '*erklärt die schwierige Erfassung der Insassen der jüdischen Irrenanstalt dort die Verzögerung*'.¹

1 Herzberg, p. 50.

[p. 64]

Er bestaat echter geen reden te veronderstellen, '*dass irgendeine holländische Stelle die Durchführung der Verordnung sabotierte*'. Een weekje later, op 5 mei, is Apeldoorn binnengekomen; dan zijn er nog twaalf burgemeesters in gebreke; 555 hebben formulieren ingestuurd, 483 hadden, bij gebrek aan Joden, niets in te sturen. Hooge en Lage Zwaluwe had zijn plicht verzaakt, doordat de gemeente niet geabonneerd was op de *Nederlandsche Staatscourant* en de burgemeester nergens van wist; hij zou echter de ene persoon van Joodsen bloede, in zijn gemeente opgespoord, melden; die van Katwijk had z.g. Ariërverklaringen gestuurd, over welk stadium men al heen was. Op 20 en 27 mei gaan er weer brieven naar een Duitse instantie, behelzend verbeteringen - of voorstellen daartoe - in de hele aanmeldingsverwerking en aandringend op wensen, niet zonder uiting te geven aan vreugde over het feit, dat een enkele dier wensen al in vervulling gegaan was voordat ze waren uitgesproken.

Op 14 juni 1941 kondigt de Rijksinspectie van de bevolkingsregisters aan, dat het 'zeer binnenkort' met het sorteren volgens de Hollerithmethode zal beginnen, maar wil eerst vernemen, 'of bepaalde vragen U zodanig interesseren, dat het wenselijk is, die vóór alles te beantwoorden'. Een bevestiging, dit geluid, van de opmerking van dr. Stüler aan Wimmer op 15 mei 1941 dat én dit Bevolkingsregister én de gemeente-organen '*loyal, ja sogar sehr bemüht*' gearbeid hebben; de opgetreden vertragingen liggen waarlijk niet aan hen. Op 26 juni 1941 telefoneert Rauter Harster: de Amsterdamse burgemeester Voûte had hem, Rauter, gewaarschuwd, dat de Joden in zijn gemeente zich niet volledig hadden aangemeld; Rauter wenst een bekendmaking hierover, bevattend het dreigement van de opsturing naar een kamp. Deze bekendmaking verscheen inderdaad op 6 augustus 1941 en bevatte het genoemde dreigement voor wie zich niet tot en met 15 augustus hadden aangemeld.

Op 5 september 1941 ligt een definitief overzicht bij de Duitse instanties van de hand van Wimmer: op 27 augustus 1941 heeft de Rijksinspectie voorlopig afgesloten op een totaal van 160 820 aanmeldingen: 140 552 Joden, 14 549 Halfjoden (hier nu G I geheten), 5 719 Kwartjoden (G II).

Weer geeft Wimmer uiting aan zijn verwondering over de lage aantallen 'Mischlinge'; de vermenging is hier te lande dus 'veel geringer' dan in het Duitse Rijk. Interessant voor later is wat hij daarop laat volgen (blz. 3): 'Mit dem Zentralregister der Juden und jüdischen

[p. *7]

De pagina met de J uit het persoonsbewijs van de schrijver

[p. 65]

Mischlinge bei der Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters in Den Haag ist nunmehr ein Instrument und eine zentrale Auskunftstelle für alle Zweige der Verwaltung, Polizei und Rechtsprechung geschaffen, deren Benutzung ich in allen einschlägigen Fällen empfehle, aber auch erbitten darf.

'Der enge organisatorische Anschluss des Zentralregisters an die Bevolkingsboekhouding (Bevölkerungsbuchhaltung) in den Niederlanden sichert eine schnelle Erfassung aller eintretenden Änderungen (z.B. Wohnungsänderungen) und verbürgt so, dass die Registereintragungen laufend ein aktuelles Bild im Einzelfall und für statistische Zwecke vermitteln'.

De maandverslagen van de Rijksinspectie, hierna verschenen,

wijden ook nog menig paragraafje aan haar zo noeste arbeid in dienst van de bezetter. Zo dat van oktober 1941, waarin melding van een onderzoek naar ‘de vruchtbaarheid der volle Joden’: hiervoor worden per circulaire de burgemeesters opgetrommeld. Ook blijkt er behoefte aan een statistiek van personen van Joodsen bloede, overleden tussen de aanmeldingsdatum en 1 oktober 1941 (en aan nog twee andere statistieken). Het treft, dat er nogal wat Joden, vooral mannen in de kracht van hun leven, in die periode ‘overleden’ zijn - in het vernietigingskamp Mauthausen; men onthoude dit even.

Had men ze nu allemaal ‘*erfasst*’? De Duitsers meenden van wel; de heer Lentz was daar niet zo gerust op en waarschuwde hen in het begin van 1942, dat ‘*die berechtigte Annahme*’ bestond, dat er toch nog Joden tekort geschoten waren in hun aanmeldingsplicht; in de kartotheek van de gehele bevolking komen zuiver Joodse namen voor als Kohn, Levy, waarvan sommige dragers zich niet hebben opgegeven. Men mag uit deze brief opmaken, dat deze Nederlandse instantie zich de nodige moeite getroost heeft, daarachter te komen. Het gevolg is, dat de Duitsers overwegen, van de dragers van zulke compromitterende namen alsnog een ‘*Abstammungsnachweis*’ te eisen; of zij dit voornemen alsnog hebben uitgevoerd, is uit het materiaal niet op te maken. Het is de moeite waard in dit verband de poging te beschouwen, ondernomen door een Nederlandse burger, met twee zéér Arische voornamen maar met de achternaam Mozes, die blijkens een verzoekschrift van deze laatste compromitterende naam af wou. Interessanter dan de hoop paperassen, door de requestrant gemobiliseerd, zijn die documenten, die men alsnog van hem verlangde, zo bijvoorbeeld het doopbriefje van zijn overgrootvader. Of hij deze leemten in zijn ‘*Aktenbüindel*’ heeft weten aan te vullen? Wij vrezen van niet, al is het niet helemaal duidelijk op te maken uit de bewaard gebleven bescheiden.

[p. 66]

Misschien heeft men hem dezelfde raad gegeven als het Duitse ministerie van Binnenlandse Zaken aan een honderd percent Arische *Oberingenieur*, Carl Salomon geheten: die moest ‘*im privaten Verkehr*’ maar aan zijn naam toevoegen ‘*deutsch geboren*’ of ‘*kein Jude*’.

Op 3 juli 1942 vinden wij in een Duits stuk gewag gemaakt van de bereidheid van de Rijksinspectie ‘*in Ergänzung der bisherigen Bemühungen um Erfassung aller Juden und jüdischen Mischlinge*’ nog eens de registers ‘*durchzukämmen*’ en wel op ‘*Religionszugehörigkeit, Klang des Namens oder Versippung*’, ten einde personen te vinden, die ‘*gemäss VO. 6/41 meldepflichtig sein könnten*’ - men lette op de zo welsprekende conjunctief ‘*könnten*’. Misschien is dit het verband, om nog even melding te maken van een brief, door J.L. Lentz op 7 oktober 1942 gericht aan de betrokken Duitse instantie. Hierin uit hij zijn vreugde over het feit, dat de Duitsers zijn arbeid (en die zijner medewerkers) zo gunstig hebben beoordeeld: ‘Hierin ligt een aansporing om met volle overgave te blijven streven naar vervulling van onze plicht, welke tot uitvoering komt in het devies der Rijksinspectie, “Bevolkingsboekhouding is dienen”. Mijnerzijds moge ik U mijn erkentelijkheid betuigen voor het vertrouwen, dat U in mij en mijn medewerkers hebt willen stellen. Gesteund door dat vertrouwen en door Uw tegemoetkomendheid is het de Rijksinspectie mogelijk geweest de wegen te vinden, welke konden leiden naar de volvoering van de vaak moeilijke opdrachten. Ik moge de hoop uitspreken, dat de Rijksinspectie

ook in de toekomst Uw vertrouwen mag blijven genieten’.

Dat was, als gezegd, 7 oktober 1942, toen de deportatie van Joden met onbekende bestemming al drie maanden op gang was, toen Joden al 's nachts uit hun huizen werden gehaald, mede dank zij de ‘volle overgave’, waarmee deze Rijksinspectie haar ‘vaak moeilijke opdrachten’ had uitgevoerd. Als epiloogje op dit alles moge een brief dienen door de *Beauftragte* voor Amsterdam op 6 februari 1943 aan Wimmer toegezonden over de vraag, wie de door de Rijksinspectie gemaakte kosten ‘*anlässlich der Sortierung der Juden*’ dragen moet. Het antwoord luidt: de Nederlandse staat: ‘*umsomehr als ja auch durch die von uns durchgeführte Judenaktion die Juden aus den Niederlanden entfernt werden und dem niederländischen Staat für die Zukunft in dieser Beziehung weniger Ausgaben entstehen*’.

En hiermee zij dit korte hoofdstuk uit deze geschiedenis dan maar afgesloten en keren wij terug naar het begin van 1941 - en hier en daar nog verder.

[p. 67]

Onmiddellijk in verband met de aanmelding van de Joden behoort de behandeling plaats te vinden van de hun verstrekte persoonsbewijzen; kwesties van aanmelding en persoonsbewijs immers hangen in het materiaal voortdurend samen.

Over de voorgeschiedenis van dit persoonsbewijs maar kort. Zijn wettelijke basis was de door Frederiks ondertekende verordening nr. 197 van 17 oktober 1940. Dit is niet de plaats om de invoering van het persoonsbewijs op zichzelf te waarderen; wij staan geheel open voor de zienswijze dat deze maatregel, alweer: op zichzelf, een vooruitgang betekende en op de beste bedoelingen berustte: deze nieuwe registratie versterkte echter de greep van de bezetter op alle Nederlanders, dus ook op de meest geëxponeerde: op de Joden. Temeer, omdat Den Haag een hele reeks voorzorgsmaatregelen getroffen had tegen eventuele vervalsingen, waarbij te pas kwamen: een uitgebreide identificatie van de opgeroepen persoon, twee foto's, twee vingerafdrukken, een zegel, twee handtekeningen van de houder, een handtekening en paraaf van de ambtenaar, een etui ter bewaring en tenslotte de vermelding van de datum van afgifte en het volgnummer van het persoonsbewijs op de persoonskaart. Meer niet? Toch; voor Joden kwam nog iets extra.

De algemene uitreiking ving in Amsterdam aan in april 1941 in de Apollohal - eerst voor niet-Joden. ‘Kleine’ discriminatie, zou men willen zeggen. Een grotere volgde: de Joden kregen, aan de beurt gekomen, hun persoonsbewijzen in een aparte afdeling. De grootste: op hun persoonsbewijs kwam een zwarte J te staan.

De triestige voorgeschiedenis van die J kennen wij ten dele. Om te beginnen was deze letter Duits-Zwitserse import. In Nederland heeft de zaak van de invoering gespeeld tussen het Centraal Bevolkingsregister en de Duitse machthebbers; in een brief van Lentz van 8 januari 1941 is eigenlijk al sprake van de maatregel: ‘*Die Karten* (persoonsbewijzen, J.P.) *der Juden werden dann kenntlich gemacht werden*’. Uit een brief van Rauter (van 12 juni 1941) mag men opmaken, dat Lentz hem op 15 mei het model van een persoonsbewijs voor Joden heeft voorgelegd, op wiens initiatief, konden wij uit de stukken niet opmaken. Welnu, op die 12 juni 1941 verzoekt (*‘bitte ich*’) Rauter die J zwart of rood in tweevoud aan te brengen. Op 3 juni

zendt Frederiks aan alle burgemeesters een circulaire (nr. 23953, Afd. B.B. Bur. St. en A.R.) waarin hij hun meedeelt, dat de *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* (dus Rauter) bepaald heeft, dat de aanduiding

[p. 68]

J (= Jood) voor als zodanig in Verordening 189/1940, art. 4 gekwalificeerde personen in het persoonsbewijs wordt aangebracht en wel met diep zwarte stempelinkt, tweemaal op het persoonsbewijs, eenmaal op de uitnodiging, tevens ontvangstbewijs. Vorm en grootte van deze J is in deze circulaire aangegeven.

‘In vele gevallen was de J op het PB het doodvonnis van de houder’.

Niets onzerzijds toe te voegen.

‘Vaak wordt het de Joden kwalijk genomen, dat ze deze maatregel niet méér hebben gesaboteerd. Kwalijker kan het echter de ambtenaren worden genomen, die niet hebben geschroomd, zelfs deze maatregel tot in de perfectie door te voeren’.¹

Ach ja.

Niet allen, niet allemáál. Er is een 62-jarige timmerman bij de grote vaart, van vier Joodse grootouders afstammend, maar gedoopt, gemengd gehuwd, vader van zeven kinderen, allen eveneens gedoopt en gemengd gehuwd. Hij schrijft een aantal vertwijfelde brieven aan Duitse instanties: (‘... U.E. kan zich mijn toestand indenken, ik die in de Christelijke samenleving ben oud geworden en opgelost ben... ik, die met alles wat Jood is niets, ja, *geheel niets* uitstaande heeft...’). Een Amsterdamse ambtenaar breekt een lans voor hem: een timmerman op de grote vaart, dat is een post van vertrouwen; ‘het ankerspil b.v. vóórop wordt ook door hem bediend’. En: ‘het uiterlijk van hem wekt geen vermoeden van Joodse afstamming. Integendeel, zijn voorkomen - een rond gelaat met grijze eerlijke ogen - verraadt de Hollandse zeeman’. En... ‘hij heeft veel meegemaakt - getorpedeerd in de vorige oorlog, brand aan boord, gevaren onder de ogen moeten zien, doch, zoals hij zei: “... dat ik, op mijn oude dag, een persoonsbewijs met een J erop moet hebben, is het ergste, wat me in mijn leven overkomt” en ondergetekende meent dat van hem te kunnen begrijpen’. Ook daar onzerzijds niets aan toe te voegen.

Er zijn Joden geweest, die als wanhopigen hebben gesparteld. Een vijftigjarige man verklaart in een verzoekschrift aan de Rijkscommissaris, dat hij niets met Joden of Jodendom uitstaande heeft gehad (alleen vier Joodse grootouders dan, J.P.), dat hij altoos trots geweest is op zijn niet-Joodse uiterlijk, dat hij met een Arische vrouw getrouwd is (‘de gedachte, ooit met een Joodse vrouw te moeten huwen, vervulde mij met afschuw’); zijn twaalfjarig dochttertje wist helemaal niet, dat

¹ *Het grote gebod; gedenkboek 1 LKP* (Kampen, 1951), dl. I, p. 615.

[p. 69]

haar vader Jood was... Een fanatieke NSB-ster richt zich in een brief van vier bladzijden folio tot Seyss-Inquart persoonlijk; ze weet zich geen raad, want ze is van Joodsen bloede, hoewel: ‘*mein Blut spricht für 100 Prozent deutsch!*’ Haar man weet van niets. Ze voelt zich rampzalig... Ook hier maar geen toevoeging.

In de stukken komt het verhaal voor van een Jood, die het gewaagd heeft ('op geraffineerde manier') voor zichzelf en voor anderen een persoonsbewijs zonder J te krijgen. Uit de wijze, waarop over dit geval door Nederlandse ambtenaren wordt gesproken en uit de manier, waarop Nederlandse politie deze man aanpakt, zou men kunnen opmaken, dat het in hun ogen hier op zijn minst ging om een ernstig misdrijf. Het jaarverslag van de Centrale Recherche, 2e Bureau, in Amsterdam, vermeldt tenminste tussen allerlei misdrijfzaken, zoals diefstal, verduistering, oplichting enzovoorts ook drie: 'aanmeldingsplicht voor Joden'. En ook hier voegen wij maar niets aan toe.

Wij begeven ons nu weer even terug in de tijd, teneinde in behoorlijke samenhang een paar belangwekkende ontwikkelingen te behandelen, die de aandacht verdienen. Wij beginnen dan, helemaal naar de aanvang van de bezettingstijd teruggaand, met de onmiddellijke arisering van het ANP; dit geschiedde reeds één dag na de capitulatie toen H. Hushahn Jr., de perschef van de Duitse legatie uit 's-Gravenhage, de Joodse medewerkers hoogst persoonlijk - en zonder een cent - op straat zette; de directeur van het ANP wist voor hen nog anderhalve maand salaris los te krijgen. In Den Haag kwam de leiding in handen van dr. H.W. van der Vaart Smit, lid van de NSB. Een tweetal prominente ontslagenen, mr. J.F.E. Belinfante en Herman Salomonson ('Melis Stoke'), zijn vrij spoedig door de Duitsers opgepakt en vermoord, de eerste, adjunct-directeur, in langzaam tempo in Buchenwald ('rechtszijdige longontsteking'), van de tweede, een begaafd auteur, directeur van het in het ANP-gebouw ondergebrachte persagentschap Aneta, heet het dat '*Schutzhäftling Salomonson, Herman, auf der Flucht erschossen*' was (7 oktober 1942); 'hij heeft tot het eind het uiterste gegeven', verklaarde een medegevangene uit Buchenwald; in 1946 zag zijn posthume bundel *Recrutenschool en andere Gevangenisverzen* het licht.¹

Dit was natuurlijk maar een voorspel geweest, want dat de Joodse

¹ *Critisch Bulletin* (december 194

[p. 70]

journalisten ongemoeid zouden blijven, geloofde wel niemand. Nog in 1943, op 19 mei, toen de deportatie op zijn hoogtepunt stond, wijdde de welingelichte *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* een hele bladzijde aan de Joodse invloed op de Nederlandse pers, met de toen niet meer geheel nieuwe onthulling: '*Juden und Judenknechte beberrschten auch die niederländische Presse und verkündeten durch sie ihre eigene "Vorziglichkeit"?*'

Wat het meest hierin treft, is de late datum; dit tegenover het feit, dat de pers de eerste geweest is, die zich liet gelijkshakelen, na een strijd, die zich voornamelijk afgespeeld had tussen Nederlandse personen en organisaties, met de Duitsers op de achtergrond. Een proces dat hier en daar al aangevangen was vóór de capitulatie en meteen erna reeds vaart zou krijgen, niet het minst door het defaitisme in eigen kring, al waren daar ook enige gelukkige uitzonderingen op. Reeds dadelijk bijvoorbeeld kregen aan *De Telegraaf* een drietal journalisten hun ontslag per 1 augustus 1940, omdat zij daar, op 'Buitenland' werkend, een te virulente Joods-Bolsjewistische besmetting hadden verbreid; er zouden velen volgen. Waren het er héél veel? Toch wel minder dan de Duitsers veronderstelden - of voorgaven te

veronderstellen. Bij de ontbinding van de Nederlandse Journalistenkring op 23 november 1940 en zijn vervanging door het Nederlands Journalisten Verbond (waarvan Joden geen lid mochten zijn) bleek, dat van de zeventienhonderd journalisten slechts 37 Joden waren; van de vierhonderd directeuren, aangesloten bij de vereniging 'De Nederlandse Dagbladpers' maar één; deze laatste vereniging had al bij statutenwijziging het leidersbeginsel ingevoerd en tevens besloten in verband met de desbetreffende wensen der Duitse autoriteiten geen Joden meer als lid toe te laten. Het is al met al een weinig verheffend geharrewar, waaraan soms de komische noot niet ontbreekt, maar gelukkig evenmin de bemoedigende. Zo vindt men op meer dan een plaats met lof melding gemaakt van de rede van de heer Hoek (NCRV) op de kringvergadering te Utrecht op 10 augustus 1940; hier kwam ook een goedbedoeld voorstel van een kringbestuurder te voorschijn om deze Kring te laten verdwijnen maar uit de goed gevulde kas een fonds af te zonderen om Joodse leden te helpen, die in moeilijkheden geraakten, welk fonds dan ergens veilig moest worden bewaard. Nog eens: het was 10 augustus 1940 en men kon dergelijke dingen nog openlijk zeggen.

Maar ook andere. Met de komst van de Duitsers leek de weg vrij

[p. 71]

voor wat duidelijker en steviger Jodenhaat in de aan de bezetters verknochte pers. Staaltjes daarvan zullen hier en daar - waar het pas geeft - deze uitspraak bewijzen. Misschien is het hier reeds de plaats, te gewagen van een enkele periodiek, die poogde de *Stürmer* te evenaren, zo niet te overtreffen. Daar is bijvoorbeeld *De Misthoorn*, al vóór de oorlog opgericht (15 jan. 1938, voortzetting van *Ons Volksbelang*, opgericht 1 mei 1936) en later wegens te radicale toon op aanraden van de NSB verboden, hoewel *Generalkommissar* Schmidt hem '*stärkstens unterstützt und weiter ausgebaut*' had gewenst: '*die Zeitung soll "Das Schwarze Korps" der Niederlande werden*'. Dit is niet doorgegaan. Het blad werd gecolporteed en een voorbijganger ving op het Amsterdamse Muntplein de welgemeende raad op: 'Leest de Misthoorn, het officiële orgaan tegen het weren van de Joodse invloed!' Misschien heeft deze kreet enige verwarring gewekt.

Hetzelfde noodlot trof een orgaan, dat eigenlijk nog feller uitpakte: *De Doodsklok*, met als ondertitel *Volksblad bij de opruiming van het Jodendom*, waarvan het eerste nummer het licht zag op 10 augustus 1940; het zou om de veertien dagen verschijnen. Het tweede is gedateerd '1e Luidjaar' no. 2, en is van 24 augustus, in veel groter formaat, evenals de nummers van 30 augustus en van 5 september; nr. 6 bevat de jobstijding, dat door ingrijpen van de Justitie de uitgave van nr. 5 werd vertraagd, 'terwijl dit nummer door inbeslagname niet meer uitgegeven kon worden'. Ietwat duidelijker is het telexbericht van de Duitse ambtenaar Hushahn aan de *Beaufragte* van Noord-Holland, die hem op 10 en op 13 september op deze *Doodsklok* had gewezen; op 1 november werd hij '*nummebr bis auf weiteres verboten*' (wij komen daar overigens nog op terug). Er moeten zich een tiental nummers bevinden bij het Hoofdbureau van Politie te Amsterdam - citaten blijven hier achterwege.

Dan is er verder de voorgeschiedenis van de Joodse auteurs; ook hier een geschiedverhaal, dat grappig zou zijn als het niet diep treurig ware. Al eind mei deed de Duitse inmenging in de bockhandel zich voelen, al richtte zij zich toen nog niet tegen Joodse schrijvers als zodanig; niet alleen

Heine werd onverkoopbaar, maar ook Niemöller. Onverkoopbaar, d.w.z. openlijk; men mag aannemen, dat ze nimmer zo goed verkocht werden als toen, clandestien dan. Al meteen deden zich symptomen voor van ‘de grootste verwarring en willekeur’, mede doordat hier te lande niet, zoals in België en Frankrijk, lijsten van verboden boeken verschenen. Wielek vermeldt, dat in de zomer van

[p. 72]

1940 reeds twee Joodse uitgevers als lid van hun bond moesten bedanken.

In het materiaal bevindt zich een stuk van Wimmer, gedateerd 22 augustus 1940, gericht tot de secretarissen-generaal, hun opdringend (*‘ich weise Sie an’*), uit alle bibliotheken alles te verwijderen wat maar even ingaat tegen het Duitse volk, de *Führer*, de NSDAP, de Duitse staat, de Duitse regering, de Duitse weermacht - wij hopen niets te hebben vergeten. Wij willen het hele stuk niet aanhalen; de lezer beseft zelf wel, dat o.m. hele lijsten van de verboden en ingetrokken boeken moesten worden ingeleverd: binnen vier weken, alfabetisch geordend, met schrijver, titel, plaats en jaar van verschijning - alweer hopen wij niets belangrijks te hebben vergeten. Er staat nog meer in, maar wij schakelen haastig over op een volgend document, nu van 23 augustus 1940 en gericht tot de secretaris-generaal van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, prof. Van Poelje. Dit stuk heeft in het bijzonder betrekking op de schoolboeken en wij willen om de veelzeggende conjunctief in zijn aanhef de eerste woorden letterlijk aanhalen: *‘Ich hätte es für eine Selbstverständlichkeit gehalten, dass...’*. Wat zou nu Wimmer voor vanzelfsprekend gehouden hebben? Wel, dat de Nederlandse schoolinspectie al uit eigen beweging alle leermiddelen die ingingen tegen... de lezer maakt deze zeer lange zin zelf wel af. Ook nu het voorschrift (weer): (*‘Ich weise Sie an’*), het tot nu toe verzuimde *‘beschleunigt nachzubaholen’* en dus enz.

Ook het mondelinge onderwijs van alle leerkrachten moet voortaan ‘streng’ aan de verwachtingen van de bezetters voldoen. De *Meldungen aus den Niederlanden* van weer drie dagen later geeft een lijstje van de voornaamste en meest gebruikte boeken in anti-nationaal-socialistische geest. Men wil het deze schrijver wel vergeven, dat hij niet zonder enige voldoening hieruit als nummer één van de veroordeelde boeken vermeldt de *Platenatlas* van Presser en Weersma met de toevoeging:

‘Der Atlas enthält - abgesehen von den qualitativ anständigen Reproduktionen über mittelalterliche und neuere Geschichte, eine tendenziöse, gegen den Nationalsozialismus gerichtete Propaganda, die sich in Karikaturen, Aufnahmen und Zeichnungen gegen das Grossdeutsche Reich richten. Er befindet sich in der Hand von 75% aller Schüler (sterk overdreven J.P.) In dieser Sache wurden vom zuständigen Generalkommissar bereits die erforderlichen Schritte unternommen. De schrijver herinnert zich, dat inderdaad van Duitse zijde aan de uitgeverij Noordhoff een verbod van

[p. 73]

verdere verkoop is opgelegd - volgens de heer Noordhoff, omdat zoveel Duitse officieren deze atlas bij hem wegekochten...

Men weet, dat in leerboeken en vooral schoolboeken in 1940 reeds stevig gedokterd is; in een geschiedenisboek, waaraan schrijver dezes niet geheel onschuldig was, bleek het portret van Karl Marx niet te handhaven,

zelfs niet met het, hem door een geestige leerling aangeraden, nieuwe onderschrift van ‘heer met baard’; het verdween, evenals zijn eigen naam op het titelblad. De door de uitgeverij Elsevier in december 1940 aan hem opgedragen *Geschiedenis van de Tachtigjarige Oorlog* kon in mei 1941 slechts verschijnen met een door een vriend niet zonder persoonlijk risico geleende naam (dr. B.W. Schaper); ook in andere gevallen ontvingen Joodse schrijvers deze hulp. Natuurlijk ging dit alles in 1941 en de volgende jaren verder. De *Novellen en Gedichten*, het Geschenk in de Boekenweek 1941, moest op Duits bevel achterhaald en vernietigd worden op grond van de Joodse afstamming van een van de redacteurs; van de 67 000 exemplaren trof 47 000 dat lot. En dat, nadat zelfs de *Deutsche Zeitung* dit boekje had geprezen. In januari 1941 lieten de Duitsers een onderzoek instellen naar de Joodse invloed in de boekhandel: van de 1450 winkels 36 fout, van de 350 uitgevers 10, van de 950 leesbibliotheekhouders 16. Om dit alles hangt uiteraard de klimop ener weelderige anecdotiek: ¹

‘In 1941 liep op de Jaarbeurs te Utrecht een ambtenaar van het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten turend rond. Welk een schandaal: in de stand van de Nederlandse literatuur lag werk van een Jood. Dat moest er onmiddellijk uit. Op de vraag, wie hij bedoelde, luidde het antwoord: Slauerhoff. Men behoefde diens jongste, in 1940 verschenen biografie maar in te zien om te beseffen, dat hij tot de “volksvreemde” elementen behoorde. Stond daarin niet te lezen, dat hij absoluut niet kon tegen kinine en enkele andere medicijnen als Jood? De snuggere NSB-er had niet begrepen, dat “Jood” een medische afkorting van jodium was. En hij wilde het ook niet begrijpen’.

En toen een obscuur ‘scribentje’ in Arthur van Schendel een ‘Joodse instelling’ had ontdekt, bepaalde het departement van Volksvoorlichting en Kunsten, dat deze schrijver eerst als oer-Nederlands had gepropageerd, dat zijn naam niet meer in de dagbladen mocht staan... Kostelijk is de korte correspondentie, in het voorjaar van 1942 gevoerd tussen dr. A. Kettner, waarnemend rector van het Amsterdams

¹ *Onderdrukking en Verzet*, II, p.

[p. 74]

Lyceum en de Inspecteur van het Onderwijs in algemene dienst, o.m. over ‘een door een Jood samengestelde platenatlas’, een verboden werk. Inderdaad werd dit levensgevaarlijke boek (van dr. A.N. Zadoks-Josephus Jitta) nog gebruikt: had prof. G.A.S. Snijder (de bekende fanatieke Nazi) er niet zèlf een voorwoord voor geschreven? Natuurlijk overtuigde dit argument de Inspecteur voornoemd niet: ‘de verhoudingen zijn volkomen anders geworden: Duitsland is met de Joden in een formele oorlog gewikkeld’. Hoe dit precies is afgelopen, hebben wij maar niet onderzocht; wèl bleek ons toevallig dat deze verdachte atlas de hele oorlog door op het Alkmaarse gymnasium gebruikt is - en wie weet, waar elders.

‘Men poogde vaak de Duitsers vooruit te lopen, ten einde te doen, wat men veronderstelde, dat de Duitsers zouden doen, althans wat men veronderstelde, dat de Duitsers wensten’. Aldus een getuige voor de Enquêtecommissie. ¹

Al de hier besproken maatregelen liggen ongeveer in hetzelfde vlak; dat geldt al evenzeer van de uitsluiting van Joden uit bioscopen, die in die periode haar beslag krijgt. Waar en hoe is dit begonnen? Reeds in mei 1940

had de Nederlandse Bioscoopbond zijn Joodse leden tot aftreden gedwongen, deelt Wielek 2 mee. De *Meldungen aus den Niederlanden* klagen over anti-Duitse demonstraties, zoals ‘*ein regelrechtes Räusperkonzert*’, in de donkere zalen geenszins ondoenlijk of onwaarschijnlijk; opvallend is echter de trefzekerheid, waarmee geconstateerd werd, alweer: in het donker, dat Joden bij deze demonstraties voorgingen. Van 5 januari 1941 zouden dan ook op grond van deze misstanden de Joden uit alle bioscopen op twee na geweerd worden. De Nederlandse Bioscoopbond deed echter de zaken niet ten halve; hij publiceerde op 8 januari een bericht, waarin ‘helaas’ werd vastgesteld, dat ‘ondanks herhaalde waarschuwingen’ ordeverstoringen zich ‘toch herhaald hadden’, weshalve de bezorgde Bond de hardleerse Joden de toegang tot alle theaters ontzegde. Grote ongerustheid bestond echter nog bij leden van deze bond, of het gepast was, Joodse employés aan te houden; op een enkele plaats joeg men ze alvast weg. Helemaal moeilijk lag de zaak voor Joodse bioscoopeigenaars, op wier theaters aangeplakt stond ‘*Für Juden verboten*’; het heet, dat ze zich hier en daar behielpen met het gebruik van biljetten van de voorgeschreven afmetingen, maar met kleine letters. Die niet-Joodse leden

1 Enquêtecommissie, VII C, p. 5:
2 Wielek, p. 22.

[p. 75]

van de Nederlandse Bioscoopbond, die niet mee wensten te gaan op deze weg, wist men wel klein te krijgen door hen van de toewijzing van films uit te sluiten, om van erger maar te zwijgen. Dat ergere trof uiteraard de Joodse bioscoopbezitters wèl; de *Filmreferent* dr. Zimmer zou spoedig als *Verwalter* van een vijftiwintigtal Joodse bioscoopbedrijven optreden. Toen in het *Liberale Weekblad* van 17 januari 1941 mr. J. Rutgers op duidelijke wijze critiek op de houding van de Nederlandse Bioscoopbond oefende en zijn besluit ‘in hoge mate on-Nederlands’ noemde, volgde prompt op grond van zulk een ‘*unverschämter Artikel*’ een verschijningsverbod. Aanvankelijk was zeker teruggang te constateren in het bioscoopbezoek door niet-Joden, maar vooral tegenover Duitse amusementsfilms namen velen spoedig ‘een slappe houding’ aan, aldus een beoordelaar. 1 De Joden konden troost vinden (‘als dat het ergste was’) in het besef, dat ze niet zo heel veel misten, zeker niet in de afschuwelijke filmjournalen; ook bleven zij van het voorrecht verstoken, de antisemitische film *Der Ewige Jude* te gaan zien, die op bevel van de secretaris-generaal van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten in de Nederlandse bioscopen moest draaien; een film, waarvan met het oog op de vermakelijkheidsbelasting de Utrechtse burgemeester Ter Pelkwijk op verzoek van de *Beaufragte* diende te verklaren, dat ze ‘van culturele waarde’ was. ‘Ik deed hem weten, dat, gelet op de inhoud van de film, dit onmogelijk was.’ 2

Ook voor een andere zaak moeten wij weer eens terug naar 1940.

Reeds op 31 mei van dat jaar deelt Frederiks in het college van secretarissen-generaal mede, dat de burgemeester van Zandvoort hem had opgebeld: de Duitse instanties in die plaats wensten het aanbrengen van bordjes ‘Joodse Zaken’. Welnu: het college was eenstemmig van oordeel, dat de burgemeester gewezen moest worden op het feit, dat hij zich terzake van elke medewerking diende te onthouden. Hetzelfde doet zich voor in de vergadering van 12 juli, nu over verschillende gemeenten in het zuiden des lands; ook hier volgt een veto van het college. Precies een maand later deelt

Wimmer mr. Frederiks en mr. Tenkink mede, dat hij op Joodse winkels 'een uiterlijk kenteken' wenst; zij verzetten zich hiertegen, maar: 'van Duitse zijde zal echter deze maatregel genomen worden'. Niet alleen winkels,

- 1 *Onderdrukking en Verzet*, II, p.
- 2 G.A.W. ter Pelkewijk, *Utrecht in bezetting* (Utrecht, 1950), p. 34.

[p. 76]

maar ook café's e.d. hebben de Duitsers in het vizier; wanneer reeds in begin juni 1940 in een Haags café 'anti-joodse plakaten' hangen, draagt het college de burgemeester op, deze te doen verwijderen. In datzelfde Den Haag komt voor het eerst op een bank (die tegenover het Paleis aan het Noordeinde) het opschrift 'Niet voor Joden'.

Kort na Nieuwjaar kreeg de actie meer vaart, vooral in Amsterdam. *Het Nationale Dagblad* van 4 januari verkwikte zijn lezers met het bericht, dat op het Leidseplein overal bordjes hingen 'Joden niet gewenst', en liet daarop volgen: 'Het is bijna te mooi om waar te zijn'.

In het materiaal bevindt zich een uitvoerige notitie uit die tijd zelf van de hand van de heer Volmer, directeur van het American Hotel en voorzitter van de afdeling Amsterdam van Horecafi; zij geeft enig beeld van de wijze, waarop Duitsers en NSB-ers dit spel gespeeld hebben alsook van de reactie van erbij betrokken exploitanten. Zo wilde de *Kommandantur* op 30 december 1940 'bij herhaling ernstige klachten ontvangen hebben van Duitse officieren, die vooral door het Joodse publiek op zeer beledigende wijze behandeld waren'; ook minderen hadden zich beklagd. De *Kommandant* beschikte verder over 'zeer positieve berichten', dat vanaf de allereerste dagen van januari in verschillende zaken '*Krawall*' zou ontstaan en, zeide hij, 'als daarbij een van zijn mensen ook maar het minste letsel zou oplopen, doordat b.v. met bierglazen gegooid zou worden, of iets dergelijks, het leed van de betrokken onderneming niet te overzien zou zijn'. Gelukkig wees de *Kommandant* er nog op 'dat hij geen enkel bevel gaf, doch slechts met klem op de mogelijke gevolgen wees, als er iets zou gebeuren'. Het minste was misschien nog, dat het bedrijf zou worden gevorderd (waarmee het American Hotel al driemaal was bedreigd). Dat was het minste; wat zou het meeste zijn?

Waar dat '*Krawall*' vandaan moest komen, is voor niemand meer een geheim; het staat als een paal boven water, dat in Amsterdam en elders relletjes zijn geforceerd door NSB-ers, WA-ers en dergelijke elementen, niet zelden met grote schade voor de eigenaars van de betrokken zaken, zeker, wanneer zij voet bij stuk trachtten te houden, hetgeen dikwijls geschiedde. Het zijn allerlei grote en vooral kleine feiten, die op ooggetuigen dikwijls een veel diepere indruk gemaakt hebben dan andere, op zich zelf soms veel en veel ingrijpender van karakter. Hier zág men, hóórde men, wat gebeurde, was men getuige van vernielingen en mishandelingen; voor deze feiten kon niemand zich te goeder trouw afsluiten. Dit was duidelijk provocatie, baldadigheid

[p. 77]

en willekeur, in de volle openbaarheid, nu nog een gevaar voor de Joden, straks mogelijk voor iedereen. Overal kwamen de plakaten te hangen, tot in de kleinste lunchrooms toe; Wielek¹ vermeldt het pikante geval van het

Amsterdamse magazijn 'De Bijenkorf' dat wegens zijn vele Joodse personeel in zijn benedenverdieping '*Für Wehrmacht verboten*' was, terwijl in de lunchroom boven '*Verboten voor Joden*' uithing; 'een warenhuis moet goed gesorteerd zijn', zegt deze schrijver. Elders gebeurde ongeveer hetzelfde, doorgaans later; plaatselijk ligt het nogal verschillend. Zo doet het deugd, bij Ter Pelkwijk te lezen, hoe hij als burgemeester van Utrecht de Duitsers maar liet praten, ze afschepte, met een kluitje in het riet stuurde: ze moesten het maar zelf doen. Dat deden ze ook en: 'slechts een enkele inrichting, met name *Esplanade*, heeft aan het verzoek niet voldaan'.² Herzberg plaatst de officiële uitsluiting van Joden in Haarlem in maart 1941; zij betreft hotels, restaurants, koffiehuisen, bioscopen, schouwburgen, leeszalen enz. enz.; dit loopt allemaal vooruit op de definitieve en landelijke regelingen welke niet lang op zich zouden laten wachten.

Op 4 februari 1941 stuurt Böhmcker, de Amsterdamse *Beaufragte*, een verslag aan enkele autoriteiten in Den Haag, o.m. aan Seyss-Inquart, Schmidt, Fischböck. Alle grote Amsterdamse hotels, restaurants en café's zijn gezwicht; '*lediglich am Rembrandtplein ist die Säuberung noch nicht restlos durchgeführt*'. Slechts op twee plaatsen, bij het Centraal-Hotel en het Parkhotel, bood men '*Widerstand, der selbstverständlich überwunden wurde*'. Een deel van de exploitanten, het kleinste weliswaar, heeft de bordjes '*mit Genugtuung*' aangebracht. De Joden blijven nu weg en aanvankelijk ook vele niet-Joden, maar dat is alweer in orde. En: '*Im Übrigen ist die wirtschaftliche Auswirkung ganz gleichgültig*'.

Wat de niet-Joden betreft: tot tweemaal toe heeft men ze benaderd met getikte briefjes, die tot het midden van dergelijke inrichtingen opriepen en zich keerden tegen de Duitse maatregelen, als in strijd met het volkenrecht en de menselijkheid. Zonder succes, zegt Böhmcker, die steeds opnieuw heeft kunnen constateren, dat de werknemers in deze bedrijven blij zijn van de 'slecht betalende en aanmatigend optredende Joden' verlost te zijn. Al met al nemen de symptomen van Jodenhaat toe, al noemt Böhmcker als gevaarlijke tegenstanders op

1 Wielek, p. 24.

2 Ter Pelkwijk, a.v., p. 31-33.

[p. 78]

dit punt de streng calvinistische kringen, die uit '*Gewissensgründen*' menen, voor de Joden partij te moeten kiezen. Maar: '*die antisemitische Bewegung in Amsterdam kann sehr wohl noch gesteigert werden*'.

Dat was 4 februari 1941, als gezegd. Nog voordat de maand om was zou de schrijver eigenaardige ervaringen met zijn voorspelling opdoen.

De oprichting van de Joodse Raad en de Februaristaking

Alle caesuren in dit verhaal zijn willekeurig, maar er zijn tijdstippen aan te geven, waarop in de stroom der gebeurtenissen versnellingen optreden. Zo in februari 1941, toen het wel tot alle Joden - en tot vele niet-Joden - moest doordringen, welk een gevaar de eerstgenoemde groep bedreigde, omdat toen voor het eerst op belangrijke schaal Joden werden beroofd, mishandeld en weggevoerd. Klein voorspel dat alles, weten wij nu, van wat volgen zou.

Vraagt men naar de oorzaak van die versnelling, dan staat men tegenover een nogal complex geheel, waarbinnen de determinerende factor uiteraard was - en bleef, zolang er Joden waren - de aanwezigheid ener instantie die de pogrom, in het-doet-er-niet-toe-welke vorm, beoogde en daartoe geen middel ongebezigd zou laten, zeker niet het geweld. Dit geweld uiteraard liefst beheerst, maar men zou het voor het goede doel desnoods ook wel eens even kunnen vrijlaten; voor de grote angst en schade, zo teweeggebracht, kon men dat een enkele keer overhebben, zeker wanneer men de losgelaten krachten weer spoedig geloofde te kunnen beheersen. Deze calculatie liet echter één factor zo niet onbegroot, dan toch onvoldoende berekend: de reactie, die het gebezigde geweld bij het Nederlandse volk zou oproepen. Dat bleek de proteststaking, die als volkomen verrassing kwam.

Het middel tot dat geweld was deze keer het optreden van de z.g. WA, de militie van de NSB, hier en daar ook van actieve leden van andere nationaal-socialistische bewegingen. In het boek van B.A.

[p. 79]

Sijes vindt men een uitvoerige - en vermoedelijk toch nog onvolledige - opsomming van de gewelddaden van deze lieden, vooral in Amsterdam (waar immers de meeste Joden woonden) maar ook elders. Men doet hun geen onrecht, wanneer men hen als teleurgestelden beschouwt. Op de grote wraakneming, door vele Joden in mei 1940 gevreesd, hadden zij gehoopt; zij was uitgebleven en erger, niet eens 'de straat' hadden zij veroverd, al hadden zij vrij veel moedwil gepleegd. Op die straat stonden immers ook de leden van de Nederlandse Unie, daar liepen de Joden nog vrij rond, daar bekeek de doorsnee Nederlandse burger hen met onverschilligheid, zo niet met verachting. In de winter van 1940-1941 liet men hen los, meer en meer; het is niet buitengesloten, dat de Duitsers, bewust van de in het Nederlandse volk toen juist toenemende sociale spanningen, naar het beproefde middel van de verscherpte antisemitische actie grepen - met alle brutotheid, in Duitsland al zo vaak toegepast. Niet buitengesloten, herhalen wij, méér niet: tenslotte paste het verscherpen van dit genre acties helemaal niet slecht in het geheel van het in Berlijn steeds meer vorm krijsende program. Mogelijk heeft in het verloop van deze zaak ook al een probleem een grote rol gespeeld, dat juist toen de Duitse instanties ernstig bezighield: dat van de vorming van een ghetto, dit op zichzelf weer ondenkbaar zonder de leiding van een te scheppen Joods orgaan. Het ghetto is toen niet gevormd - het komt later in dit boek uitvoeriger ter sprake - het Joodse orgaan wel: de Joodse Raad.

Van Duitse zijde was *Krawall* voorspeld en er kwam *Krawall*; dat kon men a.h.w. synthetisch bereiden. Wat in het baldadige en gewelddadige

optreden van de WA vooral treft is natuurlijk niet het ongedisciplineerde van deze, zozeer op hun discipline bogende, elementen, niet de lafheid, waarmee ze bij zelfs geringe tegenstand het hazenpad kozen, als ze niet de ruggesteun voelden van Duitse uniformdragers, zeker niet hun diefachtigheid, maar wel, dat ze die laatstgenoemde ondeugd vooral botvierden ten koste van vaak de armsten der armen, in wier schamele have, voorraden en spaarduitjes zij gretig graaiden, terwijl ze de meer welvarende Joden vrijwel ongemoeid lieten. Misschien is de meest simpele oplossing van dit raadsel nog de minst onjuiste, nl. dat zij vooral in de Jodenhoek met zijn heel dichte Joodse bevolking wilden opereren en in de andere buurten doodgewoon niet kwamen. Het is al met al een triest verhaal, een verhaal van menselijke erbarmelijkheid, ja, verworpenheid, waarvoor de geschiedschrijver

[p. 80]

een slechts schrale troost vindt in de wetenschap, dat het feitenverloop in het perspectief staat van de koel berekende, systematisch teweeggebrachte afslachting van dezelfde mensen, die nu alleen nog maar gekweld, bestolen en mishandeld werden.

Er is echter in het verhaal dier dagen een tweetal andere elementen van meer bemoedigend karakter. Het eerste is, dat de Joden weerstand boden. Zij zochten hun vijanden niet op, maar zij lieten zich niet weerloos afslachten. Zij wilden huis en haard beschermen, zij wilden hun buurt verdedigen, hun buurt; de lezer moge de gevoelswaarde van dit woord beseffen. Zij vormden knokploegen, de eerste in den lande. Eenvoudige, 'kleine' mensen, de overgrote meerderheid van hen, kleine neringdoenden, handelaartjes, venters, werklieden; wij komen daar later nog op terug. Vervolgens, en dat is het tweede positieve element, zij kregen steun van niet-Joodse Nederlanders in dezelfde maatschappelijke positie, uit de Jordaan, van de Eilanden. Het gevoel, niet alleen te staan, heeft de Joden ongetwijfeld geschraagd in hun voornemen: wie hen in hun buurt zelf kwam uitdagen, zou dat aan den lijve ondervinden. Het kostte het leven aan de WA-man Hendrik Koot, in een van de vele gevechten van die dagen zwaar gewond en kort daarna overleden. *Volk en Vaderland*¹ constateerde naar aanleiding van zijn begrafenis met vette letters: 'Juda heeft het masker afgeworpen! Vermoord? Neen, vertrappt met sadistischen wellust! Vermorzeld onder de lompe poten van een nomadenvolk, dat niet van ons bloed is'.

En een van de meest schrijfgrage dichters van de beweging, de bard Kettmann, wijdde op dezelfde bladzijde een drietal sonnetten aan de gevallen medestander; het tweede opent aldus:

'Het rattentuig, dat in de oude stad
zich, aan wat arbeid voortbracht, gulzig spijs't'...

en verder:

'De ratten zijn herkend: de Jood - de Jóód'.

De accenten op het laatste woord zijn van deze zanger, wiens verdediger bij zijn naoorlogs proces aanvoerde, dat hij met zijn poëzie geen politieke, maar culturele doeleinden had nagestreefd.²

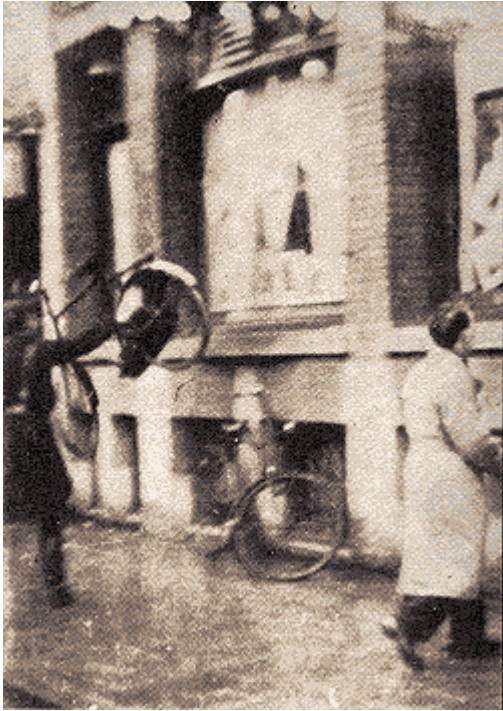
Het is niet verwonderlijk, dat zowel NSB-ers als Duitsers de dood

van dit slachtoffer en de omstandigheden daaromheen met de schrilste kleuren schilderden, daarmee meer een zelfportret dan een feitenweergave

- 1 21 februari 1941.
- 2 *Het Parool*, 30 oktober 1950.

[p. *9]

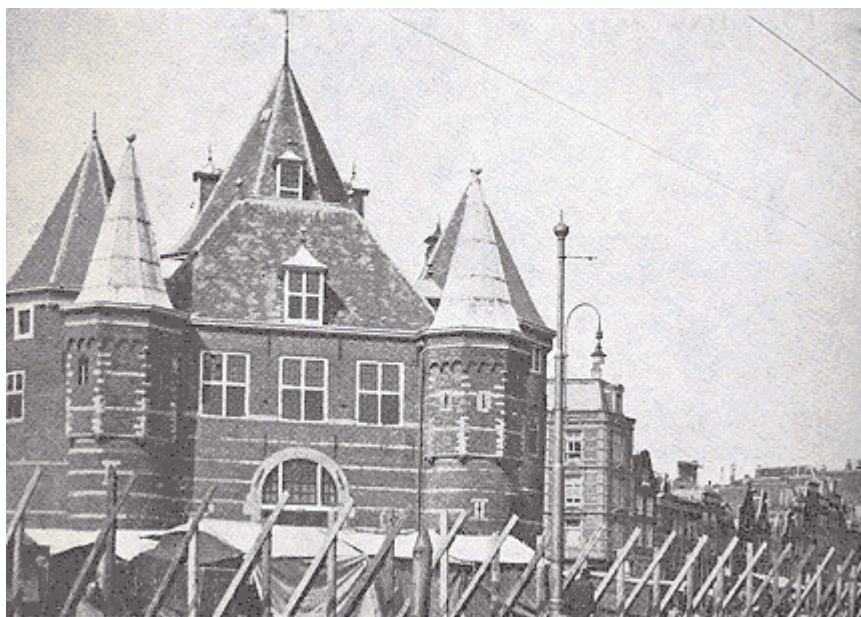
Op 9 februari 1941 drongen NSB'ers, bijgestaan door Duitse militairen, op het Thorbeckeplein te Amsterdam het café-cabaret 'Alcazar' binnen omdat daar nog Joodse artisten optraden. De inventaris werd vernield. Er raakten die dag 23 politie-agenten gewond.

[p. *10]

Op 11 februari werden 19 Joodse jongens in de Amsterdamse Jodenhoek gearresteerd. Drie

hunner werden gedwongen, met hun 'wapenen' te poseren. *Beauftragter* Böhmcker stuurde de foto aan Rijkscommissaris Seyss-Inquart om aan te tonen, 'um welche Typen es sich handelt.'

13 februari 1941: de Jodenhoek in Amsterdam wordt een tijdelijk ghetto

[p. 81]

leverend. Voor Rauter bijvoorbeeld had een Jood de slagader doorgebeten en het bloed uitgezogen; een andere autoriteit liet de Joden 'vitriool uit de ramen werpen'; Böhmcker liet een Jood zich 'volkomen in het gezicht van Koot vastbijten', enz. enz. Hij liet ook op woensdag 12 februari om zes uur 's ochtends de Jodenbuurt volledig afsluiten; zelfs geen arts mocht erin of eruit, maar de WA mocht er ook niet meer in.

Eigenlijk al het ghetto, dat de Nederlandse Joden natuurlijk niet uit ervaring, niet uit de herinnering kenden. Böhmcker kondigde een reeks maatregelen aan als inleiding tot de volledige afscheiding van de Joodse bevolking uit de rest; het heeft geen zin, ze op te sommen, nu de Duitsers hier niet mee zijn voortgegaan. Veel belangrijker was een ander door hem genomen besluit; hij ontbood dezelfde dag bij zich de toenmalige voorzitter van de Kerkeraad der Nederlands-Israëlitische Hoofdsynagoge A. Asscher (in Böhmckers verslag steeds '*Kaufmann* Asscher' genoemd), de opperrabbijn van de Hoogduitse-Israëlitische gemeente L.H. Sarlouis alsmede de Portugees-Israëlitische rabbijn D. Francès. Verder woonde deze bijeenkomst, om half vijf in zijn bureau gehouden, de wnd. gemeentesecretaris mr. Franken bij; van Duitse zijde de *Kriminalkommissar SS-Hauptsturmführer* Ditges. Böhmcker gaf hun eerst een kort overzicht van de gebeurtenissen der voorafgaande dagen, zoals hij ze zag, deelde mee, dat '*Parteiuniformierte*' in de toekomst de Jodenbuurt niet meer zouden betreden en eiste de oprichting - en dit meteen - van een Joodse Raad als verantwoordelijke vertegenwoordiging voor alle Amsterdamse Joden. De drie opgeroepen werden '*aufgefordert*', zulk een Joodse Raad te vormen. Na enig overleg met de beide geestelijken verklaarde Asscher dat hij met prof.

Cohen het voorzitterschap van een zodanige Joodse Raad op zich nam en deze Raad in overleg met de beide geestelijken zou samenstellen. Daarna deelde Böhmcker 'Kaufmann Asscher' mee, dat deze Joodse Raad, in het bijzonder de beide voorzitters, voor rust en orde in de Jodenbuurt verantwoordelijk waren en dat zij de Joden tot inlevering van hun wapens moesten oproepen: dit heette een 'grote tegemoetkoming', want eigenlijk had Böhmcker gedacht aan een politionele huiszoeking in de Jodenbuurt met bestraffing der onbevoegde wapenbezitters. Of 'Kaufmann Asscher' aangenaam verrast was door deze minzaamheid, of doorzien heeft, dat het voor de Duitsers heel wat gemakkelijker was, dat de Joden hun arsenaal kwamen bezorgen, weten wij niet, maar enige vrees is wel op zijn plaats, aangezien hij,

[p. 82]

naar hij later verklaarde, Böhmcker zo'n beleefde man had gevonden. Dat was natuurlijk wel prettig.

Zo kwam het tot de oprichting van de 'Joodse Raad', van het lichaam, dat onder deze naam een zo grote rol in de bezettingsjaren zou spelen. Naast Asscher trad dus als voorzitter op prof. dr. D. Cohen, voorzitter van het destijds bestaande Comité voor Bijzondere Joodse Belangen. De beide geestelijken verontschuldigen zich; Asscher en Cohen hebben, naar later door hen verklaard, niet gearzeld, dit voorzitterschap te aanvaarden; velen van de door hen uitgenodigde leden van de Joodse Raad dachten met hen gelijk op; velen, niet allen. De enige, die principieel weigerde, was prof. Frijda, die meende, dat dit lichaam nooit meer zou kunnen zijn dan een werktuig der Duitsers; de heer A. van Dam zag op medisch advies van zijn lidmaatschap af, mr. Kisch nam na overleg met mr. Visser, president van de Hoge Raad, zitting, maar als waarnemer van de kant van de toen nog bestaande en later nog te behandelen z.g. Joodse Coördinatie-Commissie; enkele uitgenodigden verklaarden zich bereid tot toetreding na enig beraad. De leden waren allen Joodse notabelen; Asscher wenste echter, dat ook 'de Joodse arbeiders' vertegenwoordigd zouden zijn en belde I. Voet, voorzitter van de ANDB op, die na enige aarzeling toetrad; het *Joodse Weekblad* van 17 april 1941 berichtte reeds dat hij - om gezondheidsredenen - was afgetreden, waarmee dit arbeiderselement dus vrij spoedig uit deze vertegenwoordiging van de Amsterdamse Joden was verdwenen. Een vertegenwoordiger van de Jodenbuurt, A. Quiros, trad ook spoedig af, zodat men uit bewoners van deze buurt een 'kleine commissie' vormde waarmee de Joodse Raad geregeld contact zou hebben onderhouden.

De ledenlijst van de Joodse Raad, zoals die aan Böhmcker met een enkele latere aanvulling is opgegeven, bevatte behalve de namen van de beide voorzitters, die van de navolgende personen: dr. J. Arons - mr. N. de Beneditty - A. van den Bergh - mr. A.B. Gomperts - I. de Haan - A. de Hoop - mr. M.L. Kan - mr. I. Kisch - A. Krouwer - mr. S.J. van Lier - A.J. Mendes da Costa - prof. dr. J.L. Palache - mr. dr. M.I. Prins - opperrabbijn L.H. Sarlouis - dr. D.M. Sluys - A. Soep Bzn - I. Voet - dr. I.H.J. Vos.

Er is nog een kort verslag over van de vergadering van dit lichaam, op 13 februari 1941 om 11 uur gehouden ten kantore Tolstraat 127-129, de fabriek van Asscher; hierin wordt gezinspeeld op een vergadering van de vorige avond, waarvan geen bijzonderheden te vinden

[p. 83]

zijn. Uit dit korte verslag blijkt, dat noch naam, noch karakter van dit orgaan bij de aanwezigen reeds helemaal vaststonden; men dacht aan: Commissie van Vertegenwoordiging voor de Amsterdamse Joden, en was het erover eens, 'dat zij in hoofdzaak een uitvoerende en overbrengende taak (zou) hebben, doch geen verantwoordelijkheid (kon) dragen voor de opdrachten, die zij (had) over te brengen, en anderzijds niet zover (kon) gaan, voor de Joden oneervolle opdrachten te aanvaarden'.

In de Beurs voor de Diamanthatel op het Weesperplein kwamen op de middag van diezelfde 13 de februari een kleine 5000 bewoners van de Jodenbuurt in een tweetal vergaderingen - twee vanwege de grote toeloop - luisteren naar de redevoering door Asscher tot hen gehouden. De meeste leden van het nieuw gevormde orgaan en enkele leden van de *Sicherheitspolizei* in uniform en in burger, waren aanwezig. 'Incidenten deden zich niet voor', vermeldt Böhmcker in zijn verslag, dat tevens de Duitse tekst van Asschers rede bevat. De kern ervan is het bevel, alle 'vuur-, slag- of steekwapenen of enig ander wapen' terstond in te leveren op het politiebureau Jonas Daniël Meijerplein. Om één uur de volgende middag liep dit ultimatum af.

Dit ultimatum. Het woord is te groot. Maar het is enigszins uitgelokt door het voorafgaande. Het zal wel nimmer meer mogelijk wezen, de reactie van de toehoorders op die vergadering te achterhalen op de hun gestelde eis tot inlevering, neen, op de tot hen gerichte veronderstelling, dat zij 'vuur-, slag-, steekwapenen of enig ander wapen' zouden bezitten of hanteren. Mitrailleurs, jachtgeweren, pistolen, *Hitler-Jugend*-dolken, spot Wielek ¹ terecht. Asscher ² heeft later medegedeeld, dat hij ervan overtuigd was, dat er wapens in de Jodenhoek waren, maar geen vuurwapens; wat dan wel, is niet alleszins duidelijk. Cohen heeft aan schrijver dezes verklaard, dat hij er nooit achter had kunnen komen of er inderdaad wapens waren geweest, hoewel bewoners van de Jodenhoek het hem toen hebben verzekerd. Asscher heeft in elk geval tot inlevering aangespoord, hoewel hij, typerend voor hem - en in tegenstelling tot Cohen - er vóór was dat de Joden over wapens beschikten, maar het door Böhmcker geuite dreigement van ernstige represailles, zoals het doodschieten van 500 Joden, deed hem ertoe besluiten, het Duitse bevel toch over te brengen.

1 Wielek, p. 39.

2 Proces-verbaal, 6 november

[p. 84]

Mag men uit het feit, dat er vrijwel niets is ingeleverd besluiten, dat er inderdaad geen wapens zijn geweest? Enige aanwijzing bevat het zeker. Velen hebben zich ongetwijfeld veiligheidshalve maar niet op het bovengenoemde politiebureau vertoond; dat zal hun bij het stuk hout of ijzer in hun bezit een onnodig risico hebben toegeschenen. Sijes vermeldt, ¹ dat men Asscher verweet, 'dat hij door zijn oproep om wapenen in te leveren de verzetswil der Joden brak en de daadwerkelijke solidariteit, die er intussen met niet-Joden was ontstaan, afbreuk deed'; een echo daarvan vindt men in het door hem aangehaalde stuk uit het illegale *Parool* van 17 februari. Böhmcker was uiteraard niet tevreden met de karige respons op het zo nadrukkelijk gegeven bevel en berichtte Asscher op 17 februari: '*Das bisherige Ergebnis der Ablieferung entspricht nicht den tatsächlichen Verhältnissen*'; dit 'zieht *zwangsläufig behördliche Massnahmen nach sich*'. Asscher antwoordde op 19

februari dat de Joodse Raad nog eens in de Jodenhoek het Duitse bevel had doorgegeven; het ultimatum werd tot 21 februari om 4 uur verlengd. Dit leverde evenmin iets op.

Inmiddels was de afsluiting van de Jodenhoek gedeeltelijk opgeheven, al bleven ook ernstige belemmeringen bestaan. De rust in de stad was echter niet teruggekeerd, integendeel; de nog bestaande afzetting van dit gewichtige stadsdeel, de schijnheilige wijze, waarop in de pers het verloop der jongste gebeurtenissen op last der Duitsers werd wereldkundig gemaakt, de weerzin bij velen opgewekt door de vertoning van de begrafenis van de WA-man Koot, dit alles hield de spanning op grote hoogte. Een ernstig incident deed haar nog meer toenemen, nu niet in de Jodenhoek, maar in Amsterdam-Zuid, waar ongeveer een kwart van de Amsterdamse Joden woonde, merendeels de meer welvarende. Het is de zaak-Koco.

'Koco' was de naam van een ijssalon in de Van Woustraat en van een in de Rijnstraat, gedreven door twee Duits-Joodse emigranten, de heren Cahn en Kohn, beide druk bezocht door Joden en niet-Joden en mikpunt van de Nazi's in deze buurt. Enige geregelde klanten kwamen nu tot het besluit, een afweerploeg te vormen; de Duitse Joden daaronder, beter bekend met de Duitse mentaliteit, bleven afzijdig. Men organiseerde zich, schafte zich zaklantaarns en wapens (beklede gaspijpjes met riempjes) aan, van elders kreeg men hulp. De eigenaar van de zaak in de Van Woustraat liet een speciaal voor dit

¹ B.A. Sijes, *De Februaristaking* p. 93.

[p. 85]

doel gemaakte metalen fles van 50 cm lengte in zijn zaak aanbrengen, gevuld met ammoniakgas, om dit op eventuele aanvallers te kunnen richten, wanneer zij bij hem binnendrongen. Het liep allemaal goed, het liep te goed. Enige kleine successen op verspreid optredende Nederlandse Nazi's vergrootten het zelfvertrouwen in zulk een mate, dat men alle geheimhouding ging verwaarlozen; voor vele jeugdige deelnemers werd het een Wild-West-avontuur, opwindend en gezellig.

Toen op 19 februari een patrouille *Grüne Polizei*, min of meer toevallig in die buurt opererend, de ijssalon Van Woustraat wilde binnendringen, werd zij door de bijtende vloeistof bespoten; zij losten schoten en wisten Cahn, Kohn en enkele bij deze affaire betrokken Joden te arresteren. Ernst Cahn, een man van ruim 51 jaar, werd op 3 maart 1941 door een vuurpeloton doodgeschoten, nadat hij, zelfs na ernstige martelingen tijdens zijn verhoor, geweigerd had de naam te verraden van de monteur, die de installatie had bevestigd. De eerste, die in ons land voor een vuurpeloton stond, was een Joodse vluchteling uit Duitsland.

Deze Koco-zaak, hier zeer summier verhaald, maakte op de Duitsers diepe indruk. '*Die Sache Koco ist mir nicht sympathisch gewesen*' deelde de Duitse politie-chef Lages na de oorlog de schrijver van dit boek mee. ¹ Het had zich, meende hij, alles te opzienbarend toegedragen; als men iemand per se wilde '*umlegen*', had men dat beter geruisloos kunnen doen. In elk geval voelde Rauter zich verplicht, in zijn op 20 februari aan Himmler toegezonden rapport een voor de Joden zo ongunstig mogelijke weergave van de feiten te leveren, ook de relletjes in de Jodenhoek schilderde hij met de schrilste kleuren. Er moest 'eindelijk' eens iets gebeuren, meende hij. Dat was bij Himmler natuurlijk niet aan dovemansoren geklopt: een Jood, die

een Ariër na een beet in zijn slagader het bloed had uitgezogen, een andere Jood, die als leider van een illegale terreurgroep de politie-zelf had durven braveren; deze *'jüdische Frechheiten'* riepen om vergelding. Het is mogelijk, dat de Duitsers toen toch al op enig optreden aanstuurden, het is zeker, dat zij dit later, wie weet hoe spoedig hierna, toch wel hadden gedaan. Nu echter was er een heel bruikbare aanleiding - en zo traden zij op. Dit werd de *razzia* van 22 en 23 februari, de eerste in een reeks. In de Jodenhoek, op het Jonas Daniël Meijerplein en omgeving.

Zij is reeds enige malen geschilderd en als in zoveel gevallen zou

1 Gesprek van 15 juli 1952.

[p. 86]

men willen zeggen, dat men zelf - zoals schrijver dezes tweemaal - het slachtoffer van dergelijke overvallen geweest moet zijn, om te kunnen navoelen, wat zij, zich voor de eerste maal voordoend, heeft betekend voor de niets kwaad vermoedende jonge mannen, die op die zaterdagmiddag 22 februari en de zondagochtend daarop eensklaps van de straat werden gesleurd en na vernedering en mishandelingen een kamp in werden geslingerd, voorportaal, maar dat wisten zij toen nog niet, van een verschrikkelijke dood. Zij behoefden zich toen nog niet bang te voelen voor het een of ander hen wachtende vernietigingskamp, maar anderzijds trof het hen het onverwachtst. Later zal er nog aanleiding toe bestaan, om op dit door de Duitsers toegepaste middel van schrikaanjaging in te gaan; in dit verband dus alleen de vermelding van het na overleg tussen Himmler, Seyss-Inquart en Rauter genomen besluit, 425 Joodse 'gijzelaars' in de leeftijd van 20 tot en met 35 jaar op te pakken. Dit besluit werd met *'Gründlichkeit'* uitgevoerd, vooral ook met het daarmee verbonden brute geweld van slaan en trappen, aangevuld met dreig en geschreeuw. De commanderende *SS-Obersturmbannführer* Knolle, waarnemend *Befehlshaber der Sicherheitspolizei*, had zijn hond meegenomen - ook dit zou meermalen gebeuren; zonder honden geen jachtvermaak; er waren Joden die beten opliepen en wier kleren werden gescheurd. De agenten op het politiebureau Jonas Daniël Meijerplein, van oudsher met de bevolking van deze buurt vertrouwd, waren volkomen overstuurd; enkelen wisten een aantal Joden te redden. Ook niet-Joden liepen schoppen en slagen op. Het geheel werd op een film vastgelegd; ook dit wel een staaltje van *Gründlichkeit*. De volgende ochtend een tweede opvoering, nu door meer niet-Joden gezien, omdat velen op zondagmorgen de schilderachtige markten in die buurt plachten te bezoeken. Ook nu weer: schrikaanjaging, mishandeling, gebrul aan de ene kant, verbijstering, wilsverlamming aan de andere. 'Ook heb ik gezien, dat de Grünen een kring vormden en een willekeurig Joods slachtoffer uitzochten, dat in de kring moest komen, waarna hij als een speelbal van de ene naar de andere kant werd gegooid', aldus een van de overlevenden van de weggevoerden. ¹ De weggevoerden: eerst naar het kamp Schoorl en vandaar spoedig verder. Naar Buchenwald en vandaar naar Mauthausen.

Het is in het verhaal van een veldtocht gebruikelijk, bij de beschrijving

1 Proces-verbaal M. Nebig, 5 a

[p. 87]

van een gevecht te volstaan met de opgave van het aantal doden en gevangenen en dan verder te gaan. Over die doden ware inderdaad niets meer te zeggen, maar over die gevangenen welbeschouwd des te meer. Zeker bij het 'treffen', als men dit woord gebruiken mag, hierboven vermeld; de historicus kan niet zonder meer die weggesleepte mensen afschrijven, om allerlei redenen, die wel uit het vervolg zullen blijken.

De ondergang van deze jonge mensen voltrok zich in drie etappen, Schoorl, Buchenwald, Mauthausen. Met die laatste naam komt een woord te voorschijn, dat met welhaast magische kracht in het bewustzijn van de toenmalige Nederlandse Joden zou gaan heersen, synoniem als het werd met het vermoeden van een onbekende, maar in elk geval gruwelijke dood. Het vermoeden. De geschiedschrijver van thans weet, weliswaar toch nog niet de volledige waarheid, maar toch voldoende om, als zo vaak tegenover de angsten van toen, te kunnen uitspreken: het was veel en veel erger, het was ongelooflijk verschrikkelijk; ook de bangste Jood van die tijd heeft daat nog niet gevreesd.

De eerste etappe was zéér kort; reeds op 27 februari voerde men de opgepakte jonge mensen naar Duitsland, een reis zonder eten, maar niet zonder mishandelingen ('Ze schenen een bijzondere voorkeur te hebben voor mensen met brillen: die sloegen ze nl. recht in het gezicht'). Van Weimar in de gebruikelijke looppas de Ettersberg op, opgeslagen, mag men zeggen, acht kilometer. Toen waren ze in Buchenwald, 389 '*Juden mit asiatischem Typ*', zoals Rauter later zei. Die had trouwens nog meer gezegd: het waren géén gestraften, maar gijzelaars in Buchenwald, gijzelaars. Misschien geloofde hij het ook nog; het college van secretarissen-generaal vernam het eveneens, maar, lezen wij in de notulen, besepte dat dit nog niet officieel vaststond. Toen leek dat nog verschil te maken.

Nu bevonden zich inderdaad Nederlandse gijzelaars en 'lichte' gevangenen in Buchenwald. Aan enkelen hunner danken wij enige details omtrent deze fase. Dr. Van der Wey¹ was getuige van hun aankomst: 'ze waren zeer opgewekt en maakten zelfs Amsterdamse gijntjes op hun nieuwerwets kostuum en grote klompen'; ze hadden zelfs medelijden met de gevangenen, die ze er aantroffen: 'Die goeie jongelui beseften in de versterke nog niet, welk lot hun beschoren was'. Een van hen keek tenminste heel ontsteld, toen een kampbewoner

¹ A. van der Wey, *In het voorged* (Heemstede, 1946), p. 98.

[p. 88]

hem voorspelde, dat hij heus wel op drie maanden rekenen kon Het werden drie maanden - en toen begon het pas.

Als ze het nog niet meteen beseften, zouden ze toch wel spoedig merken, hoe het met hen stond, zeker het veertigtal, dat onmiddellijk in de z.g. *Steinbruch* moest werken, een berucht 'vernietigingscommando' aldaar. Maar ook de anderen kregen wel een scherpere kijk op de situatie, toen gejakker, slechte voeding en mishandeling hun weerstand braken; één bron ontkent de mishandeling, maar: 'ze stierven toch wel; zoals men het wel eens niet onjuist heeft uitgedrukt: ze werden gestorven'. Enkelen, die poogden te vluchten, kregen de kogel. Dat duurde tot half mei, toen uit dit betrekkelijk milde regime - alles immers is relatief - 340 naar Mauthausen gingen. Van drie overlevenden bleef één in Buchenwald achter, doordat hij het onbegrijpelijke geluk had dat hij als '*Versuchskaninchen*' in de handen viel van

de in Buchenwald opererende SS-arts dr. Hans Eisele. ‘Zijn daden tussen 1940 en 1943 overtroffen wel elke andere door SS-artsen gepleegde gemeenschap’, aldus Kogon.¹ Deze geneesheer, na de bevrijding eerst ter dood, later tot acht jaar veroordeeld, zat daarvan vijf uit en kon daarna, als *Heimkehrer* met tienduizenden marken staatssteun verkwikt, zijn praktijk in München heropenen; aanklachten van voormalige gevangenen werden terzijde gelegd, totdat op 28 juni 1958 eindelijk het Openbaar Ministerie een arrestatiebevel tegen hem uitvaardigde. Een dag daarvoor nam Eisele de vlucht. Zijn lotgevallen echter boezemen ons minder belang in dan die van de Joodse jongeman M. Nebig, die voor zijn vivisectie-proeven in aanmerking kwam en een volkomen nutteloze maagoperatie onderging (‘ik heb er slechts een litteken van 20 cm van overgehouden’); toen hij naar voorschriften een dodelijke injectie zou krijgen, is hij door een paar Duitse gevangenen met gevaar voor eigen leven gered en tot 1945 in Buchenwald verborgen gebleven. Men denke echter niet, dat de vanouds degelijke Duitse administratie hem vergat; men vroeg wel veertien maal van Mauthausen uit, waar hij toch bleef.

Naar Mauthausen. Waarom? De Duitsers in Nederland gaven als reden op, dat de toon van de door de Joodse Raad tot hen over de gedeporteerde jongelieden gerichte brieven hun niet beviel: Mauthausen was dus een straf. Het hoeft geen betoog, dat die brieven zakelijk, maar geenszins onhoffelijk waren geweest; het was een voorwendsel.

¹ E. Kogon, *Der SS-Staat* (Fras 146.

[p. *11]

De razzia op het Jonas Daniël Meijerplein

[p. *12]

[p. *13]

[p. *14]

[p. *15]

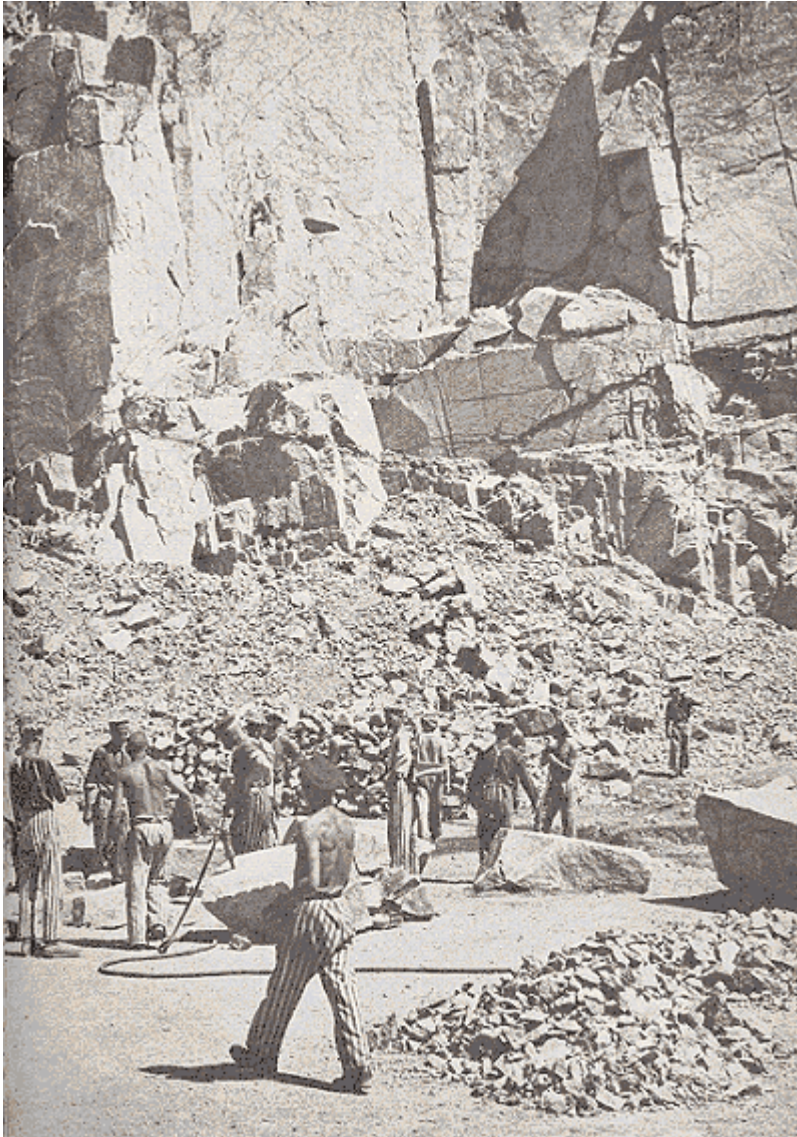

[p. *16]

[p. *17]

Mauthausen

[p. *18]

- 1 B. Bettelheim, *The informed I* 243.
- 2 Michel Riquet, *L'Europe à M: la Déportation 1940-1945* (Parijs
- 3 Kogon, *Der SS-Staat*, p. 197-
- 4 P. Tillard, *Mauthausen* (Parijs

De dodentrap

[p. 89]

Buchenwald was niet erg genoeg; men stierf er te langzaam, men had een kans te overleven. Mauthausen was de doodstraf, een doodstraf, niet ongelijk aan die, welke vier eeuwen v.Chr. de Atheense krijgslieden in de Siciliaanse steengroeven ondergingen - de vergelijking is gemaakt en 'verbijsterend' genoemd. ¹

Een heerlijke omgeving; ² 'Deze groenende heuvels, met door de pijnbomen blanke en rose huisjes beschut, in de verte de besneeuwde kammen en gletsjers van de Alpen'... 'welk een Weens operette-decor!' Maar, vervolgt deze beschrijving: 'Het is juist daar, waar ze de keuze gemaakt hadden voor de opvoering van een drama van modder en bloed, van sadisme en haat'.

Hier nu kwamen onze Joodse jongemannen terecht; bij hen voegden zich spoedig de paar honderd van de tweede razzia in juni 1941, nog hierna te vermelden. Niet een van hen heeft het overleefd. Dat was de bedoeling.

Mauthausen, 'drie onheilspellende lettergrepen, waarvan het geweten

der mensheid zich nooit meer zal kunnen losmaken'; thans alweer een drukbezocht toeristenoord. Misschien bekijken zij ook de trap met de honderd en zoveel treden, waar de tweede dag na hun aankomst de Joden van af moesten dalen: *'sie durften die 148 Stufen, die in die Tiefe führten, nicht hinuntergehen, sondern mussten im seitlichen Steingeroll hinunterrutschen, was vielen bereits den Tod oder zumindest schwere Verletzungen eintrug'*.³ Dit was echter niet doeltreffend genoeg, maar de verzwaring bracht al deze eerste dag velen tot zelfmoord. De derde dag opende men het vuur op hen met machinegeweren, een dag later gaven een tiental Joden elkaar de hand en sprongen in de afgrond. Het was nog niet afdoende: er waren nog over. Bovendien vonden de in Mauthausen aangestelde Duitse burgerlijke dienaren dit neerspringen (de SS sprak van *'Fallschirmjäger'*) niet prettig, omdat de flarden van hersens en vlees, die aan het gesteente kleefden, een afschuwelijke aanblik boden. Ten einde deze zéér gevoeligen te sparen, stelde men een kleine honderd onder de hoede van een tweetal beulen, één *'das blonde Fräulein'* geheten en de andere 'Hans de doder', specialist in het vermoorden van Joden.⁴ Wij willen niet beschrijven wat toen volgde. In de herfst al was er vrijwel niemand meer over.

[p. 90]

De lezer make zich geen illusies. Dit is geen volledig verslag. Paul Tillard en andere ooggetuigen hebben nog meer, nog veel meer gezien. Het was nu eenmaal Mauthausen, met een commandant, *'der seinem Jungen zum Geburtstage 50 Juden zum niederknallen schenkte'*;¹ het was Mauthausen, opzettelijk aangelegd voor deze gruwelen, deze dood. Men kan er nog gaan kijken; bezoekers hebben ons het oord in details beschreven. Er is nu een museum, zoals overal op dergelijke plaatsen.

Toen dr. J.J.C. van Dijk, een vooraanstaande figuur in het kerkelijke verzet, *Generalkommissar* Schmidt voorhield, dat de 700 uit Amsterdam weggevoerde Joden in Mauthausen zo snel stierven, vroeg deze: *'Können wir dafür, wenn sie sich vom Felsen hinabstürzen wollen?'* Of hij er wat aan doen kon of niet, zij hier in 't midden gelaten. In elk geval wist hij dat de door de Duitse overheid opgegeven doodsoorzaken: zonnesteek, dysenterie, *Herzklappenfehler*, *Nierentzündung* (men vulle uit eigen fantasie aan) onjuist waren.

Geloofden anderen ze wel? De achtergebleven familieleden en vrienden, de Joodse Raad, de Nederlandse autoriteiten? Was het geen Duitse gruwelpropaganda? De Joodse Raad liet de families door de rabbijnen van de binnenkomende doodsberichten op de hoogte stellen, maar de illusie was sterk, soms te sterk. Het kon niet. Kon het toch niet? De Haagse opperrabbijn besliste, dat men geen rouw moest bedrijven; hij had 'informaties', dat men deze doodsberichten niet ernstig moest nemen.² Men vroeg overal, men zocht overal steun, bij waarzeggers bijvoorbeeld, die 'zagen', dat de jongens nog leefden, dat ze maar dood gemeld waren, omdat de Duitse overheid hun succesvolle ontvluchting niet erkennen wilde. Er heetten brieven binnengekomen. Er waren advocaten, die wat konden doen, als er maar een stevig honorarium werd gegeven - bij vooruitbetaling; wie het zelf niet bezat, moest maar van rijke Joden lenen. Dan gingen zij 'aan het werk'. Zwitserse connecties van een 32-jarige Jood deponeerden bij de *Schweizerische Bankgesellschaft* 20 000 francs, die de *Dresdner Bank* zou

ontvangen, zodra hij zich persoonlijk bij de Zwitserse consul in Amsterdam had teruggemeld. Hij heeft zich niet gemeld, niemand heeft zich gemeld.

Er is nog een mapje bescheiden over, betrekking hebbend op de

- 1 Grete Salus, 'Eine Frau erzat Zeitgeschichte, Beilage zur Woc Parlament', 30 oktober 1957.
- 2 F. Weinreb, Oorlogsherinneri

[p. 91]

nog in Buchenwald overleden Siegfried G., 21 jaar oud, doodsoorzaak 'griep'. De vader verzoekt om toezending van de as en van de kleine bezittingen van zijn zoon. Antwoord uit Buchenwald: er is nog geen beslissing over getroffen. De vader schrijft weer: eeuwenlang hebben in alle beschaafde naties de naaste verwanten het recht gehad, hun doden zelf te begraven. Ook protesteert hij ertegen, dat zijn zoon in het Duitse stuk, hem toegezonden, 'mosaisch' heet; hij was Nederlander en zonder godsdienst. Hij weigert welke oorkonde ook te aanvaarden, die deze feiten onjuist weergeeft. Een maand later stuurt Buchenwald de urn, met een scherpe brief, waarin deze vader ongenadig wordt aangeblaft wegens 'die Unverschamtheit' van zijn protest en bedreigd met maatregelen. De vader laat het er toch niet bij en wanneer hij bij de hem toegezonden bezittingen het een en ander mist, eist hij dit weer op. Het vervolg weten wij niet, maar wij kunnen het wel raden.

In de kranten verschenen de advertenties, totdat, naar de hierboven reeds genoemde Schmidt mededeelde, in juli 1941 de Joodse Raad het bevel ontving, dat dergelijke annonces niet meer mochten worden opgegeven. De Joodse Raad gehoorzaamde, maar hij deed nog meer. Toen hij vernam, dat de Joodse jongens naar Mauthausen waren overgebracht, schreef hij aan het Nederlandse Rode Kruis een brief, om te weten, waar dit Mauthausen lag 'en wat het adres is', ook of de 'daar vertoevende personen regelmatig geld en levensmiddelenpakketten zullen mogen ontvangen en brieven mogen verzenden en ontvangen'. Hoe luidde het antwoord? Het Rode Kruis zag 'zich - zij het tot zijn groot leedwezen - genoodzaakt (U) te raden zich betreffende de onderwerpelijke aangelegenheid voorshands tot andere instanties te wenden'. Gelukkig was het leedwezen in elk geval groot... De Joodse Raad overwoog september 1941 verlot te vragen er winterkleren heen te sturen, maar ook, of de urnen van de overledenen naar Amsterdam zouden komen; wat was het maximum aan geld, dat de arrestanten ontvingen? En hoe groot moesten de brieven zijn? Een kantje of vier van vijftien regels? De Reichsvereinigung der Juden in Deutschland, afdeling *Wanderung*, had al in mei op een vraag medegedeeld, dat de gevangenen geen pakketten mochten ontvangen, maar overigens: 'es kann im Lager alles gekauft werden'. Maar A. Asscher¹ heeft na de oorlog verklaard, dat hij 'zeker geweten' heeft, dat de

1 Proces-verbaal A. Asscher, 7

[p. 92]

jongens vermoord waren (en hoe); dit had een hem onbekende Duitse soldaat hem al in 1941 medegedeeld. Hij wil dan, dat hij dit aan 'alle Joden' heeft doorgegeven, eraan toevoegend, dat het een begrijpelijke reden was om onder te duiken; deze verklaring is nog wel door hem geparafeerd. De historicus kan hier alleen bij opmerken, dat hij geen enkel geval is tegengekomen, dat tot bevestiging van deze waarschuwing kan dienen;

eerder van het lijnrecht tegenovergesteld.

Gelukkig is er ook iets anders te vermelden, al heeft het bitter weinig resultaat opgeleverd. In het materiaal bevindt zich een 'Nota over mijn pogingen betreffende de Joodse gijzelaars', gedateerd 11 december 1941 en van de hand van de voormalige president van de Hoge Raad der Nederlanden, mr. L.E. Visser. Deze had in juni 1941 contact opgenomen met het college van secretarissen-generaal, inzonderheid aanvankelijk met de wnd. secretaris-generaal van Justitie, mr. J.P. Hooijkaas, wiens verklaring over dit contact en zijn resultaten, voor de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 te dezer zake afgelegd, overigens zulke enormiteiten bevat, dat de geschiedschrijver haar ter zijde moet leggen als, laat ons zeggen, onbruikbaar.¹ Het college moge zich eerder met deze zaak hebben beziggehouden, maar uit de notulen blijkt niet veel meer dan dat men overwogen heeft, Seyss-Inquart aan te raden 'zich af en toe eens te laten voorlichten door een kleine Commissie uit het College van secretarissen-generaal, om met hen over eventueel beoogde maatregelen overleg te plegen' en ook, of men 'niet zou kunnen bereiken, dat 400 Joodse emigranten (werden) geruild tegen de 400 Nederlandse Joden'. Noch het een noch het ander is doorgedaan; mogelijk had Seyss-Inquart geen behoefte aan zodanige voorlichting. Uit Visser's rapport krijgt men de indruk, dat hij bij het college meer medegevoel dan medewerking vond. Het gelukte hem niet, door te dringen tot Rauter, die hem verzocht schriftelijk over te leggen, wat hij te zeggen had; van zijn brief bevindt zich een copie bij het materiaal. Het bevat een welsprekend pleidooi voor de weggevoerden, '*meistens nur arme Teufel und Familienernährer*'. Geen antwoord natuurlijk. Toen in het najaar weer onrust ontstaan was door nieuwe klopjachten, o.m. in Twente, deed Visser een nieuwe stap; deze keer ging mr. Frederiks naar Rauter, die hem eerst nogal ongenadig ontving, maar in elk geval toegaf, dat het 'wel wat bar' was, de Joden juist naar het allerzwaarste kamp te zenden, in

¹ Enquêtecommissie, VII C, p. 1

[p. 93]

steengroeven, erkende hij; hij en Wimmer beloofden, dat zij iemand naar Berlijn zouden sturen 'met de boodschap, dat de Duitse autoriteiten in Nederland het niet voor hun verantwoording zouden kunnen nemen, als op deze wijze met de Joden werd voortgegaan'. Het onderhoud, dat omstreeks 1 november 1941 moet hebben plaats gevonden is nog om een andere reden merkwaardig. Rauter vroeg immers Frederiks, wat deze zou doen, als hij, Rauter, de Nederlandse Joden naar Polen zou deporteren. Frederiks antwoordde, dat hij daartegen ten scherpste zou protesteren, dat 'hij en zijn ambtgenoten geen moment hun functie zouden blijven waarnemen, als zoiets gebeurde en dat het grootste deel van het ambtenarencorps hem zou volgen. De Duitsers moesten dan maar zien, hoe zij verder de boel klaarspeelden'.

Een paar weken later trof Visser mr. Frederiks 'met een stralend gezicht'. De naar Berlijn gezonden man was teruggekomen met de toezegging, 'dat men in het vervolg de Joden niet meer naar Mauthausen zou sturen'; degenen die er reeds waren, moest Visser afschrijven. De lezer is wel in voldoende mate doordrongen van de betekenis van dergelijke beloften, om te beseffen, dat men ook in 1942 is voortgegaan met het zenden van vele honderden mensen naar dit Mauthausen (2500 naar

Mauthausen en Ravensbrück, hiervan verreweg het merendeel naar het eerste kamp), al dient erkend, dat, voor zover wij weten, van Nederland uit in 1943 en 1944 geen transporten Joden meer daarheen gestuurd zijn; toen draaiden tenslotte de andere doods-fabrieken, Auschwitz, Treblinka, Maidanek en andere op volle toeren. En daar dient weer bij te worden erkend, dat talrijke Nederlandse overlevenden uit de Poolse kampen alsnog in de winter van 1944-1945 naar Mauthausen zijn gedirigeerd, waarvan zowaar een aantal het einde van de oorlog hebben gehaald. Een dodenlijst, te onzer beschikking in fotocopie, bevat de namen, geboorteplaatsen, geboorte- en sterfdata van ongeveer vijftienhonderd mensen, waaronder enkele oud-leerlingen van de schrijver.

Nog eenmaal, toch nog: Mauthausen. Na dit alles immers bleef het woord: Mauthausen. ‘Moordhuizen’, vond iemand. Niemand kon meer iets doen; ook Zweden, onze *Schutzmacht* in Berlijn, was machteloos. ‘Technische bezwaren’ maakten het onmogelijk, er ‘te gaan kijken’. De chef van de sectie B van de Zweedse legatie had een paar nogal onprettige gesprekken over deze zaak met Rademacher, de *Leiter der Abteilung III des Auswärtigen Amtes*, elders vermeld als *Leiter*

[p. 94]

des Referates D III in dat ministerie, in elk geval een fanatieke vervolger van Joden en zeker van Joodse kinderen; het hielp niet. Die Zweedse interventie komt in ander verband nog eens ter sprake. Niemand kon meer iets doen; Mauthausen bleef alleen als dreiging. Schrijver dezes herinnert zich, dat hij in het voorjaar van 1942 in een Joods bureau het volgende aangeplakt vond: ‘De Duitse autoriteiten hebben bepaald, dat Joden, die door een rechterlijke instantie tot een vrijheidsstraf van meer dan 6 weken worden veroordeeld, deze straf in het concentratiekamp Mauthausen moeten ondergaan’; Wielek¹ geeft de datum 28 april 1942. Deze mededeling moest mondeling in Joodse kringen verspreid worden. Ook later ‘werkten’ de Duitsers met Mauthausen, zo in de extra-editie van het *Joodse Weekblad* van 7 augustus 1942, dat drie Joodse overtredingen: het niet opkomen voor de ‘arbeidsverruiming in Duitsland’, het niet dragen van de Jodenster en de niet toegelaten verhuizing (lees: het onderduiken) met Mauthausen bedreigde; het onheilspellende woord staat er driemaal in. Men wist niet, maar men huiverde: terecht.

Wij keren terug naar Amsterdam. Het is bekend, dat de wegvoering van de Joodse jongemannen op 22 en 23 februari in zeer belangrijke mate heeft bijgedragen tot het ontstaan van grote gebeurtenissen, de terecht vermaard geworden Februaristaking op 25 en 26, waarvan hier gewag zij gemaakt met een beknoptheid, omgekeerd evenredig aan de bewondering en eerbied, die schrijver dezes ervoor koestert. Men vindt haar verhaal volledig in het al meer dan eens genoemde boek van B.A. Sijes, maar dat is niet de enige reden, waarom de lezer op deze plaats niets meer vindt dan deze enkele vermelding. De zaak is immers, dat de Joden als volksgroep dan wel zeer nauw betrokken waren in haar voorgeschiedenis, enigermate in haar beëindiging, maar in haar verloop als zodanig niet anders zijn opgetreden dan de andere Nederlanders. Het was geen Joodse, het was een Nederlandse, of zo men wil een Amsterdamse staking (met echo's in enkele andere gemeenten).

Niettemin moet hier wel worden vastgelegd, dat deze staking voor zeer vele Joden een van de machtigste ervaringen van hun leven tijdens de

bezetting heeft betekend. De eenvoudigste formule ter verklaring hiervoor is wel, dat zij zich, al was het maar in een korte manifestatie, niet in de steek gelaten voelden. Achter hen stond openlijk een groep,

1 Wielek, p. 58.

[p. 95]

vertegenwoordigend het Nederlandse volk, waar zij enige eeuwen in vrede tussen hadden gewoond. Die groep waagde het een meedogenloze vijand tegemoet te treden, bleek bereid tot het brengen van offers in goed en bloed: voor hen. Terecht staat de Dokwerker in opgerichte houding in het hartje van de Jodenhoek als een onvergankelijke herinnering aan de toen getoonde diep-menselijke solidariteit.

Voor de Duitsers was de staking het werk van de Joden. Of zij dat zo zagen of wilden zien, doet niet ter zake. De ‘ondergronds wroetende’, ‘achterbaks werkende’ Joden hadden haar uitgelokt; in deze gedachtengang behoorden de Joden ertoe gedwongen te worden, haar beëindiging te bevorderen. Dat is de gemakkelijkste en ook wel minst onjuiste verklaring van het feit, dat Rauter en zijn rechterhand in deze, Böhmcker, al de eerste dag aan de leiders van de Joodse Raad een ultimatum stelden. Sijes vat het zo samen, dat 300 Joden gearresteerd zouden worden, wanneer de staking de volgende dag niet uit zou zijn. Er zouden ‘*weitere Judenkontingente*’ volgen; volgens Herzberg zouden 500 Joodse notabelen naar een concentratiekamp worden gezonden. Asscher¹ verklaarde in 1947, dat hij op de middag van 25 februari, alleen ontboden op de Herengracht bij de *Sicherheitsdienst*, daar van vier Duitsers het ‘onherroepelijke’ besluit vernam, 500 Joden op 26 februari dood te schieten. Volgens Cohen² was hijzelf ook eerst alleen op het bureau van Böhmcker verschenen, waar een ‘man met een woest uiterlijk’ tegen hem begon uit te varen: de Joden hadden de staking op touw gezet, een Joods vrouwtje op de Dam had dit beweerd. Hierna kwam Asscher binnen, die het gesprek verder alleen voerde. In elk geval, wat ook de juiste lezing moge zijn, stelde diezelfde dag Asscher zich in verbinding met ruim veertig werkgevers, hen verzoekend, de staking te beëindigen; in zijn redenering was zij begonnen, omdat een paar honderd Joden waren weggevoerd, zodat hij de arrestatie van weer een paar honderd in elk geval wilde voorkomen.

Men heeft, vooral van Joodse zijde, wel eens uitgesproken dat de Februaristaking in zoverre mislukt moet heten, dat zij de Duitsers niet getoond heeft, dat Nederland een vervolging der Joden niet zou gedogen en hun integendeel de overtuiging geschonken heeft, dat met mitrailleurs en bedreigingen verzet daartegen kon worden onderdrukt.

1 Proces-verbaal, 7 november
2 Prof. dr. D. Cohen, *Herinnerin*

[p. 96]

De geschiedschrijver voelt zich hier te zeer op het terrein van het ‘indien’ en ‘indien niet’ om zich een uitspraak te vermeten; hij kan alleen vaststellen dat de anti-Joodse maatregelen van de bezettende macht zijn doorgedaan, zonder de zekerheid, of de staking een stimulans dan wel een rem is geweest; een gemakkelijk hanteerbaar argument leverde zij haar wel. Een reeds vóór de staking overwogen plan, om de Joodse gemeente in Amsterdam een boete van 2 miljoen gulden op te leggen naar aanleiding van de

‘demonstraties’ in de Jodenhoek kwam niet tot uitvoering. En nu toch dit ‘zoengeld’ ter sprake komt, geeft het ons de gelegenheid aan het eind van dit heel triestige slot in elk geval nog één ander nootje te doen klinken: op 22 maart 1941 legde een zekere Volkmar, verbonden aan het Rijkscommissariaat als hoofd van de *Hauptabteilung Politischer Aufbau* van het *Generalkommissariat zur besonderen Verwendung*, aan Rauter een reeks vrijstellingen van dit zoengeld voor, hierbij in overweging gevend, een zodanige vrijstelling niet te verlenen aan personen, die nog de Duitse nationaliteit bezitten, maar wèl aan Joodse emigranten of lieden die de Duitsers als ‘*staatsfeindlich*’ beschouwen. Hiernaast heeft een krachtige hand met rood potlood het woord geschreven, waarmee wij deze episode mogen afsluiten: ‘*Wahnsinn*’.

Nieuwe maatregelen

Teneinde de chronologische samenhang niet al te zeer te onderbreken, willen wij, als overgang tevens tot wat volgt, op dit punt gewag maken van het droevige lot, dat een van de meest vooraanstaande Joden hier te lande in die tijd getroffen heeft, de Groningse hoogleraar in de wijsbegeerte Leo Polak. Deze stond dank zij de secretaris van de Afdeling Nederland der *Kantgesellschaft*, dr. H.W. van der Vaart Smit, al sinds 1933 in Berlijn bekend als 'een sluwe Jood' en had van den beginne af onomwonden het Nederlandse standpunt verdedigd en de grootst mogelijke distantie tegenover de bezetter in acht genomen, de bezetter, die hij, in een brief na zijn schorsing tot zijn faculteit gericht,

[p. 97]

als 'de vijand' betitelde. De Duitsers vonden dit stuk zo belangrijk, moet men aannemen, dat zij het volledig in hun wekelijkse *Meldungen aus den Niederlanden* afdrukten; het bevat nauwelijks gedempte verwijten aan zijn collegae van die faculteit ('*die Fakultät denkt sich so benehmen zu müssen, als ob ich kein Groninger Hochlehrer wäre, kein Mitglied des Senats und der Fakultät mehr!*'). Men mag uitspreken, dat de schrijver zich hierin doet kennen als een man, die tittel noch jota wenste te laten vallen van de rechten, die hem als Nederlander toekwamen. De *Meldungen* delen verder mee, dat Polak eenvoudig voortging met zijn colleges in het raam van lezingen voor de Groninger Volksuniversiteit, waar zijn studenten bleven verschijnen. Aan het eind de onheilspellende aankondiging: '*Sicherheitspolizeiliche Massnahmen sind eingeleitet*'.

Inderdaad. Op 15 februari werd Polak gearresteerd. 'U bent de gevaarlijkste man van Groningen', zei de man die hem verhoorde. Dat betekende het concentratiekamp, in dit geval Sachsenhausen en dat betekende natuurlijk, hetzelfde jaar nog, de dood (9 december 1941), waarmee 'ons land in hem een edel en schitterend mens, een van zijn meest verlichte geesten verloren heeft.'¹ De Groningse rector magnificus, van wie de Duitsers Polak's '*unverschämtes Schreiben*' ontvingen, prof. dr. J.M.N. Kapteyn, heeft in deze aangelegenheid (en in deze niet alleen) een zeer beschamende rol gespeeld.

Op 6 januari 1941 deelde de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming, prof. Van Dam, zijn collega's mede, dat Seyss-Inquart hem had toegezegd, de mogelijkheid van een *numerus clausus* voor Joodse studenten aan Nederlandse universiteiten te overwegen. Toegezegd: dat betekende dus een concessie - en dat moet het wel geleken hebben tegen de achtergrond van het voornemen, dat de Rijkscommissaris koesterde of heette te koesteren tot algehele verwijdering van alle Joodse studenten van de universiteiten. Van Dam zou materiaal verzamelen, 'om te kunnen nagaan welke voorstellen hij in dit opzicht aan de Rijkscommissaris zou kunnen doen'. De toon van het hieronder nog aan te halen artikel in de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* van 16 februari wettigt op zijn minst de veronderstelling, dat mogelijk Seyss-Inquart ook hier weer het bekende Duitse spelletje gespeeld heeft van met

¹ H.J. Pos, 'Dr Leonard Polak; 6 J 1941', *De Nieuwe Stem*, 1946, p. 1

[p. 98]

erger te dreigen dan hij op dat ogenblik van plan was, zodat hij de Nederlandse instanties meekreeg tot medewerking aan wat hij werkelijk beoogde, hun de illusie latend, in elk geval iets tot stand te hebben gebracht. Men mag op grond van vele eensluidende oordelen over het beleid van Van Dam geveld, wel veronderstellen, dat het de slimme landvoogd niet veel moeite gekost moet hebben, met déze functionaris dit spelletje te spelen.

Twee *Verordnungen*, de eerste in het Nederlands 'Verordening', de tweede 'Besluit' geheten, regelen deze materie. In de eerste van 11 februari 1941 bepaalt Seyss-Inquart dat de inschrijving van Joodse studenten aan Nederlandse universiteiten en hogescholen wordt beperkt bij door de secretaris-generaal van het departement van Onderwijs, Wetenschap en Cultuurbescherming te geven voorschriften. Een niet ingeschreven Jood kan pas na verkregen toestemming van die secretaris-generaal tot een examen of tentamen worden toegelaten. In het 'Besluit', op dezelfde dag ter uitvoering van de voorafgaande verordening uitgevaardigd, bepaalt Van Dam in artikel 1, dat Joodse studenten, die zich voor het studiejaar 1941/1942 willen laten inschrijven, daarvoor zijn goedkeuring behoeven; het verzoek daartoe moet uiterlijk 31 maart 1941 bij hem worden ingediend. Wie nimmer ingeschreven is, wordt niet meer toegelaten: 'zolang niet anders is bepaald' - dat laatste misschien óók een concessie door Van Dam verkregen. Commentaar dezerzijds hierop kan wel achterwege blijven; de Duitse kan men wel raden.

'*Vormachtstellung der Juden an den Hochschulen gebrochen*', klaroent een vette kop in de *Deutsche Zeitung*. Deze *numerus clausus-Verordnung* is mede een gevolg van de '*jüdische Hetze der jüdischen Elemente*' (zo staat het er) in Leiden en Delft. Daarop volgt de geruststellende mededeling voor het publiek, dat dit waarlijk geen uitzonderingswetgeving is, maar precies het tegendeel: het is alleen maar een eind van de bevoorrechtiging van de Joden met een regeling die voor hen 'tegemeet-komend' heet en van een '*grosszügigem Geist getragen*'. Practisch zouden alle ingeschrevenen een vergunning krijgen, heette het in een toen verspreid gerucht; het was tenslotte 'slechts' een *numerus clausus*, geen uitsluiting. Niettemin riepen de beide verordeningen wel wat reacties op, al bleef in Amsterdam een staking achterwege mede op grond van het 'bericht', dat de Koningin vooralsnog de sluiting van universiteiten (en dus ook stakingen) inopportuun zou achten, een boodschap, die na de oorlog een verdichtsel bleek. De *Meldungen aus den Niederlanden*

[p. 99]

geven enige indruk van de reacties, vooral in Groningen. Zij komen alle van studenten, nergens van professoren; hier en daar heten de laatsten zelfs remmend te zijn opgetreden; een later exemplaar van de *Meldungen* deelt mede, dat het overal wat rustiger wordt. Karakteristiek is de beoordeling van een op 24 februari 1941 door het College van Curatoren en door Rector en Assessoren van de Leidse universiteit verspreide oproep aan de studenten. Daarin immers wordt vastgesteld, dat men in den beginne gehoopt had, dat er geen anti-Joodse maatregelen zouden worden

genomen, maar dat er, nu die hoop ijdel gebleken is, niets anders overgebleven is dan 'ons hierbij neer te leggen' en 'op geen enkele wijze in verzet te komen tegen de genomen maatregelen'. Men zou verwachten, dat de Duitse overheid hiermee tevreden zou zijn, maar de *Meldungen* halen dit stuk alleen aan als '*charakteristisch für die negative Form, in der diese Aufforderungen erlassen werden!*' De kat wilde niet alleen ongehinderd met de muis spelen, maar eiste blijkbaar ook nog enige, zo niet medewerking, dan toch instemming. Pikant mag het heten, dat de laatste promovendus van prof. Huizinga in Leiden een Jood was, dr. A.E. Cohen, die op 18 augustus 1941 de doctorshoed verwierf, in de rectoriskamer, in tegenwoordigheid van niet meer dan tien personen, de beide paranymphen inbegrepen.

Voordat de maand februari om was, gaf de kat nog enige haaltjes met haar klauw, waarvan één nauwelijks en één toen nog helemaal niet zeer deed. Op 18 februari stond in de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* het bericht, dat Wimmer de secretaris-generaal van Sociale Zaken opgedragen had, ervoor te zorgen, dat alle Joden van de donorlijst voor de bloedtransfusie zouden worden geschrapt en wel vóór 1 maart. In de *Nederlandse Staatscourant* van 28 februari en 1 maart d.a.v., gedateerd 27 februari, op het nippertje dus, bleek de heer Verwey keurig deze opdracht te hebben uitgevoerd, met de aanmaning aan artsen en ziekenhuizen ermee rekening te houden. Men mist deerlijk strafbepalingen, hoewel men die t.a.v. de eventueel zondigende Jood wel raden kan. Ook hier kan commentaar wel achterwege blijven.

Een kleine moeilijkheid rees nog toen het Rode Kruis de heer Verwey mededeelde, dat verschillende bloedgevers zich onder deze omstandigheden niet meer ter beschikking wilden stellen; hij zou deze kwestie met Wimmer bespreken. Of dit gebeurd is? Niets doet het ertoe, niets.

[p. 100]

Aan het eind van februari vinden wij het bericht, dat de Haagse *Ortskommandant* de huizen en woningen van de leden van de Joodse Vrijmetselaarsloge 'B'Nai-Brith' in beslag genomen had en ter beschikking van de Rijkscommissaris gesteld. Een artikel in de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* van 14 maart d.o.v. geeft wel enige indruk van de onuitsprekelijke verschrikkelikheden, die bij de opheffing van deze en andere loges te voorschijn kwamen... En nu wij toch in deze toon vervallen zijn, past het te gewagen van het in diezelfde maand in de bioscopen vertoonde 'uiterst belangrijk product der Duitse film-industrie', de schendfilm *Jud Süß*, waarvan de *Meldungen* triomfantelijk meedelen: '*Alle Aufführungen haben propagandistisch ausserordentlich gut gewirkt*'. In een later exemplaar van de *Meldungen* blijkt dit toch wat tegen te vallen; zo gaf men in Den Haag een gratis voorstelling voor werklozen, maar de zaal heette '*noch nicht übermässig gut besucht*', doordat het pas een eerste voorstelling betrof. Wij weten, dat Böhmcker de WA naar deze film stuurde, de belangstelling van het Nederlandse publiek hield niet over.

En dan nog net op de laatste dag van deze aan gebeurtenissen zo rijke maand de verordening nr. 41/1941, voortbouwend op die van 20 september 1940 (nr. 145/1940), houdende bepalingen ter verkrijging van een overzicht van verenigingen van personen en stichtingen zonder economisch doel; deze waren verplicht geweest, zich binnen 20 dagen aan

te melden bij de bevoegde procureur-generaal; voor de rest zij volstaan met 'enzovoorts'. Deze nieuwe verordening geeft de commissaris, met de uitvoering van de voorafgaande belast, de bevoegdheid de maatregelen te treffen 'van persoonlijke, financiële en organisatorische aard, welke binnen het kader der herordening van het verenigings- en stichtingswezen noodzakelijk zijn'; die verenigingen heten verplicht deze commissaris de boeken, de ledenlijsten en de andere stukken voor te leggen, alsmede alle gewenste inlichtingen te verschaffen; hij kan ze ontbinden, hun statuten wijzigen, bij andere verenigingen of stichtingen onderbrengen, alsook 'leiders' aanstellen; hij hoeft bepaald niet van hun vermogens af te blijven (en kan, gelukkig, bepalen, 'dat deze voor doeleinden van algemeen nut zullen worden gebruikt') en mag bijdragen vorderen tot dekking van de gemaakte beheerskosten; deze mochten, alweer: gelukkig, jaarlijks niet meer dan 10 procent van de activa van de betreffende vereniging of stichting bedragen. Er staat nog veel meer in deze verordening; alleen het woord 'Jood' komt er niet in voor (ze ging ook niet speciaal tegen

[p. 101]

hen). De lezer heeft al begrepen, dat de Joden er niettemin veel, heel veel mee te maken zouden krijgen; zij zouden het al spoedig merken.

Maart 1941 was een rustige maand vergeleken bij de voorafgaande: er gebeurde weinig en dat weinige kon men desgewenst afdoen met de formule, waar de lezer nu wel mee vertrouwd zal zijn: als dat het ergste is. Dat leek vooral van toepassing op de laatste, de op het eind van de maand getroffen reeks maatregelen, die alleen voor Haarlem golden, tenslotte slechts één van de ruim duizend Nederlandse gemeenten (waarover aanstonds meer). Elders waren zij niet van toepassing: dat had óók kunnen gebeuren - en zo was het ergste nog achterwege gebleven. Misschien was de oorlog dan al afgelopen.

De verordening nr. 48 van 12 maart 1941 kan, achteraf beschouwd, nauwelijks als een verrassing gekomen zijn; zij bouwde immers voort op de hierboven reeds uitvoerig besproken verordening nr. 189/1940 (betreffende het aangeven van ondernemingen). Zij zal wegens haar buitengewoon ingrijpend karakter nog t.z.t. ter sprake komen, moeten komen, al is het alleen maar omdat zij in haar tweede afdeling de aanstelling van bewindvoerders regelde, hier *Treibänder* geheten, maar in de praktijk algemeen met het woord *Verwalter* aangeduid, dat in de verordening ook voorkomt en daar (art. 8) met 'beheerder' wordt vertaald; men vindt het er slechts éénmaal in. Dat zelfde kan men opmerken ten aanzien van een ander woord, dat alsnog essentiëler mag gelden - en dat men ook maar éénmaal aantreft en wel in de allerlaatste zin, als had men het vergeten en wilde men het gauw nog even opnemen: het woord 'Joden' (art. 20 sub 2). Deze twee woorden in samenhang bepalen wel ongeveer de inhoud van de verordening: de Jood kreeg een *Verwalter*, d.w.z. de Joodse zakenman; de rest kon zich beschouwen als niet betrokken.

Alle Joden waren dat weer wel bij een andere maatregel, die, ongeveer terzelfder tijd in beweging gezet, het Joodse leven zou raken tot in zijn diepste vezels. Zij was het op een voorgaande bladzijde reeds aangekondigde uitvloeisel van de verordening nr. 41 van 28 februari; de Duitsers hebben over haar uitvoering weinig gras laten groeien, zoals men

ziet. Ongelukkig genoeg is het materiaal in het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie lang niet volledig op dit punt; de door mr. Berkley aan dit onderwerp gewijde bladzijden kunnen als belangrijkste leidraad dienen; bij navraag bleek het mogelijk, van zijn voorstelling van het verloop voldoende bevestiging alsook enige aanvulling te verkrijgen.

[p. 102]

Berkley vermeldt dan een door Böhmcker, de *Beaufragte* voor Amsterdam, op 18 maart 1941 aan de Joodse Raad gerichte brief, behelzende de mededeling, dat het hem gewenst scheen, alle Joodse organisaties, behalve de godsdienstige verenigingen, onder de Joodse Raad te laten ressorteren; voor dit doel verzocht hij om de indiening van een lijst van alle in Amsterdam gevestigde organisaties. Op 20 maart verscheen reeds een aantal ambtenaren van de *Sicherheitspolizei* en recherche op het Vluchtelingencomité en verklaarden o.m. het Comité voor Bijzondere Joodse Belangen met de subcomité's voor ontbonden; dit lot trof eveneens de z.g. *Emigrantenvereine*, die hier buiten beschouwing dienen te blijven; de andere komen in een volgend hoofdstuk nog ter sprake. Op de avond van die 20ste maart bevestigden de Duitse autoriteiten in een onderhoud met de voorzitters van de Joodse Raad deze ontbinding; het heette, dat de ondersteuning aan behoeftige Joden niet stil hoefde te staan, dat de inmiddels geblokkeerde gelden zo nodig onmiddellijk zouden worden vrijgegeven en dat men zich alleen even van de gang van zaken op die comité's had willen op de hoogte stellen; wèl leek Böhmcker één geheel van alle Joodse organisaties gewenst, waarvoor de Joodse Raad de verantwoordelijkheid zou dragen; dat zou die enkele organisaties de overlast van politieel onderzoek besparen. Böhmcker verzocht zo spoedig mogelijk een lijst van alle Joodse verenigingen in Amsterdam. Tot zover Berkley, die ook vermeldt, dat het Comité voor Steun aan in Nederland verblijvende buitenlandse Joden onder deze maatregel viel.

Als gezegd, bevat het beschikbare materiaal hieromtrent weinig; wèl het origineel van de door Böhmcker aan de Joodse Raad gerichte brief, die ten aanzien van het Comité voor bijzondere Joodse belangen met zijn ondercomité's het bovenstaande bevestigt; Cohen heeft daar later aan toegevoegd, dat van de opheffing van het Comité voor Joodse vluchtelingen nimmer een schriftelijke mededeling is ontvangen, met het gelukkige gevolg, dat hij na de bevrijding aan de Raad voor Rechtsherstel kon verzekeren, dat dit Comité alleen bij mondelinge mededeling was opgeheven, met het oog op de vrij belangrijke geldmiddelen, hier in het geding, niet van belang ontbloot. In de ogen van vele Joden was het aantal Joodse verenigingen in den lande gaandeweg zo onhanteerbaar groot geworden, dat men aan de maatregel op zichzelf, al moest zij ook uitgevoerd worden op bevel van de vijand, ook een enkele positieve kant vermocht te ontdekken.

Aan Berkley en aan enig materiaal zij nog een kort vervolg ontleend.

[p. 103]

Het eerste nummer van het *Joodse Weekblad* van 11 april 1941 bevatte een oproep ('in verband met een opdracht van de *Beaufragte* van de

Rijkscommissaris voor de stad Amsterdam') aan alle besturen van te Amsterdam gevestigde instellingen, vóór 18 april naam, doelstelling, rechtsvorm (vereniging met of zonder rechtspersoonlijkheid, stichting, enz.) benevens de namen der bestuursleden op te geven, zo mogelijk met bijvoeging van statuten en huishoudelijke reglementen; onder deze oproep vielen ook comité's, sport-, ontspanningsverenigingen e.d., zoals tennisclubs, bridgeclubs enz. 'Ingeval van twijfel, of een instelling uitsluitend Joods is, gelieve men dit bij de opgave toe te lichten'.

Blijkens een stuk van 25 mei kwam een subcommissie uit de Joodse Raad (de heren A. van den Bergh, Krouwer en Van Lier) tot stand welke een lijst opstelde van verenigingen (25 mei 1941); drie dagen later, op 28 mei, zond de Joodse Raad, op grondslag van een door deze subcommissie opgesteld concept een uitvoerig stuk aan de *Generalkommissar zur besonderen Verwendung, Abteilung Vereinswesen* in Den Haag. Blijkens dat stuk had deze instantie op 8 mei een onderzoek gelast naar de vraag, welke Joodse verenigingen hier te lande voor ontbinding in aanmerking kwamen; zelfs was ingevolge Duitse opdracht een, blijkbaar van die zijde komende, lijst van 981 verenigingen onderzocht op haar volledigheid; men heeft van Joodse zijde nog 34 ontdekt. De brief bevat tenslotte de wens, dat deze belangrijke structuurverandering in het Joodse verenigingsleven zich zou voltrekken met medewerking van de Joodse Raad. Er zal nog gelegenheid zijn, om vast te stellen, hoe en in welke mate die medewerking heeft plaats gevonden.

Op 2 april 1941 verscheen in verschillende kranten een bericht, van het ANP afkomstig; de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* zette er als kop boven: 'Haarlem räumt auf' en inderdaad, het gold een 'opruiming' in de stad Haarlem door 'kameraad S.L.A. Plekker' (*Het Nationale Dagblad*), de regeringscommissaris voor deze stad. Bij verordening werd eind maart met het oog op 'de handhaving van de openbare orde' aan Joden verboden, hotels, restaurants, café's, bioscopen, schouwburgen, openbare leesalen, openbare vergaderlokalen, openbare bad- en zweminrichtingen en openbare badhuizen binnen deze gemeente te betreden; daartoe moesten deze inrichtingen alle biljetten met het opschrift 'verboden voor Joden' ophangen en wel 'op een duidelijk zichtbare plaats'. Voorts werd aan Joden verboden,

[p. 104]

hun woonplaats binnen Haarlem te vestigen enz.; zij, die er zich na 25 februari gevestigd hadden, moesten 'onverwijld' een vergunning daartoe op de gemeentesecretarie aanvragen. Verhuizen binnen Haarlem was hun eveneens verboden. Het zou weinig zin hebben, zoveel aandacht aan deze verordening van 'kameraad S.L.A. Plekker' te besteden, ware het niet, dat deze magistraat daarmee gepreludeerd had op een vervolg, waarin dit initiatief, aanzienlijk vergroot en verrijkt, zou uitmonden. Het zou echter niet de laatste maal zijn, dat speciaal Haarlem in het Joodse nieuws kwam.

Hiermede zijn wij in de maand april gekomen, een betrekkelijk rustige tijd met louter kleinigheden en slechts één feit van werkelijk grote betekenis, dat de Joden zelfs naar zich toe konden interpreteren, hoe onwaarschijnlijk dat thans moet lijken. Het is de oprichting van het *Joodse Weekblad*, welke een nogal uitvoerige behandeling verdient, zowel om de gebeurtenis zelve als om wat zij ons leert omtrent de daarbij betrokken personen. Hiertoe wordt de strikt chronologische opzet weer een ogenblik

doorbroken.

Het 'Joodse Weekblad'

Zelfs de meest optimistische Jood zal wel geen ogenblik verondersteld hebben, dat de Duitsers zijn pers ongemoeid zouden laten en men mag veilig aannemen, dat van de aanvang af de bezetter bepaalde maatregelen overwogen heeft; tot de vertraging in hun uitvoering mogen bijgedragen hebben de onbekendheid met het object, dat men wilde treffen en de hier en daar nog aanwezige overweging van de mogelijke gevolgen ener dergelijke actie. Van beide factoren kan men in het aanwezige materiaal de sporen vinden, mogelijk zijn er nog andere geweest.

Reeds in juli 1940 moet onder Duitse instanties in Den Haag een lijst gecirculeerd hebben van Joodse persorganen, die steeds gewijzigd en aangevuld is; op het vroegste stuk van 1 augustus komt o.m. voor *De Vrijzinnig-Democraat* met daaraan toegevoegd '*Vermutlich jüdische*

[p. 105]

Besitzer' en '*t Heilig Land* uit Nijmegen, misschien beschouwd als een orgaan uit of over Palestina. En reeds op 13 september komt een overweging te voorschijn, die meermalen herhaald zal worden: op die datum verzoekt *Generalkommissar Schmidt* de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, dr. Harster, een drietal met name genoemde organen te verbieden, nl. *Het Nieuw Israëlitisch Weekblad*, *De Joodse Wachter* en *Achawa*, een verbod 'voor een onbestemde tijd', en wel '*da ich beabsichtige, ein einziges jüdisches Organ, nämlich "Het Joodsche Weekblad", bestehen zu lassen*'; dezelfde namen en hetzelfde motief vindt men in een telexbericht, waarin dat verbod uitgevoerd heet. Inmiddels immers had de Duitse overheid op 26 september 1940 de nog vochtige oplage van het *Rosj-Hasjana*-nummer van het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* in beslag genomen; ook had Seyss-Inquart aangedrongen op een verbod van de Joodse pers; toen dat in oktober zijn beslag had gekregen, wenste Harster alleen nog geregeld op de hoogte te worden gehouden van de '*evtl. beobachtete stimmungsmässige Auswirkung*' hiervan. Men kon de bezorgde *Befehlshaber* geruststellen: de brede massa van de Joden had deze verbodsbepalingen '*als gegebene Tatsache hingenommen*'.

Er bleef echter bij de bezetter één ongerustheid bestaan: was dat nu alles? En zo zet hij met vlijt zijn onderzoek voort - en verbiedt, zo mogelijk dan, want vele opgespoorde organen blijken allang te zijn verdwenen. Met enig, misschien vergeeflijk, leedvermaak zij hier vastgesteld dat de hierboven reeds vermelde, fel antisemitische *Doodslok* blijkens een tot Harster gericht stuk van het *Reichssicherheitshauptamt* te Berlijn zijn verbod te danken heeft aan het feit, dat men hem voor een Joods orgaan hield, mogelijk op grond van een verkeerde interpretatie van de ondertitel: *Volksblad bij de Opruiming van het Jodendom*; misschien verwarden de autoriteiten opruiming met opgeruimdheid; het orgaan *Kadimah*, met een verbod bedreigd, bleek al in 1911 verdwenen, *De Vrijdagavond* sinds 1932; het enige dat in april 1941 aan het hiervoor genoemde drietal blijkt toegevoegd, is *Ha'ischa*, het orgaan van de Joodsche Vrouwenraad in Nederland. Maar dan heeft al het eerste nummer het licht gezien van het orgaan, waartoe de *Beauftragte* voor Amsterdam, dr. Böhmcker, verlof had verleend in een brief van 22 maart;

op 11 april 1941 verschijnt voor de eerste maal het *Joodse Weekblad*, met in de redactie, zoals de Duitsers hadden geëist, J. de Leon.

Het is moeilijk, tot een goed afgewogen oordeel te komen over deze

[p. 106]

figuur, die vrijwel overal een slechte pers heeft; zelfs de Ereraad, de naoorlogse instantie, die ernstige kritiek op het beleid van Asscher en Cohen heeft uitgeoefend, bleek over hem nauwelijks minder ongunstig te denken dan zij. In een Duitse bron heet hij ‘*von jüdischer Seite ausserordentlich gehasst, als nicht ernst zu nehmender Fantast und sogar als Faschist bezeichnet*’. Voor niet weinigen was hij een verrader, zo niet van de Joodse zaak, dan toch van de Nederlandse en geallieerde; anderen weer noemen hem noch slecht, noch geldzuchtig, maar alleen maar dwaas, tegen de draad, dwaas. En... gevaarlijk.

Jacques de Leon had allerlei beroepen uitgeoefend, was enige malen in Palestina geweest en propageerde in Nederland het revisionisme, de militante, radicale zionistische politiek, die een Joodse staat aan weerszijden van de Jordaan nastreefde in plaats van Balfour's ‘nationaal tehuis’. Volgens Herzberg¹ had hij contact gekregen met de Duitsers als voorstander van een plan om werkloze Joden, in kampen ter ontginning van heidegrond bijeengebracht, rijp te maken voor een naoorlogse massale emigratie naar Palestina; dat hij zo de Duitse oorlogseconomie bevoordeelde, was voor hen het lekkerste lokaas. De Duitsers wensten echter, dat De Leon ter uitvoering van dit plan een raad vormde, waartoe hij ook mr. Herzberg bezocht, te dezer zake natuurlijk kroongetuige. Mr. Herzberg wijdt in zijn boek nog een uitvoerige beschouwing aan de vraag, of De Leon de Joodse massa zou hebben meegekregen, als ‘een soort rattenvanger’. In elk geval verwierf een in augustus 1940 door hem opgericht orgaan het *Joodse Weekblad* een monopoliepositie. Het verdere verloop is in zijn details niet helemaal duidelijk; Cohen vermeldt, dat hij in samenwerking met de toenmalige voorzitter van de Nederlandse Zionistenbond, mr. M.L. Kan, deze De Leon de wind uit de zeilen heeft genomen door aan senator Böhmcker voor te stellen, dat voortaan de Joodse Raad een weekblad zou uitgeven; Böhmcker (of een andere Duitse instantie) zou als voorwaarde hebben gesteld, dat in elk geval De Leon in de redactie zitting moest hebben. Het is niet van belang ontbloomt hieraan toe te voegen, dat men in het materiaal een enkele maal ter verdediging voor het blijven van de Joodse Raad de actie van De Leon voor een zodanig, maar andersoortig en in elk geval anders gericht orgaan tegenkomt. De geschiedschrijver beschikt uiteraard niet over de mogelijkheid tot enigerlei beoordeling, in hoeverre een Joodse

¹ Herzberg, p. 176.

[p. 107]

Raad onder De Leon het beter of slechter zou hebben gedaan dan een onder Asscher en Cohen; uit een stuk uit het voorjaar van 1942 blijkt dat De Leon zich toen nog tot Asscher gewend heeft om hem op te wekken tot een andere taktiek en dat hij Asscher enige voorbeelden van zijn ongerechtvaardigd optimisme voor de voeten heeft geworpen; de reactie

van Asscher daarop komt in elk geval nog hieronder ter sprake.

Als reeds gezegd, verscheen op 11 april 1941 het eerste nummer van het *Joodse Weekblad* dat tot in het najaar van 1943 het orgaan van de Nederlandse Joden zou vormen.

Mr. Herzberg¹ keert zich tegen twee te dezer zake bestaande voorstellingen: dat de Duitsers dit weekblad aan de Joden hadden opgedrongen om over een publikatieorgaan te beschikken voor hun verordeningen en dat zij op deze wijze allerlei uit de grote, niet-Joodse pers konden weghouden, wat in dit *Joodse Weekblad* als het ware werd weggestopt. Tegenover de eerste voert hij aan, dat er wel degelijk van Joodse zijde behoefte aan een orgaan is gevoeld; deze en gene beschouwden het vooral als bindmiddel voor de zwaar getroffen gemeenschap en als een medium tot het doorgeven van herderlijke boodschappen en andere mededelingen; tegenover de tweede, dat een aantal Duitse verordeningen toch ook in de grote pers zijn verschenen en dat andere bepalingen niet eens in het *Joodse Weekblad* hebben gestaan, maar doodeenvoudig moesten worden doorgegeven. Toch kan de historicus zich niet ontveinzen, dat er een grote en ook wel doorslaggevende betekenis aan moet worden gehecht, dat de doorsnee-Nederlander in zijn pers niet zo voortdurend werd gebombardeerd met de aldoor terugkomende, in een bepaalde opmaak 'gebrachte' bedreigingen van de Duitsers, zoals die week in week uit in het *Joodse Weekblad* verschenen. Van een deskundige als Böhmcker is trouwens de uitspraak bewaard dat het '*ganz unerwünscht*' was dat in de 'Arische' pers over Joodse kwesties werd gesproken - en ook dat de Joden ertoe moesten opgevoed worden, alleen het *Joodse Weekblad* te lezen. Vervolgens: reeds in 1940 was, voor zover ons bekend tot tweemaal toe, op 11 oktober en op 18 december, de redactie van Nederlandse persorganen verboden 'in commenterende vorm of in artikelen te schrijven over aangelegenheden betreffende de Joden, over Joodse vraagstukken enz.'; hier was voor alle zekerheid aan toegevoegd: 'niet voor

¹ A.v., p. 181-82.

[p. 108]

publicatie'. Een bindmiddel was het *Joodse Weekblad* zeker - ook hier de vraag, of het niet te sterk bond, in elk geval niet te sterk de Joden in het algemeen poogde te beïnvloeden in de door de Joodse Raad als de enig juiste beschouwde richting. Het was zeker voor de Jood ook iets heel anders, of een verordening in een krant stond of dat hij haar in dit blad las, met de zelden ontbrekende aanmaning van de Joodse Raad erbij, te gehoorzamen; in elk geval kon hij zich hierdoor nog sterker geïsoleerd voelen van de Nederlandse gemeenschap. Behalve dat, waarschijnlijk geringe, aantal Joden, dat dit weekblad nooit las en nimmer wilde lezen.

In het materiaal bevindt zich een verslag van de redactievergadering op 6 april 1941, waarop behalve de voorzitters van de Joodse Raad de toenmalige redactie volledig aanwezig was; het waren de heren: rabbijn I. Vredenburg (Homiletische artikelen), mr. A.J. Herzberg (Joodse cultuur), S. Pinkhof (Binnenland), H. Heymans (Binnenland), J. de Leon (Stadsnieuws).

De inhoud van de courant zou steeds woensdagsavonds door Asscher en Cohen worden doorgelezen, omdat zij tegenover de Duitsers

verantwoordelijk waren, de redactie weer aan hen beiden. Dit was dus in elk geval een censuur van de beide voorzitters, later kwam die van de nog te noemen *Zentralstelle* van Duitse zijde daar bovenop, om niet te zeggen daarvoor in de plaats. Het verluidt, dat de tekst ook nog (wel eens?) werd bekeken op de eveneens later te behandelen *Expositur*, een van de belangrijkste bureau's van de Joodse Raad. Een eigenaardige positie nam de heer J.S. Joachimsthal in, die voor het secretariaat en de technische opmaak enerzijds bij de redactie hoorde, anderzijds deel uitmaakte van de uitgeverij, Joachimsthal's Boekhandel, Uitgevers- en Drukkerijbedrijf N.V., in 1938 aldus opgericht als voortzetting van de ruim 130 jaar bestaande firma J.L. Joachimsthal en gevestigd Jodenbreestraat 93. Op 9 februari 1942 meldden Asscher en Cohen dit blad aan als lid van de Nederlandse Kultuurkamer op grond van art. 33 van de verordening nr. 211/1941, maar niet zonder op grond van art. 10 (lid 2, sub 2) vrijstelling van dit lidmaatschap te vragen. Overigens zij vermeld dat Böhmcker in april 1941 toestemming had gegeven tot het éénmaal plaatsen in algemene dagbladen in Amsterdam van een advertentie ter vestiging van de aandacht op het verschijnen van het *Joodse Weekblad*.

De redactie is niet ongewijzigd gebleven. Al dadelijk rezen in haar boezem meningsverschillen terzake van de opmaak van de door de

[p. 109]

Duitsers voorgeschreven mededelingen; in de loop des tijds trad Herzberg uit. In februari 1942 vinden wij in de redactie behalve de reeds genoemde heren Heymans, Joachimsthal, De Leon, Pinkhof en Vredenburg, mr. dr. W. Diamand; volgens Herzberg hing De Leon er maar een beetje bij, zelfs kwam hij nooit, zegt Herzberg. Hij heeft niet zijn stempel op het blad gedrukt, ja, er zelfs geen letter in geschreven, hoewel hij, volgens dezelfde bron, de enige was die, op aandrang van de Duitsers, salaris genoot; onder deze voorwaarde zou hij tot de redactie zijn togetreden.

Nu zou er weinig aanleiding hebben bestaan, over deze figuur verder te spreken, gezien de mislukking van zijn plannen, welke deze ook mogen zijn geweest; dat hij naar de gaskamer is gevoerd, wettigde zeker geen aparte vermelding, ware het niet, dat zich in het materiaal de erkenning van A. Asscher bevindt, dat hij, Asscher, erop heeft aangedrongen, De Leon te deporteren en later 'uit volle overtuiging' verklaard heeft, zich erin te verheugen indien De Leon het lot van de andere Joden had gedeeld.¹ Asscher's voorstelling is dan, dat De Leon een 'schurk' was geweest, dat hij dit Böhmcker had medegedeeld, dat Böhmcker daar 'zeer zeker' een onderzoek naar had laten instellen en bevonden had, welk een schurk deze De Leon was (m.a.w. dat De Leon voor de Duitsers werkte), dat Böhmcker daarin aanleiding had gevonden 'om hem niet langer in Nederland te houden' en dus naar 'Duitsland' had gezonden. Dat had Asscher tegenover deze spion (hij was er 'zeker' van geweest, dat dit een Duitse spion was) 'heilige plicht' gevonden. Cohen² verklaarde, dat op het transport van De Leon door niemand van de Joodse Raad enige invloed was uitgeoefend, integendeel, hij Cohen, had zelfs bij Aus der Fünten een lans voor hem gebroken, dit op verzoek van de heer Joachimsthal. Noch De Leon, noch een zijner aanhangers, had Cohen van zijn arrestatie een verwijt gemaakt. Ook had Cohen nooit vernomen dat Asscher de hand daarin had gehad: 'Indien Asscher dat dus zou hebben gedaan, dan heeft hij dit volkomen buiten mij om gedaan'. De lezer zal

zelf wel de tegenstrijdigheid ontdekken in deze door het materiaal overgeleverde uitspraken van Cohen en zeker ook het zijne denken van de houding van Asscher, van wiens optreden, het denunciëren van een mede-Jood, alsmede de door hem gegeven voorstelling van zaken

1 Proces-verbaal A. Asscher, 7 no
2 Proces-verbaal 17 december 19 e.a., *Geschiedenis der Joden in Ne bezetting, 1945-1946*, (ongepublice

[p. 110]

schrijver dezes op zijn zachtst wil opmerken, dat het voor zijn nagedachtenis beter ware geweest, indien dat beroep op de gemeenschappelijke doodsvijand, belichaamd in Böhmcker, maar achterwege ware gebleven.

En zo ging dan het *Joodse Weekblad* verschijnen. Voor de geschiedschrijver uiteraard een onwaardeerlijke bron, die met de andere, niet-Joodse periodieken van die tijd, wel gemeen heeft, dat men zowel uit de tekst als uit de advertenties conclusies kan trekken, uit de laatste veelal betrouwbaarder dan uit de eerste. Steeds meer zou het blad de trechter worden, waardoor de Duitse bevelen in de Joodse gemeenschap neerdaalden, de bevelen, de aanmaningen, de dreigementen; niet zelden droegen zij de schijn, alsof de Joodse Raad deze uit eigen beweging had geplaatst. Dit had men dan gedaan 'na stormachtige scènes' bij de Duitsers, waarmee dezen dan weer 'een tijdje tevreden gesteld waren'; had men geweigerd, dan ware misschien 'het gehele werk' van de Joodse Raad stopgezet. Liever dan met deze opmerking van dit *Joodse Weekblad* voorlopig af te stappen het volgende ter afsluiting. In de zomer van 1941 doet de *Befehlshaber der Sicherheits-polizei und des SD* de verbijsterende ontdekking, dat er nog een onafhankelijk Joods 'tijdschrift' bestaat (oplage 300 exemplaren) met de onheilspellende naam *De Bazuin*; men ontdekt zelfs de namen der redacteuren met hun schuilnamen; ze zijn resp. 18, 16 en 16 jaar oud; het is de schoolkrant van de Joodse HBS. De *BdS* vraagt in blijkbaar grote onrust, 'ob der Zeitschrift eine weitere Existenzberechtigung zuerkannt werden kann, oder ein Verbot zu befürworten ist?' Dit stuk is blijkens de erop gestelde hiërogllyphen door het Duitse apparaat heen-gemangeld, met welk resultaat is dezerzijds maar niet verder onderzocht: èrg misraden kan men in geen geval.

[p. 111]

Lente en zomer 1941

De niet voor publikatie bestemde directieven voor de Nederlandse pers van 9 april 1941 bevatten de opmerking van de Duitse perscontroleur Janke, dat het gewenst was, dat de bladen een bepaald door hem aangestipt artikel in de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* overnamen. Het heeft ook zin, in dit werk er enige aandacht aan te wijden. Het stond in dit Duitse blad in het nummer van 8 april met als hoofdkop '*Juden sind keine Niederländer*' en daaronder: '*Ein Hebräer als Vorsitzender einer Elternvereinigung*'. Wat was het geval? De oudervereniging van een Haags gymnasium had een Jood tot voorzitter gekozen en het gevolg was dat deze Jood naar een Duits concentratiekamp was gevoerd. Men zou natuurlijk wel weer zeggen, dat hier recht en belang van Nederlanders waren geschaad, maar Joden enz. enz. De familie mocht nog blij zijn, dat men niet ook het vermogen in beslag had genomen. Als nu de Joden voortaan maar bij hun eigen zaken bleven, dan hoefden ze dergelijke gevaren niet te lopen. Weer enz. enz.; de lezer begrijpt het ook zo wel.

Het bericht vond inderdaad in de pers verbreiding en wekte niet weinig opzien. De zaak leek schrijver dezes belangrijk genoeg voor een poging tot onderzoek, die door een gelukkig toeval met succes is bekroond. Dat gelukkige toeval is dan het feit, dat de weduwe van de betrokkene, de in 1955 overleden dr. I.H. Cassutto, nog leefde en bereid was, van het verloop dezer kwestie een verslag op te stellen. Hieruit blijkt, dat dr. Cassutto helemaal niet naar een kamp was gezonden (men zette dit maar in de krant), maar na een week of drie gevangenschap in de Cellenbarakken te Scheveningen was vrijgelaten, terwijl bovendien de grote mate van égards verrast, door de hierbij betrokken Duitsers, met inbegrip van de later zo berucht geworden Fischer, toen nog getoond jegens de Joodse gade van de gevangene, mevrouw C. Cassutto-Winkel, die zich met grote dapperheid onmiddellijk tot hen gewend had. Men weet, dat later tegenover zulke initiatieven de Duitse politiemannen meestal zonder genade waren. Herzberg herinnert er terecht aan, dat zulke gebeurtenissen een zware druk moesten leggen op het Joodse zelfvertrouwen - zo waren ze ook bedoeld. Eerst straffen, dan verbieden; zo was de Jood er nimmer zeker van, of hij in overtreding was of niet; het was trouwens niet zelden uit de straf, dat men zelf maar het verbod moest opmaken.

Een kleinigheid dit, zoals die aprilmaand 1941 er meer te zien geeft,

[p. 112]

een kleine prik, die echter danig kon gaan zweren in het Joodse lichaam, maar die men toen nog kon gering achten: voor de zoveelste maal: als dat het ergste was! Dat zullen tallozen ook wel van een enkele andere maatregel van toen hebben gezegd. Zo werden de voorzitters van de Joodse Raad op 10 april om kwart voor vijf bij de *Sicherheits-polizei* geroepen, waar *Hauptscharführer* Blohm hun opdroeg, bekend te maken, dat verhuizen van Joden uit Amsterdam naar andere plaatsen niet meer was toegestaan. Punt.

De historicus kan dit bevel gemakkelijk in het juiste perspectief plaatsen: voor de *Erfassung* was een eerste voorwaarde, dat men de slachtoffers binnen de heining dreef; het verwondert dan ook niet, dat men in het *Joodse Weekblad* de onheilspellende aankondiging leest: ‘Verdere bepalingen, met het verhuizingsverbod samenhangend, zullen binnenkort worden gepubliceerd’: zij zouden niet uitblijven. En zo begonnen de briefjes van de Joodse Raad naar de *Sicherheitspolizei* van het soort als er een enkel in het materiaal bewaard is gebleven:

‘Frau... (de naam), *wohnhaft in Amsterdam*,... (adres), *79 Jahre alt. Nach dem Tode ihres Mannes war sie zur Wiederherstellung ihrer Gesundheit nach Amsterdam gezogen. Inzwischen ist sie wieder gesund und sie würde gern in ihrer ursprünglichen Wohnsitz Dordrecht, wo sie 77 Jahre ihres Lebens verbracht hat, zurückkehren, um dort ihren Lebensabend zu verbringen. Hierfür erbittet sie Umzugsgenehmigung.*’

Of de kat de muis nog even losgelaten heeft? Verschil heeft het niet gemaakt, geen enkel.

Dat was de *Sicherheitspolizei*, maar de lezer weet het - er waren ook andere instanties, waarvan de activiteit zich bij tijd en wijle op de Joden richtte. Zo kwam de *Höhere SS- und Polizeiführer* Rauter die maand ook zijn duit in het zakje doen; hij nam de Joodse radiotoestellen in beslag.

Heel merkwaardig is in dit verband een bespreking bij *General-kommissar* Schmidt op 1 augustus 1940, waaruit men opmaken moet dat in Alkmaar en omgeving de Nederlandse gemeentepolitie toen reeds alle toestellen van Joden had meegenomen. Die gemeentepolitie ‘weigerde alle inlichtingen, van wie ze die opdracht had ontvangen’, aldus het bericht. ‘*Sofortige Klärung ist notwendig*’ heet het verder. Uit een naoorlogse brief van de commissaris van de Alkmaarse gemeentepolitie ¹ blijkt, dat op 10 en 15 juli 1940 deze inbeslagneming door

¹ Brief van 26 februari 1964.

[p. 113]

haar inderdaad geschied was op last van de in Bergen gelegeerde Duitse weermacht, die zich niet alleen over een dozijn radiotoestellen, maar ook o.m. over 61 grammofoonplaten ontfermd had; enige toestellen werden later aan de eigenaren teruggegeven.

Een tweede bericht, nu van een bespreking op 11 januari 1941, gewaagt van een *Gesetz zum Verbot des Abhörens von Rundfunk für Juden*, dat in voorbereiding heet; vóór 15 januari moeten *sonieso* alle toestellen in Nederland bij de PTT worden aangemeld; komt dan die wet, dan is de mogelijkheid daar, de Joodse radio's in beslag te nemen. Men kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat hier twee vlijtige instanties op hetzelfde doel hebben gekoerst en dat de ene de andere een vlieg heeft afgevangen, want op 15 april kwam Rauter, zonder de hierboven genoemde wet, met het beslissende bevel: deze toestellen van Joden werden beschouwd als in beslag genomen en moesten binnen veertien dagen worden ingeleverd, in onbeschadigde toestand; eventueel herstel zou geschieden op kosten van de voormalige eigenaar. Er was, uiteraard, een rechtsgrond, zij het ook een ietwat gezochte. Artikel 1 van de verordening nr. 26 van 11 februari 1941 had bepaald dat radiotoestellen konden verbeurdverklaard worden, wanneer aannemelijk was, dat deze misbruikt werden voor de ontvangst van berichten, als bedoeld in § 2 van de verordening nr. 35/1940 (afkomstig van

andere dan Nederlandse en Duitse zenders), opdat de Nederlandse bevolking tegen onjuiste berichten beschermd zou worden.

Maar de *Höhere SS- und Polizeiführer* was nog niet helemaal gerust, dit blijkt eens circulaire van de waarnemend secretaris-generaal van Justitie aan de procureurs-generaal: een groot gedeelte der Joodse bevolking, heette het, probeerde de radiotoestellen te 'vervreemden', waarbij slechtere toestellen 'in betaling genomen' werden en deze ingeleverd. Bij de inlevering moest dus iedere persoon een verklaring tekenen, dat een zodanige ruiling of omwisseling niet had plaats gehad. Een hierop gegeven commentaar bepaalde zelfs, dat zij die hun toestel al ingeleverd hadden, zouden worden opgeroepen, om alsnog een zodanige verklaring te tekenen. Enzovoorts.

Nog meer in april 1941. Zo een bevel, betrekking hebbend op het Amsterdamse abattoir, waar reeds meermalen botsingen hadden plaats gehad tussen Nazi-slayers en Joden. Op 24 maart 1941 werden deze in de vergadering van secretarissen-generaal besproken, waaruit blijkt dat Böhmcker beloofd had, reeds tegen de Joden getroffen maatregelen

[p. 114]

ongedaan te maken 'in afwachting, dat het Jodenvraagstuk meer definitief (zou) worden geregeld'. Dezelfde Böhmcker vaardigde echter, blijkt eens bericht in het *Nationale Dagblad* op 22 april reeds een voorschrift uit, dat de afscheiding in het slachthuis tussen Joden en niet-Joden mogelijk maakte. Een kleinigheid, niet meer; men kon er zelfs van Joodse zijde een verbetering in zien.

Maar ook elders en wel op de meest uiteenlopende terreinen bleek het onvermijdelijk, Joden en niet-Joden van elkaar te scheiden. Op de effectenbeurzen bijvoorbeeld, waar de verschillende besturen op bevel van de commissaris-generaal voor Financiën en Economie de Joden de toegang van 1 mei 1941 af verboden. Dit zou, aldus de *Deutsche Zeitung* van 1 mei 'diese Quellen der unnötigen Spekulation und der Gemeinschaftsfeindlichkeit zum versiegen bringen', noodzakelijk in een instelling die 'amerikahörig' en 'ein spekulativer Tummelplatz' gebleken was. De *Meldungen* van 13 mei berichten echter dat Joden, al van te voren op de hoogte van de komende maatregel, bijtijds met behulp van niet-Joodse firma's hun maatregelen genomen hadden; bovendien was de Amsterdamse goederenbeurs, met de effectenbeurs door een gang verbonden, nog toegankelijk voor hen, zodat 'positiv eingestellte Börsenkreise' moesten waarnemen, tot hun verdriet, schijnt het, dat op deze wijze de Joden het Duitse verbod konden saboteren. Daar diende wat aan te worden gedaan - en is natuurlijk wel wat aan gedaan. Het *Nationale Dagblad* van 20 mei 1941 berichtte dat de 'banleider' van de Rotterdamse Beurs juist een bezoek aan de beurs aldaar gebracht had (in 'dit centrum van verstokte aanhangers van het oude vermolmd stelsel'). Er bleken n.b. nog Joden rond te lopen, die 'bij het zien van één WA-uniform heel spoedig eclipseerden, evenals dit trouwens ook met tal van anderen het geval was'. Een triomf, onweersprekelijk, voor de banleider voornoemd. De nieuwe, na de Februaristaking aan Amsterdam opgedrongen, burgemeester Voûte berichtte op 11 juni de Duitse gemachtigde voor Noord-Holland, dat de Koopmansbeurs sinds 26 mei niet meer toegankelijk was voor Joodse firmanten en hun bedienden; dit nadat het *Nationale Dagblad* een dag ervoor gesuggereerd had, dat Joden nog steeds na de arisering van de effectenbeurs effectenhandel dreven.

Op een heel ander punt bleek de Germaanse overgevoeligheid ingrijpen noodzakelijk te maken, op dat der muziek; van het begin af vindt men daar al de blijken van. Zo bevatten de notulen van de secretarissen-generaal van 19 juli 1940 reeds een mededeling van prof.

[p. 115]

Van Poelje, dat hem van de zijde van de directie van het Concertgebouw ter ore gekomen was dat Willem Mengelberg spoedig belast zou worden met de arisering van het orkest; Van Poelje adviseerde om in dat geval Mengelberg te ontslaan. Terzake van de violist Sam Swaap, concertmeester van het Residentieorkest, had de directie van de Maatschappij Zeebad Scheveningen van Duitse zijde de raad gekregen, hem te vervangen. In de vergadering van 22 juli kwamen deze kwesties weer ter sprake, met als voornaamste gevolg het slot: 'Wellicht is nog een tussenweg te vinden teneinde het op de spits drijven van deze problemen te voorkomen'. Dat kon men in juli 1940 inderdaad nog te goeder trouw denken. De Duitsers namen er na 'verschillende besprekingen' genoeg mee, dat Sam Swaap '*nicht zu viel in Erscheinung tritt*' en dat 'zijn stoel wat naar achteren zou worden verplaatst'. Het prospectus van het Concertgebouw bleek de Rijks-commissaris, Seyss-Inquart, zéér te ontstemmen, omdat daar nog Mahler, Mendelssohn en Hindemith voor toekomstige programma's op stonden; na de door hem geuite dreigementen besloot men hem zijn zin te geven, al voerde men aan, dat Hindemith, geen Jood, nog in Duitsland werd uitgevoerd; er kwam echter bericht uit Berlijn, dat deze componist 'toch niet gewenst' was. Men besloot tevens, geen Joden als nieuwe orkestleden aan te nemen en de opstelling wat te veranderen; de besturen van de Wagnervereniging en van de met het Concertgebouw verbonden organisaties ariseerden zich. Er zaten toen 21 Joden in het Amsterdamse Concertgebouworkest en 8 in het Haagse Residentie-orkest, die dus voorlopig, in andere opstelling, mochten blijven. Maar in april 1941 werd het ernst; met ingang van 15 mei moesten de Joden 'die volgens verordening reeds maanden geleden hadden moeten worden ontslagen', de Nederlandse gesubsidieerde orkesten uit, al zouden zij, 'ter voorkoming van technische moeilijkheden' nog nadien gehandhaafd worden, 'indien het winterspeelseizoen van het betreffende orkest eerst na die datum eindigde'.

Ook deze kwestie kwam in de vergadering van secretarissen-generaal; die van Volksvoorlichting en Kunsten, de NSB-er dr. T. Goedewaagen, stond 'in principe' op het standpunt, dat 'ontslagen Joodse muzikanten dienden te worden uitbetaald voor de duur van hun contract', maar dit gaf aanleiding tot vele moeilijkheden 'in verband met financiële gevolgen'. Op 23 mei deelde dezelfde mee, dat hij bij zijn 'poging tot opbouw van het Joodse cultuurleven' uit Joodse kringen een geschenk had ontvangen van f 100 000 en een halve ton voor

[p. 116]

kleinkunst en cabaret; hij zou ervoor zorgen, dat Joodse artistieke organisaties geen overlast van de WA zouden ondervinden. Blijkens een krantenbericht van die dagen was toen al sprake van een Joods orkest onder Albert van Raalte; een bericht van het ANP meende, dat zowel de Joodse musici en het Joodse publiek als de Nederlandse musici en het Nederlandse publiek met deze oplossing zouden zijn gebaat - en dat was toch maar de

hoofdzaak. Eén hoogst kwaadaardig euvel bleek hiermee nog niet te zijn vernietigd; nog in oktober 1941 moest worden vastgesteld, dat nog steeds in het openbaar Joodse muziek ten gehore werd gebracht, dat ‘*massenhaf*’ Joodse grammofoonplaten werden verkocht, zelfs door Duitse firma's, ja, o gruwel, platen, die in Duitsland allang ‘*gesperrt*’ waren. Zelfs trad voor de zender Hilversum nog het ‘Duo Van Tholen-Lier’ (sic: het was Tholen-Van Lier) op en deze ‘Lier’ was een Jood. Evenals de leider van ‘*das Aufnahmestudio*’ aldaar. Onbegrijpelijk, onbegrijpelijk.

En ook aan het eind van deze maand het pikante nootje voor wie met het bovenstaande niet tevreden is. Het betreft een bericht betreffende de sluiting van het Spinozahuis in die maand.¹ ‘*Das Pikante an der Angelegenheit ist, dass Mr. Carp, einer der ersten Intellektuellen, die sofort nach dem 10. Mai zur NSB übergangen, ein grosser Spinozaverehrer und gleichzeitig Kurator des Spinozahauses ist*’. En hiermede gaan wij over naar mei 1941.

Op de eerste dag zelve van die maand trad voor de beoefenaars der zg. vrije beroepen een maatregel in werking, die hun al lange tijd boven het hoofd gehangen had en die bedoeld was, de afscheiding van het Joodse volksdeel uit het geheel der Nederlandse natie te bevorderen. Zij kwam, na het aan de ambtenaren in de herfst van 1940 gegeven ontslag, geenszins als een verrassing, veeleer past enige verbazing om het feit, dat de Duitsers nog zo lang hebben getalmd met haar uitvoering. De vroegste vermelding in het aanwezige materiaal dateert van 9 december 1940, of eigenlijk van de 4 november van dat jaar aan de secretarissen-generaal gezonden circulaire (Z. 5077 Ve/40), daarin aangehaald, betreffende de ‘*Betätigung von Personen, von denen vor Antritt ihrer Tätigkeit die Ablegung eines Eides (Gelöbnisses) verlangt wird*’; wil men héél precies wezen, dan moet men teruggaan naar de Vo 137/40, art. 1 (2) sub 2 van 12 september 1940, waar men deze woorden in een officiële verordening voor de eerste maal vindt. Het

¹ *Stimmungsbericht*, 5 april 194

[p. 117]

stuk van 9 december is alweer van de blijkbaar noest arbeidende dr. dr. Kurt O. Rabl, die opmerkt, dat hij nog geen volledig overzicht van de daaronder vallende beroepen bezit, hoewel advocaten, notarissen, artsen, tandartsen, apothekers en vroedvrouwen er in elk geval toe behoren. Het blijkt dat de secretarissen-generaal hun medewerking tot het doorvoeren van deze maatregel hebben geweigerd, omdat er geen ‘*Handbabe vorliegt*’, de volgens de wet van 25 december 1878, *Staatsblad* nr. 222 (§ 21) beëdigde personen uit hun arbeid te verwijderen. Om verschillende redenen is het beter, dat de Duitse overheid zelf een verordening samenstelt, waarvoor Rabl alvast een ontwerp meestuurt. Het eigenaardige is, dat zijn raad in de wind is geslagen en de zaak juist niet met een verordening is behandeld. In de notulen van secretarissen-generaal vindt men de aangelegenheid vermeld als besproken op de vergadering van 6 januari 1941. Het college blijkt op de hoogte van het Duitse voornemen, de beoefenaars van vrije beroepen hun praktijk te verbieden, maar vreest, ‘dat de tegen deze categorieën van personen te nemen maatregelen verstrekkende gevolgen zullen hebben’ en besluit, contact op te nemen met Wimmer, die men erop zal wijzen, ‘dat de toepassing van deze maatregelen in Duitsland ook niet plotseling heeft plaats gevonden’, zodat men zal pogen te rekken. Wat precies die ‘vrees’ veronderstelde en waardoor hij gevoed is, blijkt niet; mogelijk heeft de

Duitse overheid bij monde van de gemoedelijke Oostenrijker hier weer zijn bekende tactiek toegepast. Op 11 januari vond het gesprek met Wimmer plaats en deze bleek bereid 'de mogelijkheid tot het uitstellen van de toepassing dezer maatregelen tot 1 juli 1941 te overwegen'. Doorgaan moest de zaak natuurlijk wel en zo zou Frederiks het formulier ontwerpen, dat als een Ariërverklaring de beoefenaars van vrije beroepen zou worden toegezonden. Echter bleek dadelijk hierna, dat die 'mogelijkheid' tot zulk een lang uitstel niet bestond; 1 mei 1941 was het maximum en de formulieren moesten nu maar zo gauw mogelijk uit. De departementen van Justitie en van Sociale Zaken verzonden ze op 5 februari, ondertekend resp. door mr. J.C. Tenkink en ir. R.A. Verwey. Hierin de mededeling, dat de Joodse ontvanger een formulier in duplo aangetekend diende in te zenden aan het departement (uiterlijk binnen 8 dagen) en dat hij de waarneming van zijn beroep met ingang van 1 mei moest beëindigen, met dien verstande echter, dat hij de vrijheid behield, uitsluitend voor Joden werkzaam te zijn. Deze formulieren waren bestemd o.m. voor advocaten, procureurs, artsen, tandartsen, vroedvrouwen, apothekers

[p. 118]

en apothekers-assistenten; elders vonden wij notarissen, beëdigde vertalers en tolken vermeld.

Men mag dit wel een diep ingrijpende maatregel noemen. Hij trof o.m. ruim tweehonderd Joodse advocaten en procureurs waarvan in Amsterdam alleen al ruim honderd. Toen mr. Tenkink, destijds secretaris-generaal van Justitie, op 18 maart 1952 door de Enquêtecommissie van de Tweede Kamer verhoord werd, hield een der leden, mr. B.J. Stokvis, zelf destijds een der getroffen, hem voor dat 'deze circulaire onder de balie in Amsterdam grote beroering (had) gewekt', omdat 'de hoogste Nederlandse autoriteit hier medewerkte met de Duitsers om een maatregel te verwezenlijken, die volkomen tegen de Nederlandse rechtsbegrippen inging'. In het *Joodse Weekblad* van 9 mei 1941 vindt men zeer vele advertenties van Joodse artsen en tandartsen, die nu alleen Joodse patiënten konden behandelen. Het was niet hun enige reactie; een rustend geneesheer in Leiden zond aan al zijn betrekkingen (oud-patiënten, collega's e.a.) een stuk, 'In Neerland Rouwt Israël', met een rouwrand en een toespeling op het ontzet van 1574 aan het slot.

In het materiaal bevindt zich nog de anonieme brief, door iemand aan de bezetter gestuurd met een aanklacht tegen een blijkbaar niet rustend geneesheer in Den Haag, die ondanks zijn '3 volljüdische Grosseltern' zijn praktijk uitoefent. De schrijver merkt op: 'Da stimmt etwas nicht. Hat dieser Jude doch noch einen Judenstreich mit Erfolg ausbecken können?' Dr. Calmeyer, die wij later in dit boek uitvoeriger aan het woord moeten laten komen, tekent op deze brief aan: 'Anonyme Schreiben sind zwar ekelhaft', maar men moet er toch achteraan... Hoewel het boek van dr. Ph. de Vries over het medisch verzet er nauwelijks van repte, heugt het toch nog voldoende de overlevenden, dat vele artsen, niet-Joden, op edelmoedige en hulpvaardige wijze deden wat zij konden, om, nu zij de slag zelve niet konden afwenden, in elk geval de pijn enigermate te lenigen.

Misschien is dit de plaats, ten aanzien van twee categorieën hier vermeld, nog enige aanvullende bijzonderheden te verstrekken. Voor zover het de advocaten betreft, bleek het nodig, voor bepaalde aangelegenheden, in 't bijzonder voor de bijstand aan Joden voor Duitse rechtbanken, een

klein aantal Joodse advocaten aan te wijzen buiten de Haagse jurist mr. E.L. van Emden, tegen wie van Joodse zijde bezwaar bestond, maar die in een brief, gedateerd 23 augustus 1941 van de NSB-er Schrieke, toen secretaris-generaal van Justitie, aangewezen

[p. 119]

heette, ‘niet zo zeer op grond van zijn juridische als wel van zijn staatkundige verdiensten’; hoewel dit uit het materiaal niet duidelijk blijkt, mag men op grond van deze formulering wel aannemen, dat deze figuur althans niet door de Joden op de voorgrond was geschoven. Het merkwaardige is, dat prof. Cohen zich met deze Schrieke, een zeer goede vriend uit zijn studententijd, in verbinding stelde en na een gesprek met hem een tweetal Joodse advocaten mocht voordragen; deze voordracht werd door Joodse advocaten opgesteld en is nog in het materiaal aanwezig; zij omvat zes namen. De brief, gedateerd 8 september 1941, aan de betrokken Duitse instantie draagt behalve de handtekening van prof. Cohen ook die van mr. Visser, voorzitter van de Coördinatie-commissie; nummer 1 stond de Haagse advocaat mr. S. van Oven; de tweede was mr. Ph. S. Frenkel uit Amsterdam. Overigens heet de hierboven genoemde mr. Van Emden in een bewaard gebleven stuk van 23 november 1941 ‘bij uitstek de aangewezen verdediger van Joden voor het Duitse Gerecht’; ook uit andere bron weten wij dat van de hele opzet niets terecht gekomen is.

Op 30 oktober 1941 zond prof. Cohen aan dezelfde Schrieke op diens verzoek een memorandum (gedateerd 17 oktober) toe betreffende de aanwijzing van een aantal Joodse notarissen naar evenredigheid van de Joodse bevolking van Nederland. Het heeft weinig zin, op de inhoud van dit stuk dieper in te gaan, aangezien ook hier door de omstandigheden van zijn voorstel tot het aanwijzen van een dozijn Joodse notarissen (8 in Amsterdam, 1 in Den Haag, 1 in Rotterdam, 1 in Utrecht, 1 in Zwolle) niets gekomen is. Uit een stuk van 18 september 1942 immers blijkt, dat dat tot grote moeilijkheden kon leiden, bijv. wanneer een niet-Joodse notaris weigerde als gevolmachtigde voor een Jood op te treden ‘daar hij hier een gevaar zag’; daarin stond deze notaris zeker niet alleen.

De volgende klappen, toegebracht in de laatste dagen van die maand, zouden uit een geheel andere hoek komen. De eerste verdient die naam nauwelijks; het kon de Joden moeilijk verdrieten, toen zij in art. 6 van de verordening nr. 97 van 23 mei 1941 werden uitgesloten van de Nederlandse Arbeidsdienst. De gevoelens bij dit niet onwelkom lijkende ostracisme zullen wel niet lang stand gehouden hebben; vier dagen later, 27 mei, vijf verordeningen verder, publiceerde de Duitse overheid een besluit, dat dan wel weinig Joden onmiddellijk raakte, maar waarvan ook de niet direct erbij betrokkenen wel konden begrijpen, dat het ernstig was: de verordening nr. 102 betreffende de

[p. 120]

aangifte en de behandeling van landbouwgronden in Joodse handen.

Alleen al bij de mystieke gevoelens, door het nazisme jegens de boer gekoesterd, kon een zodanige maatregel niet uitblijven. Het ontwerp voor deze verordening is afkomstig van Graf Grote, de *Landes-bauernführer*, hoofd van de *Geschäftsgruppe Ernährung und Landwirtschaft* van de *Generalkommissar für Finanz und Wirtschaft*. Er is een niet onaardig verschil in de naam, die Grote

aan zijn verordening geeft en die, welke ze definitief gekregen heeft: de laatste noemt: *'Anmeldung und Behandlung'* van het Joodse bezit, Grote sprak alléén van *'Verwertung'*; iets te doorzichtig dus. Zijn ontwerp, meldt hij aan zijn chef (dr. Fischböck), berust *'auf einer weitgehenden Mitarbeit niederländischer Dienst-stellen, u. zwar des Ministeriums für Landwirtschaft und Fischerei und der niederländischen Pachtbüros'*. De inschakeling dier pachtbureau's noemt hij *'zweckmässig'* en waarom? Laat ons de door hem opgegeven redenen even apart neerzetten: *'weil dadurch einmal ein umfangreicher Apparat auf deutscher Seite erspart wird und weil es sich bei der Verwertung des Grundbesitzes nach Entfernung der Juden um eine rein niederländische Angelegenheit handelt'*. Gelukkig kan hij hieraan toevoegen: *'Der General-direktor im Landwirtschaftsministerium (pas benoemd; NSB-er) ist unterrichtet und grundsätzlich einverstanden'*. De verdere voorgeschiedenis van de verordening moge hier onbesproken blijven, alleen, ere wie ere toekomt, in § 18 van Grote's ontwerp staat al de naam, waarmee dit geestesproduct de geschiedenis zou ingaan: *'Landwirtschaftsentjudungs-verordnung'*. Eigenlijk zegt deze fraaie samenstelling het al: aangifte van Joodse landbouwgrond, verkoop uiterlijk 1 september 1941 bij notariële acte met als terminus voor de overdracht 1 januari 1942. Allerlei controle- en strafbepalingen completeren het stuk, dat te uitvoerig is om hier in details te worden weergegeven, temeer omdat de kern van de zaak, de door Graf Grote zo naïef verklapte *'Verwertung'* toch later weer aan de orde komt: *'Bauernland gehört in Bauernhand'*, schreef de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* tot toelichting, erkennend dat deze *'Grundsatz in voller Schärfe zur Anwendung gebracht (ist)'*. In elk geval kon de Jood weer formulieren gaan invullen, in drievoud (zonder gebruik van carbonpapier) en verder in drie kleuren, in groen (eigen beheer), wit (pachtgronden), rose (verkocht sinds 9 mei). In het materiaal zijn nog voorbeelden bewaard gebleven van de vragen, door belanghebbenden gesteld: kon dit nu niet, mocht dat nu niet? Niets kon, niets mocht; alles moest.

Tenslotte, het is al gezegd, trof deze maatregel een deel, een klein

[p. *19]

In Neerland Routwt Israël.

Hierbij vervul ik den treurigen plicht, mede te deelen, dat ik van af 1 Mei 1941 niet meer te consulteeren ben, ingevolge de opdracht van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied, waarbij mij verboden werd, niet-Joodsche patiënten te behandelen.

Leidenaar was ik 33 jaren en evenlang Dordtenaar, huisarts, waarvan ruim 28 jaren ook Maatsch. Hulpbetoon-arts, 10 jaren ook narcotiseur van het Gemeente Ziekenhuis en 4 jaren Gemeenteraadslid. Ik geloof, dat ik als Joodsche Nederlander en ook als arts, onverveerd en getrouwe, den eed heb gehouwen, die ik 50 jaren geleden bij mijn ontgroening afgelegd heb, n.l. trouw aan het fiere devies: „Virtus, Concordia, Fides”, d. i. Deugd, Samenwerking en Goede Trouw, dat ik Eerlijk, Medemenschenlievend, Betrouwbaar als arts en als mensch heb geleefd. In ieder geval heb ik daarnaar gestreefd, naar de leidraad: 1° Wat ik niet wil dat mij geschied, doe ik ook aan een ander niet en 2° Wat ik graag voor mezelf wensch, verlang ik ook voor ieder mensch.

Ex-patiënten, ik dank U voor Uw vertrouwen en vriendschap, van zeer velen gedurende al die jaren.

Mijn Collega's Huisartsen en Specialisten, mijn dank voor hun steun, hun echte beroeps „broederschap” die mijn patiënten en mijzelf ten goede kwam.

Ook aan H. H. Tandartsen, Apothekers, Directies en Zusters van de Ziekeninrichtingen, Wijkzusters, Bestuurders en Werkers op Philantropisch d. i. mensch-minnend, gebied mijn hulde en mijn dank voor de samenwerking.

Hun en hun gezinnen en ieder mensch wensch ik voor hun verdere levensdagen dat toe, wat hen allen gelukkig maken kan en als weleer in 1574: „nu kunnen wij afdrogen, ons rood bekreten oogen, ons Lijden is ontzet”.

Acad. Lyugd. Bat. Med. Doct^r **O. CAHEN**
a. v. c. rustend geneesheer.

Kennisgeving van een Joods arts

[p. *20]

Amsterdam, bij het Rembrandt-huis

De WA heeft 'het' bordje weten op te hangen

[p. *21]

Naar het isolement

[p. *22]

- 26 -

A n l a g e-Ü b e r s i c h tüber die z.Zt. einsitzenden Häftlinge.

(Stichtag : 28.12.1941)

1.) Geiseln in Internierungslager Heeren	238
(einschliesslich " Antirevolutionäre")	
2.) Juden in KL. Mauthausen.....	8
3.) In KL. einsitzende Schutzhäftlinge	1354
4.) Häftlinge z.Vorbereitung eines Strafver- fahrens	1433

Gesamtzahl der Häftlinge ...	3033
	=====
 Hiervon befinden sich im Lager Amersfoort ..	540
(ohne Russen)	
 5.) An die Gerichte abgegeben	43

Uit het wekelijks rapport van de SD, de *Meldungen aus den Niederlanden* (No. 75 van 30 december 1941) konden de ontvangende instanties leren dat op 28 december, althans volgens de officiële opgave, van de 648 naar het kamp Mauthausen overgebrachte Joden nog 8 in leven waren.

[p. 121]

deel van het Nederlandse Jodendom. Niemand ontsnapte echter aan een andere, die ongeveer gelijktijdig van kracht werd. Het *Joodse Weekblad* van 27 juni geeft de tekst, zoals die - hier en daar 'officieel' gedateerd op 31 mei - het licht zag. Het is een bekendmaking, die berust op de zeer korte verordening nr. 20 van 7 februari 1941 waarin sprake was van 'algemene voorschriften, bevelen en officiële aankondigingen', van de 'weermachtsbevelhebber in Nederland' of door de commissaris-generaal voor de Openbare Veiligheid, en wel 'in militair of politiebelaag'. Aan Joden werd dan verboden:

- a. Het baden in het openbaar in zee-, strand-, zwembaden en overdekte badinrichtingen.
- b. Het betreden van voor het publiek toegankelijke parken en lokaliteiten,

alsmede het huren van kamers in voor het publiek opengestelde logeergelegenheden (hotels, pensions, logementen) in zee-en strandbadplaatsen en vreemdelingenverkeersplaatsen, die voornamelijk om gezondheidsredenen bezocht worden.

c. Het bezoeken van paardenrennen als toeschouwer.

Nu kwam ook dit verbod weer niet uit de lucht vallen. Al eerder hadden geruchten gecirculeerd over een te nemen of reeds genomen maatregel; zo hadden secretarissen-generaal al begin maart vernomen dat de Amsterdamse badhuizen niet meer toegankelijk waren voor Joden (uitgezonderd waren de badhuizen Nieuwe Uilenburgerstraat en Andreas Bonnstraat); een enkele NSB-burgemeester had reeds in die tijd zijn politie opdracht gegeven, op niet-toelating van Joden in dergelijke inrichtingen toe te zien; op het Zandvoortse strand waren al vóór de publikatie van dit besluit Joden lastig gevallen; reeds op 16 mei heet 'Zandvoort aan de Rode Zee' vrij van het 'Jodengespuis', maar helaas, toen waren deze *Talmoed-Joden*, de 'Hebreeuwse borden, herkenbaar aan hun decoratieve luizenbaard' in Scheveningen neergestreken, aldus *Storm*, het blad van de SS, op 16 mei 1941. Ook *Generalkommissar* Schmidt kondigde toen zijn voornemen aan, Zandvoort 'judenfrei' te maken, 'im Notfalle mit Hilfe der WA'. Deze hartekreet bleef niet onverhoord; op grond van een 'initiatief van de *Beauftragte für die Provinz Nordholland*' ging Zandvoort tot het gevraagde verbod als eerste gemeente over. Aan het stuk, waarin de *Beauftragte* dit naar Den Haag bericht, zij verder ontleend, dat de Zandvoortse burgemeester hem een lijst van 23 neringdoenden had verstrekt en zich bereid verklaard had, als overgang tot arisering of liquidatie van hun bedrijven een bord aan te brengen aan deze zaken tot waarschuwing van kopers. Men had

[p. 122]

voorspeld, schrijft de *Beauftragte*, dat niet-Joden onmiddellijk tot een boycot zouden overgaan, maar dat bleek volkomen onjuist, want er waren in het laatste weekeind wel een half miljoen mensen; misschien, mag men de *Meldungen aus den Niederlanden* uit diezelfde tijd geloven, toch nog wat Joden. De *Deutsche Zeitung* die er ook is wezen kijken, schreef: 'Neu, sympathisch und für ein schönes Badeleben Sorge tragend sind die Schilder "Für Juden verboten".' Vooral 'unsere Soldaten' zouden het er heerlijk vinden - dit is nog enige weken vóór het begin van de Russische veldtocht. In elk geval: 'onze Noordzee zal niet meer dienen voor de afspoeling van vet Jodenvlees', profeteerde het *Nationale Dagblad*, het orgaan van de NSB; eveneens zou 'de glorie van onze paardensport herrijzen zonder dat daar alleen maar goklustige Joden profiteren, die bij de kamelen en niet bij het Germaanse paard thuis behoren' - voor deze of gene argeloze lezer zij dezerzijds hieraan toegevoegd, dat het materiaal geen sporen van een verordening bevat, de Joden voorschrijvend, voortaan op dravende kamelen te wedden.

Deze maatregel spookt nog lang door het materiaal, want, als zo vaak in dergelijke gevallen, vereiste hij de nodige toelichting. Zo werd bij speciale circulaire van de secretaris-generaal van Opvoeding, Wetenschap en Kultuurbescherming van 17 juni 1941 aan Joodse leerlingen verboden in klassikaal verband met niet-Joden te zwemmen. Vooral de van Duitse zijde nogal eens gehanteerde uitdrukking *Kurort* leverde moeilijkheden op. De Jood moest zo'n *Kurort* mijden, maar wat viel daar wel, wat viel daar niet onder? Voor alle zekerheid wendden Asscher en Cohen zich tot Lages, met het ontwerp van een toelichting; blijkens de publikatie in het *Joodse Weekblad*

van 27 juni droeg zij slechts ten dele de goedkeuring van de Duitsers weg. In het materiaal vindt men lijsten, zowel van onvoorwaardelijk verboden plaatsen als van twijfelgevallen, deze laatste blijkbaar door het departement van Binnenlandse Zaken opgesteld; van Muiderberg heet het: 'wordt voornamelijk door Amsterdamse Joden bezocht', hetgeen misschien op een verwisseling met de aldaar gevestigde Joodse begraafplaats berust. Ook heten o.m. Cadzand, Callantsoog, Doorn, Ommen, Nunspeet, Putten en Ermelo twijfelgevallen: zij 'voldoen niet aan de normen van de heer Rauter'; dwaasheid natuurlijk, gezien de éne norm van 'de heer Rauter': Joden en niet-Joden van elkaar te scheiden. Helaas moesten, o.m. op 20 augustus, aanvullende lijsten verschijnen, meer in overeenstemming met die ene norm. Een klein beetje touwtrekken tussen mr. Frederiks en de commissaris voor Limburg, de

[p. 123]

Marchant et d'Ansembourg, verdient vermelding; de laatste, een alleszins loyale NSB-er, klaagde bijv. op 23 augustus over de 'niet-loyale mentaliteit' van de burgemeester van Swalmen die medegedeeld had dat hij geen maatregel van node achtte, aangezien Joden eigenlijk nooit gebruik maakten van een badinrichting! Deze en een groot aantal door hem verder aangegeven gemeenten dienden alsnog tot de orde te worden geroepen; in die geest had hij Schmidt al geschreven (een duidelijk dreigement). Frederiks diende hem op 29 augustus van antwoord, niet zonder ironie, nam de Swalmense burgemeester in bescherming en verklaarde niet in te zien, dat bijv. Meerssen voor een verbod in aanmerking kwam, omdat al met al acht Joden in een maand die plaats hadden bezocht. Het is jammer, dat een leemte in het materiaal ons de kans benomen heeft hier meer van te verhalen. Een lastige vraag kwam nog van de Rotterdamse consul-generaal van Haïti: vielen Haïtische Joden nu ook onder deze verboden? Dat bleek gelukkig niet het geval te zijn, maar wel moesten deze uitverkorenen te allen tijde hun pas kunnen overleggen. Het meeste van het in deze alinea meegedeelde werd natuurlijk spoedig door nieuwe en ingrijpender Duitse bepalingen achterhaald.

Het is nu de tijd, te spreken over de tweede grote Joodse klopjacht, van 11 juni 1941, die in haar details een beeld geeft zowel van de methoden als van de moraliteit van de daarvoor verantwoordelijke personen. Ons uitgangspunt zij het krantenbericht, op 14 juni verschenen, en waarvoor wij de tekst in de *Deutsche Zeitung in den Niederlanden* volgen. Het maakt melding van een 'verbrecherischer Springstoffanschlag' tegen een 'Dienststelle' van de weermacht in Amsterdam-Zuid (het was Bernard Zweerskade, hoek Schubertstraat) en wel 'in Verfolge deutschfeindlicher Bestrebungen'. Het was duidelijk, dat hij gepleegd was met een nauwkeurige bekendheid van de plaatselijke omstandigheden, want (zelfs het *Nationale Dagblad* laat deze causale samenhang maar liever weg) de verantwoordelijkheid berustte bij de Amsterdamse Joden, in het bijzonder de Duits-Joodse emigranten, die al maanden lang een systematische en voortdurend toenemende anti-Duitse propaganda ontwikkeld hadden. Daarom had de *General-kommissar für das Sicherheitswesen* bevel gegeven tot de inbeslagneming van het *Grundvermögen* van een aantal Joden. En ook - dit aan het eind - werden talrijke Joden, vooral emigranten, gearresteerd om naar een werkkamp te worden gezonden. Tot zover het bericht.

Dat er inderdaad iets van dien aard heeft plaatsgehad in een Duitse

¹ Y.N. Ypma, *Friesland annis D* (Dokkum, 1953), p. 68.

[p. 124]

Dienststelle, wordt nergens in het materiaal betwijfeld; Herzberg gewaagt van een ‘bom-ontploffing’ in een club voor Duitse marine-officieren; Ypma¹ doet het verhaal van een door verzetslieden op 14 mei 1941 teweeggebrachte ontploffing op de Bernard Zweerskade; het ‘staafje trotyl’ dat hier ‘zijn werk had gedaan’, was toen, voor zover wij uit de hier opgegeven namen (Theo Dobbe c.s.) kunnen opmaken, niet door Joden gehanteerd, hetgeen voor de Duitsers, indien ze dit hadden geweten, misschien verschil had gemaakt, misschien ook niet. Wat deze zaak echter een bijzonder weerzinwekkend aspect verleent, is hoe de Duitsers het spel die 11e juni hebben gespeeld. Zij hadden na de februari-razzia toegezegd geen verdere massa-arrestaties te verrichten zonder waarschuwing. Begin juni was een Duitse politiemann, een zekere Barbey, op het bureau van de Joodse Raad verschenen, had prof. Cohen een hand gegeven en na deze ongewoon vriendelijke begroeting diens medewerking ingeroepen, om van een aantal Joodse leerlingen van het werkdorp Wieringermeer, toen juist naar Amsterdam overgebracht, de lijsten met namen en adressen te krijgen. Het heette dat men die leerlingen weer naar hun werkdorp zou terugbrengen; dat moest, vermeldt Herzberg, die leerlingen worden aangezegd, ‘opdat zij, als zij werden opgehaald, vooral niet zouden schrikken, maar zich integendeel zo mogelijk vrijwillig zouden melden’. Cohen wendde zich onmiddellijk tot enige bestuurders van dat werkdorp, die maar al te gaarne deze jongelieden in de Wieringermeer terugzagen en zo kreeg Barbey de gevraagde lijsten. In de namiddag van de 11e werden Asscher en Cohen bij de SD geroepen, waar zij zich niets kwaads vermoedend heen begaven, aangezien er nog een paar hangende zaken te bespreken waren. Zij werden daar van alle contact met de buitenwereld afgesloten en pas in de avond deelde Lages, omringd door een groot gevolg, hun mee dat er wegens een aanslag driehonderd jonge Joden waren opgepakt. Zij legden aanvankelijk helemaal geen verband tussen Wieringen en deze razzia; benedengekomen, zagen de voorzitters daar de jongens in lange rijen opgesteld en konden niets anders doen dan hun wat bemoedigende woorden toefluisteren. Daar moest het bij blijven, want men kon natuurlijk niets doen, noch de voorzitters, noch de secretarissen-generaal. Het waren niet alleen Wieringen-jongens, maar men nam tevens jongelieden van dezelfde leeftijd mee, die men aantrof in de huizen

[p. 125]

waarin men hun gastvrijheid had verleend tijdens hun gedwongen verblijf in Amsterdam; de schrijver van dit boek verloor toen een tweetal van zijn meest geliefde en veelbelovende leerlingen. Berkley deelt mee, dat niet alleen Duitse, maar ook Nederlandse politiemannen aan deze arrestaties hadden meegewerkt. De jongens zouden ‘gijzelaars’ zijn, net als de slachtoffers van februari; evenals dezen bracht men ze naar Mauthausen over, vanwaar spoedig de doodsberichten kwamen. Herzberg¹ legt tussen de inbeslagneming van de hiervoor genoemde *Grundvermögen* en de razzia dit verband, dat men met dit geld de kosten van de kloppacht en de opzending naar het kamp dekke: ‘de vermoorden moesten hun eigen executie betalen’.

Dit, zoals gebruikelijk, zij hieraan toegevoegd. Cohen heeft enige malen uitgesproken, dat hij, achteraf beschouwd, nauwelijks kon begrijpen, dat hij zijn taak niettemin voortzette. En op 18 juli 1941 schreef het illegale *Parool*: 'De Duitse sadist martelt, pijnigt, ranselt en moordt en intussen roept de huichelachtige ploert ons op, om de Europese beschaving te redden. Zijn onbeschaamdheid is zo mogelijk nog erger dan zijn moordlust.' De woorden waren hard, maar niet onjuist; die redding van de Europese beschaving had natuurlijk betrekking op de Duitse aanval, 22 juni begonnen, op Rusland.

Tegen deze tragedie zinkt de andere, door de bezetters in die junimaand genomen maatregel, in het niet. De geschiedschrijver van die tijd zou bij het doorbladeren van het *Verordnungsblatt* waarschijnlijk nauwelijks op de gedachte komen, dat het zo onschuldige nummer 114 van 26 juni blz. 488/9 iets te maken had met de Joden; het hield de wijziging van enige bepalingen op het gebied van het bedrijfsleven en het arbeidsrecht in. Wie echter het *Joodse Weekblad* van 4 juli open-vouwt, vindt daarin de advertenties van een aantal firma's, die tot dat tijdstip alleen op de sabbath gesloten waren en krachtens de nieuwe verordening dat ook op zondag dienden te zijn, in Amsterdam een veertigtal. De waarheid gebiedt te erkennen, dat deze maatregel ook de Zevendedagsadventisten raakte, maar de door het ANP op deze verordening verstrekte toelichting liet weinig twijfel over, wie bedoeld waren: de in de verordening buiten werking gestelde bepalingen hadden wegens voortrekken van de Joden tot 'ongewenste toestanden' geleid; de verordening herstelde, heette het, ook op dit gebied 'met wegneming van vroegere Joodse voorrechten, dezelfde voorwaarden

1 Herzberg, p. 100.

[p. 126]

van concurrentie voor Joodse en niet-Joodse neringdoenden'. Deze maatregel trof uiteraard alleen een aantal orthodoxe Joden; de materie was zo ingewikkeld overigens dat mr. Marius G. Levenbach een uitvoerige toelichting opstelde, betrekking hebbend op de wijzigingen in de Arbeidswet-1919 en de daarop berustende algemene maatregelen van bestuur en in de Winkelsluitingswet-1930.

Wanneer men na dit de maand juli overziet, treft het, dat het Duitse kwel- en dwingapparaat lijkt stil te staan. Helemaal buiten werking was het natuurlijk niet, maar zo ooit, dan konden verreweg de meeste Joden de activiteit van die maand schouderophalend naast zich neerleggen. Zo de verordening nr. 121, houdende verbindendverklaring voor het bezette Nederlandse gebied van een beschikking van de Gevolmachtigde voor het Vierjarenplan betreffende de benoeming van een Rijkscommissaris voor het Unilever-concern; slechts een heel enkele Jood zal die aan voorzetsels zo rijke zin in zich opgenomen hebben. Nog minder last berokkende het hem, dat de secretaris-generaal van het departement van Volksvoorlichting en Kunsten voor Nederlandse bioscopen de vertoning van de al eerder vermelde anti-semietische film *Der Ewige Jude* verplicht stelde: de bioscopen waren al enige tijd *judenrein*. En dan was daar nog de verordening nr. 140 van 25 juli 1941, betreffende het houden van duiven; hiervan verbood artikel 6 zulks (1) op schepen, (2) aan Joden, (3) aan buitenlanders en staatlozen; de staatloze Jood op een woonschip verblijvend kon zich dit zeker voor gezegd

houden...

Kleingood in het historische perspectief; ook in augustus valt daarvan wel het een en ander te sprokkelen. Het was de maand, waarin Joodse makelaars in het algemeen de aanzegging kregen, alleen voor Joden werkzaam te mogen zijn. Op de eerste verbot de Zwolse commissaris van politie de Joden de toegang tot de veemarkt en omgeving aldaar. Op 12 augustus vatte de Groningse NSB het plan op, op de veemarkt aldaar incidenten te provoceren, waarna de arrestatie van de aanwezige Joden zou plaatsvinden, met als gevolg natuurlijk een verbod. 'De Joden moeten echter van dit plan van de NSB bijtijds kennis gekregen hebben; op de veemarkt, anders zo sterk *verjudet*, was die dag geen Jood te zien'. Aldus de *Meldungen* van 19 augustus; die van een week later delen mede, dat de Zwolse en Groningse Joodse veehandelaars nu hun '*unsaubere Geschäftsmethoden*' uitoefenen op de markt van Leeuwarden, alwaar het dan ook wel gauw tot incidenten moet komen, tenzij die markt voor Joden verboden wordt... Men

[p. 127]

zou zeggen, dat dit nauwelijks meer op plaatselijke schaal nodig was; waarvoor had men de Duitse instanties in Den Haag? Die hebben inderdaad zo schoon schip gemaakt onder de Joodse veehandelaars, dat 'mooi Kroontje', 'Dikke en Lutje Moos', 'Benjamin', 'de Gansen' en andere populaire typen plaats maakten voor Arische, niet geheel tot vreugde van hun relaties, die wel eens klaagden: 'De Israëlieten zijn weg, de Joden zijn er nog, of: de zwarte Joden zijn weg, de witte hebben we behouden'.¹ Ook dat mag men dus op rekening van de Duitsers boeken, die ook op dit veld hun activiteit ontplooid hadden.

Wat men ook van de bezetters mag zeggen, aan vlijt noch toewijding ontbrak het hun op een terrein, waar ze hoogstens tegenvallers, nauwelijks tegenstand en nergens risico's hadden te vrezen, het onvoorwaardelijk en ontegenzeggelijk ongevaarlijkste en dankbaarste front in de hele oorlogsvoering. Hier hoefde de strijd ook nimmer geheel stil te staan - en hij stond ook niet stil. Juist in de vakantie-maanden bij uitstek, augustus 1941 en 1942, komen maatregelen van grote betekenis af (allang voorbereid natuurlijk); in de eerstgenoemde een van zo ingrijpende betekenis, dat hij zich ertoe leent, de in een aldoor voortgaand verhaal onontbeerlijke pauze voor een volgend hoofdstuk te markeren. Daarvóór mogen nog twee verordeningen vermelding vinden, elk op zich zelf ook reeds vol van consequenties voor de Nederlandse Joden.

De eerste is nr. 148 betreffende de 'behandeling van het Joodse geldelijke vermogen'. Behandeling staat er, euphemisme voor: begin van onteigening, want daar komt het uiteraard op neer. Een begin, want de Joden hoeven nog niet alles af te staan; dat had de kat voor de muis nog in petto; trouwens, van de zakelijke bezittingen was al 't een en ander in voorafgaande verordeningen, de nrs. 189/1940 en 48/1941 voor het Germaanse bloed gereserveerd. Nu kwamen de contante gelden, cheques, effecten, tegoeden en deposito's bij banken e.d. aan de beurt; dat alles moest overgaan naar de bankiersfirma Lippmann, Rosenthal en Co, de hiervoor opgetrokken plunderfaçade. Er wordt in deze verordening in Duitse trant nogal gegoocheld met allerlei vrijstellingen en uitzonderingen, hier maar, als vrij spoedig achterhaald, buiten beschouwing gelaten. Het treft, dat van de elf artikelen van deze verordening liefst vijf betrekking hebben op

strafbepalingen, ook deze niet zonder maximumstraffen; artikel 9 zegt echter kort en bondig,

1 *Bierum in de branding* (Delfzijl)

[p. 128]

dat de Rijkscommissaris alles wat hem goeddunkt ‘bij interne bestuursbeschikking’ kan verbeurdverklaren en artikel 10 dat hij ‘de voor de uitvoering dezer verordening noodzakelijke maatregelen’ neemt. Eigenlijk zijn dat nog de duidelijkste bepalingen in het hele stuk. Reeds op 15 augustus deden de Joodse Raad en de Coördinatie-Commissie, na zich met Lippmann, Rosenthal en Co in verbinding te hebben gesteld, op deze ‘eerste Liro-verordening’ een toelichting verschijnen. Geen geschiedschrijver is bij machte een compleet beeld te geven van de kleine kwellingen, de geniepige en kinderachtige hinder, die uit deze maatregel zijn voortgevloeid en waarvan deze circulaire reeds even iets laat zien. De Joodse instanties doen wat ze kunnen en lichten de vele duizenden betrokkenen naar beste weten in ‘onder het nadrukkelijke voorbehoud, dat bevoegde instanties in concrete gevallen andere opvattingen zouden kunnen blijken te huldigen’; ‘het verdient dus aanbeveling, dat particulieren overleg plegen met hun “gewone adviseurs” (bankiers, advocaten, accountants enz.)’ en... ‘tenslotte moge met grote nadruk erop worden gewezen, dat het in het belang is van de betrokkenen, om de verordeningen ter uitvoering van deze gegeven voorschriften met de grootste nauwkeurigheid na te leven.’

Het bleef niettemin noodzakelijk, de getroffen en verder in te lichten, aangezien de ‘gewone adviseurs’ er ook niet altijd uitkwamen. Zo verluidde het op 10 september, dat Liro een vergoeding zou heffen op aanvragen om te beschikken over zijn tegoed (alles formulieren, alles schriftelijk aanvragen enz. enz.); die vergoeding zal worden berekend over het *aangevraagde* bedrag (1% tot f 1000,-, 1 1/2% daarboven, minimum f 1,50). Er bleven echter nog zeer vele vragen over, waaronder nogal wat onbeantwoord bleken, toen de Duitsers de hele boel met of zonder formulieren naar zich toe namen, de onteigening, die zij al van den beginne af bedoeld hadden. Maar dat wisten de Joden in augustus 1941 nog niet, al konden zij er toen wel reeds enig vermoeden van koesteren.

Drie dagen na deze verordening nr. 148 kwam nr. 154, eveneens tegen de Joden gericht en een waardig vervolg van de hierboven reeds besproken nr. 102. Nr. 154 betreft het Joodse grondbezit. De ‘Liro’ hiervoor was de *Niederländische Grundstücksverwaltung*, gevestigd te 's-Gravenhage, Juliana van Stolberglaan 45, die volgens artikel 7 het beheer van Joods grondbezit ‘kon’ overnemen, alsook ‘andere personen met de daadwerkelijke uitoefening van dat beheer belasten’. Ook hier de gebruikelijke strafbepalingen. Deze verordening betekende

[p. 129]

het eind van alle Joodse grondbezit in Nederland, toen al eigenlijk, maar ook hier waren vele haken en ogen en bleek de kat niet spoedig moegespeeld; op 29 augustus gaven de Joodse instanties een circulaire uit, een zeer uitvoerig stuk; het lijkt, behoudens de materie, waar zij betrekking op heeft, een herhaling van die betreffende nr. 148. Maar ook hier bleven te veel vragen over; er verscheen zelfs een ‘Verhandeling over de Verordening betreffende

het Joodsche grondbezit' (nr. 154/41), uitgave Holdert en Co, Amsterdam, van de hand van mr. M.M.G. Th. de Kort. Misschien kon men er toen uit wijs, misschien ook niet. Het deed er weinig toe.

De wordingsgeschiedenis immers van deze verordening, zoals zij uit het materiaal vrij goed is te volgen, laat geen enkele twijfel over aan de bedoeling: de volledige onteigening; de historicus kan zich bij het doorbladeren van al deze ontwerpen, aantekeningen, aanvullingen enz. soms wel eens verwonderen over de *Gründlichkeit* waarmee dief en diefjesmaat hier hebben samengewerkt. Een van de voornaamste werkwzamen in dit bedrijf was de Weense architect Ing. Walter Münster, directeur bij de *Oesterreichische Gemeinnützige Siedlungsgesellschaft* aldaar, die in de herfst van 1940 door Seyss-Inquart zelf als adviseur in zaken van wederopbouw en volkshuisvesting naar Nederland geroepen was en in de loop van 1941 een aantal nieuwe taken kreeg. Zo de uitvoering van deze verordening nr. 154, waarvoor enkele juristen werden aangetrokken en voor de zakelijke afwikkeling waarvan de hierboven genoemde *Niederländische Grundstücksverwaltung* was opgericht; zij schakelde op haar beurt weer enige Nederlandse makelaarskantoren in, waaronder het Algemeen Nederlandsch Beheer van Onroerende Goederen (ANBO, eigenaar D.H. de Vries) en J.P. Everout.

Alvorens echter de hierboven reeds aangekondigde caesuur aan te brengen, wil de schrijver nog eens een aangelegenheid aan de orde stellen, die niet op een dag of maand precies te dateren is, maar in de loop van 1941 zich in voldoende mate ontwikkeld heeft om als afsluiting van dit hoofdstuk te kunnen dienen: de zaak van de Nederlandse Unie, of beter: van de verhouding van deze in het begin van de bezettingstijd opgerichte beweging en de Joden in het algemeen, haar Joodse leden in het bijzonder. Het materiaal, hierop betrekking hebbend, is enerzijds afkomstig uit de bezettingsperiode zelf, anderzijds dateert het van na de oorlog; het eerste draagt uiteraard het stempel van zijn ontstaanstijd, waarin de nieuwe beweging, al spoedig een

[p. 130]

voor Nederlandse verhoudingen ongelooflijk groot aantal aanhangers tellend, moeizaam haar weg zocht en aldra geconfronteerd werd met de Duitse antisemitische politiek, het enige volstrekt consequent en onverbiddelijk doorgevoerd stukje Duits beleid hier te lande. In wezen verschillen de spanningen, waaronder de leidende figuren van de Unie zich gesteld voelden, nauwelijks van die, welke bestonden bij andere met verantwoordelijkheid belaste personen, de secretarissen-generaal, de leiders van de Joodse Raad; de grondvraag is steeds weer, of men het als mindere beschouwde prijsgeven mag - al dan niet onder druk - om het als meerdere beschouwde te beveiligen, dit gezien onder het licht van de verwachting nopens de duur van de oorlog, de niet begrootbare, maar vrijwel altoos te optimistisch ingestelde factor.

De Nederlandse Unie telde een aantal Joden onder haar leden; of dat relatief hoog of laag was, is niet meer uit te maken. Voor de handlangers van de bezetter was dit geen probleem natuurlijk; reeds op 14 november 1940 noemde Henri Bruning in *De Waag* van die datum haar: 'een laatste verschansing van een in ons volk naar de macht strevend Jodendom' en in *Storm* van 18 juli 1941 spreekt een uitvoerig artikel over de Unie, die een 'bloedschuld' tegenover het Nederlandse volk draagt, omdat ze Joden toelaat. De 'hoopvolle besprekingen', in de herfst van 1940 aangevangen

tussen de leiding dezer Unie en die van het Nationaal Front (van Arnold Meijer) over de mogelijkheid van zo nauw mogelijke samenwerking, leden o.m. schipbreuk door de weigering van de eerste, zich van haar Joodse leden te ontdoen en in te stemmen met de discriminerende plannen van de tweede. Tegenover de Enquêtecommissie heeft de heer L. Einthoven, lid van het leidende driemanschap, erop gewezen dat in een periode, waarin de Nederlandse (legale) pers placht te zwijgen, *De Unie* het enige orgaan was (dit was niet juist; het *Liberale Weekblad* protesteerde onvervaard), dat op een discriminerende maatregel van de bezetter kritiek uitoefende. Daarmee werd gedoeld op het artikel 'Een openhartig woord. Het Driemanschap over de Joden in Nederland', opgenomen in *De Unie* van 12 oktober 1940 waarin n.a.v. de verordening die het in ambtelijke dienst aanstellen of bevorderen van Joden of half-Joden verbood, door de heren L. Einthoven, J. Linthorst Homan en J.E. de Quay onderscheid gemaakt werd tussen de 'naar Nederland uitgeweken Joden uit andere landen' en de Joden 'die sinds geslachten in Nederland wonen en werken'. Wat de eersten betrof, heette 'een regeling noodzakelijk', in de houding jegens de laatsten

[p. 131]

was verandering 'onnodig en ongewenst. Onnodig omdat in Nederland de Joden niet de positie innemen en ook niet de houding aannemen, welke in andere landen het Jodenvraagstuk acuut hebben gemaakt... Ongewenst, omdat onze Christelijke verdraagzaamheid en rechtvaardigheid ons... doen beseffen, dat wij geen hier levende groep om haar afkomst uit onze samenleving mogen stoten of in een hoek onzer samenleving mogen terugdringen.' De drie heren erkenden overigens, 'dat het thans bij verordening bepaalde het Jodenprobleem gematigd aanvat'. Het 'vraagstuk' heette tenslotte van grote 'neteligheid', 'gezien de verschillen in ervaring en opvatting in Duitsland en hier'.

Gesteld tussen de Scylla van een volkomen zwijgen en de Charybdis van een scherp gestelde aanval, kozen de leden van het Driemanschap een middenkoers, met het gevolg dat hun artikel voor de Duitsers toch nog altoos te ver ging, voor vele Nederlanders weer veel te slap was. Zij, die het politiek leiderschap van het Nederlandse volk opeisten, bleken uit de gebeurtenissen sinds 1933 bitter weinig geleerd te hebben. Evenmin als anderen zouden zij ontkomen aan het gevaar van verder afglijden. De op 29 januari 1946 door de minister-president prof. ir. W. Schermerhorn ingestelde commissie-Fockema Andreae heeft enig licht op dit alles geworpen, enig, niet al te veel o.i.: zij erkent, dat er veel kritiek ('vooral achteraf') is uitgebracht op het besluit van het Driemanschap om 'het in het voorjaar [van 1941] geschapen instituut van de zg. werkende leden, die vanzelf bijzonder op de voorgrond zouden treden, niet voor Joden open te stellen'; daarop volgt de toevoeging, dat men dit niet in de laatste plaats in het belang van de Joden zelf gedaan had; men had trouwens 'voortgebouwd op de reeds eerder aangenomen gedragslijn om Joodse leden ondershands aan te raden, bij het werk van de Unie enigszins op de achtergrond te blijven'. Het rapport erkent, dat onder de Joden ten aanzien van deze aangelegenheid verschillend gedacht werd. Herzberg maakt melding van een tweetal conferenties, die de heren van de Unie over deze kwesties in 1941 met mr. Visser als voorzitter van de Coördinatie-Commissie hebben gehad,¹ waarbij van zijn kant een principieel scherp gestelde en zakelijk goed gefundeerde afwijzing is gegeven van de door deze heren ter sprake

gebrachte mogelijkheden, bijv. dat de Joodse leden de Unie zouden verlaten. De tekst van de brief van 6 april 1941, waarin mr. Visser de heren Linthorst Homan en De Quay

1 Herzberg, p. 152-53.

[p. 132]

deze afwijzing bericht, verdient hier volledig opgenomen te worden:

‘U wenst dat ons Comité de Nederlandse Joden zal adviseren, zich uit de Unie terug te trekken in het belang van het vaderland, omdat hun aanwezigheid in Uwe Beweging de kracht van hare actie zal verzwakken. Dit verzoek komt hierop neer, dat U ons vraagt, vrijwillig mede te werken aan de afscheiding van de Nederlandse Joden uit het nationaal verband, m.a.w. aan het optrekken van een moreel, misschien straks materieel ghetto. Hiertegenover zou ik willen opmerken, dat het Nederlandse volk heeft getoond zodanige afscheiding niet te willen en dat wij dus, door ons bereid te verklaren tot de door U bedoelde medewerking, zouden handelen tegen dat, wat ons volk als een primaire eis van recht beschouwt.’

Prof. Cohen die met opperrabbin Dasberg (en naar hij meent ook Asscher) hierbij aanwezig is geweest, deelde het standpunt van mr. Visser. In 1946 (28 februari) kwam *Het Parool* nog eens op deze zaak terug, met een verwijt aan de Unie-leiding, dat zij een ‘buiging voor de Duitse rasopvattingen’ gemaakt had, hiertegenover kwam de Commissie tot de slotuitspraak, dat ‘men geen ogenblik (kan) hebben verondersteld, dat het Driemanschap ook maar een duimbreed van zijn ruim, Nederlands standpunt heeft willen afwijken’. Dat ‘willen’ kan deze historicus wel heel wat gereeder aanvaarden dan dat ‘ook maar een duimbreed’. Een ‘ruim, Nederlands standpunt’ vermag hij toch niet zo gemakkelijk te ontdekken als de heer Fockema Andreae c.s., wier werk z.i. te oppervlakkig en te primitief dient te heten om hun conclusies te aanvaarden.

Hierboven is al de grond genoemd, waarop juist op deze plaats een caesuur in het verhaal voorkomt, hoe kunstmatig zij ook blijft. In de zomermaanden van 1941 voltrok zich echter een maatregel, die op zo onmiskenbare wijze de afscheiding van de Joodse groep uit het Nederlandse volksgeheel accentueerde, dat men haar als de inleiding mag beschouwen tot een verscherpte en tevens openlijke politiek. Steeds minder vindt de bezetter het nodig, zijn bedoelingen te verbergen, steeds onomwondener onthult hij zijn oogmerk: de isolering van de Joden. Men zou dit het tweede tijdperk in deze geschiedenis kunnen noemen; het neemt een einde, wanneer deze bezetter van isolering overgaat tot wegvoering.

Aan het begin ervan staat de aantasting van het Joodse kind.

